

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6/15/77

Longwood

891.71
S-80

891.71 4762-35

5-80

Կրեյցերի առաջին

1877	21/188
1877	12/188

№ 1.

ԿՈՍՏ Լ. Ն. ՏՈՒՏՈՅԻ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Կրեյցերի Սօցալ, Կրեյցերի Սօցալի Վերջաբանը, Կանանց և Սեր

Թարգմանեց
Ե. Ծ. Կ. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱԳԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

1905

91.71

5-80

391.71

S-80

այ.

№ 1.

19 NOV 2010

ԿՈՍՍ Լ. Ն. ՏՕԼՍՏՈՅԻ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԿՐԵՑՑԵՐԻ ՍՕՆԱՏԸ

Կրեյցերի Սոնատ, Կրեյցերի Սոնատի
Վերջաբանը, Կանանց եւ Սեր

Թարգմանեց

Ե. Ծ. Վ. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի

1905

Дозволено цензурою. 22 Января 1905 г. г. Тифлисъ.

4762-55

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Լուսաւոր է արեւը և ընդհանրական է նրա լոյսը: Նրանից անխտիր օգտուում է բնութիւնը և բոլոր արարածները, և լոյսից օգտուելու այդ իրաւունքների սահմանափակումն միշտ համարւում է պատիժ՝ և ամենամեծ պատիժ է իսկապէս, որովհետեւ պատժւում է մարդու ամենանշանաւոր զգայարանը՝ աչքը և նրա շարժուելու իրաւունքը բռնաբարւում:

Հարկաւոր է օգ, հողն ու ջուրը, որ մարդս կարողանայ ապրել և պահպանել իւր գոյութիւնը, և այդ երեք բաներից որեւէ մինից զրկուիլը առաջ է բերում նրա ֆիզիքական մահը:

Ճիշտ այդպէս էլ եղել են և կան մարդ լուսատուներ, որոնց լոյս է տուած ընդհանրութեան համար, որոնց լուսով լուսաւորւում է մարդու կենցաղավարութեան ոլորապտոյտ և խոչ ու խտրութիւն ծածկուած ճանապարհը. որոնք երկրիս աղն են և մարդոց հողու լոյս. որոնք իրենց արձակած լուսով շղթայում են մեր կրքերը, արթուն և ուժեղ պահում մեր խիղճը, մաքրում և զգայուն են դարձնում խղճից դէպի ուղեղ տանող ճանապարհը, քննադատում մեր իւրաքանչիւր քայլն ու ենթարկում խղճի պահանջներին: Թէև նոյն այդ նպատակով է ստեղծուել քաղաքացիական և քրէ-

ական, գինուորական և եկեղեցական օրէնք և օրէնքադրութիւն, որոնք որոշում են մարդկային պարտուց և իրաւանց սահմաններն և այդ սահմաններէն դուրս գալու իւրաքանչիւր դէպքի համար պատիժներ, բայց ցայսօր ոչ մի օրէնք, ոչ մի խստութիւն և ոչ մի պատիժ երբեք չի զսպել և զսպել էլ չի կարող մարդու այն բազմութիւն ուժեղ և անզուսպ կրքերը, որոնք կան արդէն մեր կենդանական գոյութեան մէջ և կամ ծնունդ են առնում մոլորութեամբ միջավայրի, հիւանդոտ ժամանակի և փշացած ճաշակի շնորհիւ: Կրքեր, որոնք երբեմնակի միայն զսպուել են արթուն և լուսաւոր խղճի շնորհիւ, ինչպէս այդ տեղի ունեցաւ քրիստոնեայ հաւատացեալների հետ առաջին դարերում, երբ ծէսը դեռ չէր խեղտել Աւետարանի ամենազօսեմ բարոյական վարդապետութեան քարոզը և սփռած հաւասարութեան ոգին:

Այն, մեր կրքերը և նրանցից առաջ եկած յանցագործութեան ձգտումն ու ծարաւը զսպուել են և կարող են զսպուել միմիայն արթուն և լուսաւոր խղճի շնորհիւ և ոչ թէ դիւրաբեկ և փոփոխական օրէնքների, անկատար—մարդ դատաւորների, տեղ տեղ միայն աչքի ընկնող հարուստին և զօրաւորներին զիջող, իսկ միւս դէպքերում խիստ ոստիկանների ու ոստիկանութեան շնորհիւ, որոնք լի են նոյնանման կրքերով և մարդկային թերութիւններով, որոնց ենթասրանը փոքր է և տեսողութիւնը թույլ:

Թող են մարդկային աչքերը: Նրանք ամենաթեթեւ արգելքի միւս կողմն այլ ևս չեն տես-

նում թէ ինչ է կատարւում պատերի ներսը, տնեքում, սարերում, անտառներում, ստուերախիտ այգիներում և այլն և այլն:

Այդ աչքերը կարիք ունին քնոյ և հանգստի, նրանք միւս բոլոր մարդկանց աչքերի հետ միաժամանակ չեն փակուում, և ահա այդ պատճառով ինչքան էլ խիստ գծելու լինինք մարդկային պարտուց և իրաւանց սահմանները օրէնսդրական կարգով ու դատարաններով, ինչքան էլ միլիոններ վատենք աշալուրջ ոստիկանութիւն և հսկողութիւն ունենալու մարդկային ընկերութեանց համար, երբեք չենք կարող այնպիսի արթուն և հսկող ոստիկան գտնել, ինչպէս որ մեր խղճն է և այնպիսի օրինակելի կեանք վարել, ինչպէս մեզ խղճին հնազանդուելու վարժեցնելուց յետոյ:

Ինչպէս որ ոչ մի լոյս և ջերմութիւն մեր արեգակնային համակարգութեան մէջ չի կարող արևի լոյսից և ջերմութիւնից հօր և պայծառ լինել, ճիշտ այդպէս էլ ոչ մի օրէնք և խստութիւն չի կարող արթուն խղճից աւելի լաւ հսկող և անաչառ դատաւոր լինել: Դա, այդ արթուն և անաչառ դատաւորը միշտ մեզ հետ է. նա անբաժան է մեզանից: Նա քնում է, երբ մենք ենք քնում և արթնանում, երբ մենք արթնանում ենք: Նա անբաժան ընկերակցում է աւազակին՝ անմատչելի լեռներում և դողացնում նրա բազուկները ոճրագործութեան ժամանակ, ընկերակցում հարուստին նրա ցոփ կեանքի իւրաքանչիւր քայլափոխում և ձանձրացնող աղքատ մուրացկանի նման աղաչում ու պաղատում է մեղմել այդ հար-

ընթացքը: Նա անբաժան է ուրիշի գանձուց մօտ կանգնած և աւարառութեան պատրաստուող ազան ձեռնածուին և շնջում է, որ այդ օտարինն է, որ ինքն իրաւունք չունի այդ գանձին ձեռնամուխ լինելու: Նա անբաժան է հոգևորականից, որը միմիայն որոշ աղօթքների ու շարժումների, որոշ երգեցողութեան և անմատչելի ընթերցանութեան մէջ է տեսնում Սատուծոյ պաշտամունքը և յիշեցնում. «Սիրեսցես զընկեր քո» և «Հաւատք առանց գործոց մեռեալ են»: Նա անբաժան է կրքոտ և ցոփ երիտասարդից, երբ նա ամեն ինչ մոռացած և անասնութեան հասած, մոռացած ուրիշի մարդկային իրաւունքները, միմիայն իւր կրքերին յագուրդ տալու վրայ է, մտցնելով թոյն մարդկային կեանքի մէջ և յափշտակելով այլոց պատին ու ընտանեկան անգործութիւնը: Այո, այդ ոստիկանն է, որ զինուորականին ու քաղաքացուն, հարուստին ու աղքատին, հոգևորականին ու դատաւորին, կնոջ և մարդուն, մեծին և փոքրին հսկում է • անընդհատ, ազաչում է յետ կենալ սխալ և անարդար մտադրութիւնից և որքան կիրթ է նա, որքան ուժեղ է և ազատ թրմբեցնող նիւթերի և խմիչքների աղբեցութիւնից, այնքան յազթանակող, այնքան արգար է կեանքը, մարդկային գենցազավարութիւնը և անխախտ են կեանքի բարոյական սկզբունքները: Մարդիկ յաճախ մոռանում են այս յաւիտենական ճշմարտութիւնը և ապաստանում իրենց հնարագիտութեան և ահա այն անձինք, որոնք առանձին ուժով չեզոքում և յիշեցնում են մարդկանց այդ յաւիտենա-

կան ճշմարտութիւնը, որոնք ցոյց են տուել և ցոյց են տալիս աշխարհային օրինաց և դատարանների, ոստիկանութեան և նրա խստութիւնների ապարդիւն լինելը մարդկային եղբայրութիւն ստեղծելու գործում՝ երբ կրթութեամբ չէ մարդու խիղճը գեղեցիկ գործնական և աստիճանական կեանքով. որոնք աշխատել և կարողացել են վարել իրենց կեանքը խղճի՝ այդ գերագոյն օրէնսդրի և դատաւորի ամենաթոյլ պահանջների համեմատ, կոչուել են մեծ, գլխովին բարձր են եղել իրենց միջավայրից, իրենց փայլով շփեցրել են մոլորութեամբ մարդկութիւնը, դարձել նրա հալածանքի առարկայ, բայց և անպայման մնացել անմահ և անպարտելի: Այդպիսի մի մեծութիւն է ժամանակիս նշանաւորագոյն բանաստեղծն ու բարոյականութեան փիլիսոփայ Լ. Ն. Տօլստոյը, որն ամենաուժեղ կերպով հնչեցնում է իւր անպարտելի քարոզն ի պաշտպանութիւն բարոյական՝ մոռացուած ճշմարտութիւնների, և որին ամերիկացիք շատ գեղեցիկ կերպով ընտրել են, անուանելով «աշխարհիս խիղճը»:

Դեռ օգոստոս ամսին ես խոստացել էի տալ հայերէն Տօլստոյի ամբողջ հեղինակութիւնները առանձին գրքոյկներով, հայ ժողովրդին ես մասնակից անել այն բարոյական լուսոյ, որ սփռում է նա արտակարգ առատութեամբ և համարձակութեամբ, այն ուժեղ քարոզի, որով նա աշխատում է փոքր առ փոքր մտցնել և նորից արծարծել խղճի դատաւարութեան ենթարկուելու սովորութիւնը՝ այդ բանում ձեռնարկ և օրէնսդիրք

ընդունելով Աւետարանի վսեմ վարդապետութիւնը:

Մի բանում միայն համաձայնիլ չենք կարող յարգելի փիլիսոփայի հետ և այդ այն է, որ նա նախ ընդունում է, որ Քրիստոս ամուսնական խորհուրդ չի հաստատել և երկրորդ՝ որ ներկայ եկեղեցական ամուսնութիւնն ընդունում է թերի և ոչ համապատասխան քրիստոնէական վարդապետութեան պահանջներին:

Իբրև բարոյական իդէալ ընդունելով ողջախորհութիւնը, ամուսնական կեանքի և ամուսնացողների երջանկութեան հիմունք համարելով ամուսնացողների անպայման մաքրութիւնը ամուսնանալուց առաջ և որոշ ժուժկալութիւն ամուսնութիւնից յետոյ, յարգելի փիլիսոփայ պահանջում է, որ օրինաւոր ամուսին համարուին միանգամ արդէն իրար հետ կենակցողները և ուշադրութիւն դարձնելու իրաւունք չունենան ոչ ծագման, ոչ կրթութեան և ոչ կարողութեան վերայ, և այդ ընդունում է իբրև նորութիւն, որին համապատասխան չէ և չի եղել եկեղեցական ամուսնութիւնը:

Մենք համաձայն ենք, որ Քրիստոս յատկապէս ամուսնութեան խորհուրդ չի հաստատել ներկայ ձևով՝ ինչպէս և միւս խորհուրդները. որ նրանք հետեանք են Քրիստոսի վարդապետութիւնից հաշած եզրակացութիւնների՝ Առաքելոց և առաջին հայրապետների ժամանակ և նրանց իսկ ձեռքով սահմանած. բայց որ եկեղեցին՝ հաւատացեալների ժողովն՝ այլապէս չի ընդունել ամուսնական խորհուրդը՝ քան ինչպէս հասկանում է Տօլստոյը,

գրանում ոչ մի կասկած չկայ և դորան իբրև ապացոյց ծառայում է սրբոց վարքը, եկեղեցական օրէնագրութիւնը և ժողովների վճիռները: Ասածներէս իբրև գեղեցիկ ապացոյց կարող է ծառայել տասն և չորրորդ դարում գրուած մի մաշտոցի միջի պսակի խրատը, որ ես գտայ Ատրպատականի թեմի Ստեփաննոս Նախավկայի վանքում և որն այժմս գտնւում է Թաւրիզի առաջնորդարանում:

Ստուգելով ամուսնացողների մաքրութիւնը խոստովանութեան շնորհիւ, քահանան հրապարակաւ դառնում է փեսային մօտաւորապէս հետեալ բառերով. — «Տեսէք որդեանք. դուք այսօր եկել էք ամուսնանալու եկեղեցական սուրբ ամուսնութեամբ. իմացած եղէք (դառնում է փեսային), որ աշխարհիս բոլոր կանանցից Աստուած այս մէկին ընտրեց և տուաւ քեզ կին, և մնացած բոլոր կանայք և աղջկերք քո մայր են և քոյր, և եթէ նրանց այլապէս նայելու լինիս, կը մեղանչես քո Տէր Աստուծոյ դէմ: Եւ քեզ աղջիկս՝ Աստուած բոլոր տղամարդկանց միջից այս մինը՝ տուաւ, և բոլոր այր մարդիկ քո հայր և քու եղբայր են հարգատ, և այլապէս մտածելը մեղք է Աստուծոյ դէմ: Բացի սորանից չը մոռանաք, որ տարուայ կէսը պահ է և կէսն՝ ուտիք. պահոց օրերին մաքուր պէտք է լինի ձեր ամուսնական արագաստը և ողջախոհ ձեր կեանքը: Սուրբ և մաքուր պէտք է մնաք և յղութեան ժամանակ՝ ինչպէս և իւրաքանչիւր ամսուայ որոշ օրերին, երբ կինը հիւանդ է, որովհետև այդպիսի ժամանակ անժուժկալութիւնը զաւակի հետ լինելն է, մեղք է և այդ բանից են

առաջ դալիս բազմատեսակ հիւանդութիւններ (թուած են և հիւանդութիւններ): Ապա վերջացնում է խրատը, վկայ կանչելով խօսեցեալներին ուխտագրութեան բոլոր ներկայ եղողներին և ամենակարող Աստուծոյ:

Եկեղեցական այսպիսի պահանջների ժամանակ բաւական էր հաւատ և մաքրութիւն ամուսնութիւնից առաջ, բաւական էր աշակուղջ և պարտաճանաչ եկեղեցականութեան և ոչ թէ ժամանակի մոլորութեանց մէջ ընկղմուած հոգեորականութեան հսկողութիւնը և ստացուած էր բարոյապէս մաքուր և հզօր ընտանիք, որն իրօք ընդունակ էր շարունակելու մարդուս վրայ դրուած պարտականութիւնը՝ միշտ դէպի կատարելութիւն ձգտելով՝ թէ բարոյապէս և թէ մտաւորապէս:

Բայց անցան դարեր, թուալացաւ մարդկային կամքը, խղճին փոխարինեց օրէնքն ու դատարանը և ստեղծուեց այն անդուստլ և այլանդակ կրքերի թագաւորութիւնը, որում մենք ենք ապրում.— խորտակուում: Մարդիկ կանգնած են իրար հանդէպ իբրեւ աւաղակներ, անբարոյական կապիկներ և եթէ չի ստեղծուել փողոցային՝ հրապարակական շնութիւն ու աւաղակութիւն, դա ոչ թէ արդիւնք է դարուս կուլտուրայի, մտաւոր վարդացման, այլ հէնց միմիայն այդպիսի տեղերում հսկելու միայն ընդունակ օրէնքի և ոստիկանութեան: Ընչոք է, մենք միմիջարում ենք մեզ. մեր կուլտուրականութիւնն ապացուցանելու համար մատնանիշ լինում՝ զանազան ապաստարանների, անասունների հովանաւորող, կապոյտ խաչի,

կարմիր խաչի, բարեգործական, աղքատախնամ և այլ ընկերութիւնների վրայ, բայց չենք ուզում ըմբռնել, որ հէնց դրանց գոյութիւնը պարզ ապացոյց է յանցագործութեանց բազմաշաւու, մեր կենսքի և խղճի պահանջների միջի սարսափելի հակասութեան և մեր բարոյական անկման: Կայ մանուկների մսուր, ուրեմն կան և անբարոյական կապակցութիւնից առաջացած մանուկներ, որոնց մի հարիւրերորդն անգամ խնամել չենք կարողանում: Կայ կապոյտ խաչի ընկերութիւն, ուրեմն կայ և այն էլ սոսկալի չափերով հարեցուցութիւն և անբարոյականութիւն, և ընկած՝ անտէրութեան մատնուած կանայք, որոնց երկու տոկոսն անգամ փրկել չենք կարողանում մեր հիմնարկութիւններով, և այլն և այլն: Եւ երբ ստեղծած բացասական երևոյթների երկու տոկոսը միայն դարմանելու միջոց և հնարաւորութիւն ենք դտնում ժամանակիս կրքամոլոր հասարակութեան մէջ, արդեօք ինչքան ենք առաջ գնացել մեր խաբուսիկ քաղաքակրթութեամբ, փայլով և բարեկեցութեամբ:

Արդեօք այս խնդրի ամենաուղիղ լուծումն քրիստոնէական վարդապետութեան համեմատ մեր խիղճը կրթելու մէջ չէ: Արդեօք այն չէ միակ բանալին, որը տրուեց մեզ Գողգոթայի ճանապարհին և Պաղեստինէի անապատներում: «Արքայութիւն երկնից ի ներքո ի մէջ ձեր է»: Այո, մեր մէջն է արքայութեան բանալին, մեր մէջն է այն սրտուս դատաւորն ու ոստիկանը, որը միայն ընդունակ է չղթայելու մեր կրքերն ու մեր ձեռքերի ազահութիւնը, և նրա կրթութեան և մաքրութեան

վրայ պէտք է լինի կեդրոնացած ամբողջ մարդկութեան ուշադրութիւնը: Այդ բանալին է մեր խիղճը և Աւետարանի գծած ուղին: Այդ երկու գործոններն միացեալ ջանքը երկինք կը ստեղծի երկրիս վերայ և օրհնեալ լինին այն բազումներն ու ճակատ, որոնք այդ միակ ուղիղ ճանապարհով կաշխատեն բժշկել մոլորուած մարդկութիւնը: Այսպիսի հսկայական մեծութիւն է Լ. Ն. Տօլստոյը ժամանակակից բարոյախօսների և հեղինակների շարքում:

Ե. Ժ. Վ. Մ.

ԿՐԷՅՑԵՐԻ—ՍՕՆԱՏԸ

Եթէ մէկը ցանկութեան միտումով նայեց կնոջ երեսին, նա արդէն մեղանչեց նրա հետ իւր սրտում:

Վաղ դարնանն էր այդ: Երկրորդ օրն էր, որ մենք ճանապարհ էինք գնում: Վազօն էին մտնում ու դուրս գալիս կարճ տարածութիւն գնացողներ, իսկ ճանապարհորդներից երեք հոգի՝ ինչպէս և ես, գնում էինք գնացքի սկզբից: Դրանցից մինը տղեղ և ոչ էլ այնքան մատաղահաս մի ծխող կին էր՝ տանջւած դէմքով, տղամարդու վերարկուի նման վերարկոյով և գլխարկով, միւսը՝ նրա ծանօթ մօտ քառասուն տարեկան խօսասէր մի պարոն էր՝ մաքուր և կանոնաւոր իրերով, իսկ երրորդն՝ իրեն առանձնացած պահող ցածրահասակ մի մարդ էր անսովոր փայլուն և ցատկրտող աչքերով ու դանդուր մազերով, որոնք սպիտակել էին ժամանակից առաջ, որովհետեւ նա այնքան էլ ծեր չէր: Նա հագել էր մի հին՝ լաւ վարպետի կարած վերարկու՝ գառան մորթէ օձիքով և գլխին զրել նոյնպիսի մորթուց մի բարձր գլխարկ:

Վերաբերելի կոճակներն արձակած ժամանակ տակից երևում էր բաձկոն և ռուսական ձեռով կարած շապիկ։ Այդ պարոնի առանձնայատկութիւնը նրանումն էր, որ նա երբեմն տարօրինակ ձայներ էր հանում, որոնք նման էին կամ հազի, կամ սկսած և ընդհատուած ծիծաղի։

Այդ պարոնն իւր ճանապարհորդութեան ամբողջ ժամանակ խուսափում էր միւս ուղեկիցների հետ որ և է յարաբերութիւն ունենալուց։ Հարեաններն խօսքերին պատասխանում էր հակիրճ և խիստ, և կամ կարգում էր, կամ ծխում ու լուսամուտից դուրս նայում, կամ հանում էր իւր հին պարկից ուտելու պաշարեղէն և թէյ էր խմում կամ նախաճաշում։

Ինձ թւում էր, որ նա իւր միայնութիւնից ձանձրանում էր և մի քանի անգամ ցանկացայ խօսակցել նրա հետ, բայց իւրաքանչիւր դէպքում հէնց որ մեր հայեացքներն հանդիպում էին իրար, իսկ այդ պատահում էր շատ յաճախ, որովհետեւ մենք նստած էինք իրար հանդէպ, նա երես էր դարձնում և կամ գիրք էր վերցնում ձեռքը, կամ պատուհանից նայում դէպի դուրս։

Երկրորդ օրուայ իրիկնագէմին, մի մեծ կայարանի մօտ կանգնած ժամանակ, այդ ջղային պարոնն իջաւ վագօնից տաք ջուր վերցնելու և թէյ պատրաստեց։ Իսկ նոր և կանոնաւոր իրեր ունեցող պարոնը, ինչպէս վերջն խմացայ, իրաւարանը՝ իւր հարեանուհուն՝ ծխող և տղամարդու վերաբերելի նման վերաբերու հագած տիկնոջ հետ թէյ խմելու համար կայարան մտան։

Տիկնոջ հետ եղող պարոնի բացակայութեան ժամանակ վագօն մտան մի քանի նոր անձինք և նրանց թւում բարձրահասակ, երեսն ամիլած, կնճռոտ մի պարոն՝ աքիսեայ քուրքով, մահուդէ գլխարկով և մեծ պահպանակով (կիզորոկով), ըստ երևոյթին վաճառական։

Նա նստեց տիկնոջ և իրաւարանի տեղին հանդէպ և իսկոյն սկսեց խօսակցել երիտասարդ գործակատարի հետ, որը նոյն կայարանումն էր վագօն մտել։

Նա նստած էի նրանց դիմացի մի անկիւնում և որովհետեւ գնացքը կանգնած էր, այն բողբոջներին, երբ ոչ ոք չէր անցնում, ընդհատումներով կարողանում էի լսել նրանց խօսակցութիւնը։ Վաճառականը նախ և առաջ յայտնեց, որ գնում է իւր՝ մի կայարան հեռու գտնուող կալուածքը, յետոյ՝ ինչպէս միշտ լինում է, խօսացին գների, առևտրի մասին։ Խօսում էին, թէ այժմս Մոսկվան ինչպէս է առևտուր անում և ապա անցան Նիժնեգորոդեան տօնավաճառին։ Գործակատարն սկսեց պատմել երկուսին էլ ծանօթ մի ինչ որ հարուստ վաճառականի քէֆերի մասին տօնավաճառում, բայց ձերուսին թոյլ չըտուաւ վերջացնել պատմութիւնը և ինքն սկսեց այն անցեալ քէֆերի մասին կուշաւորնում, որոնց անձամբ մասնակցել էր։ Նա ըստ երևոյթին պարծենում էր այդ մասնակցութիւններով և առանձին բաւականութեամբ պատմում էր, թէ ինչպէս այդ նոյն ծանօթ պարոնի հետ միասին՝ միանգամ հարբած ժամանակ կուշաւորնում այնպիսի բան էին արել, որ հար-

կաւոր կղաւ պատմել չուկով, որից գործակատարը բարձրաձայն քրքջաց, իսկ ծերուկն էլ ծիծաղեց՝ կրճտացնելով իւր երկու գեղին ատամները:

Որն է հետաքրքիր բան լսելու յոյս չունենալով, ես վերկացայ և ուղում էի անցնել կայաբանի տանեւտանով մինչև գնացքը կը մեկնէր: Դռան մէջ ինձ հանդիպեցան փաստաբանն ու տիկինը, որոնք վազօն էին մտնում տաք վիճաբանելով:

— Ձէք համիւլ.— ասաց ինձ մտերմաւոր փաստաբանը.— իսկոյն երկրորդ զանգը կը լինի:

Եւ իրօք, ես դեռ վազօնների ծայրին չէի հասել, որ լուեց զանգի ձայնը: Երբ ես վերադարձայ, տիկինն ու փաստաբանը դեռ շարունակում էին իրենց տաք խօսակցութիւնը: Եւր վաճառականը լուռ նստած էր նրանց հանդէպ, խիստ նայում իրեն առաջ և երբեմն անհաւանութեամբ շարժում ատամները:

— Յետոյ կինը բացէ ի բազ յայտնեց իւր ամուսնուն, ժպտալով ասում էր փաստաբանն, երբ ես անցնում էի նրանց մօտով, որ չի կարող և չի էլ ցանկանում ապրել նրա հետ, որովհետեւ ...

Եւ նա սկսեց շարունակել իւր պատմութիւնը, որն ես լսել չէի կարողանում: Իմ ետևից անցան կրկին ձանապարհորդներ, անցաւ կօնդուքտօրը, ներս վաղեց բեռնակիր բանուորը և բաւական երկար ժամանակ աղմուկ էր, որի պատճառով խօսակցութիւնը չէր լսում: Երբ ամեն ինչ հանդարտուեց, ես կրկին լսեցի փաստաբանի ձայնը:

Երևում էր, որ խօսակցութիւնը մասնաւոր դիպւածից անցել էր ընդհանուր դիտողութիւնների:

Փաստաբանը խօսում էր, թէ ինչպէս ապահարզանի խնդիրը զբաղեցնում է Եւրոպայի հասարակական կարծիքը, և թէ ինչպէս մեզ մօտ հետդնտէ աւելի և աւելի յաճախ հանդէս էին գալիս նոյնանման դէպքեր: Նկատելով, որ միմիայն իւր ձայնն է լսում, փաստաբանն ընդհատեց իւր խօսակցութիւնն ու դարձաւ ծերունուն:

— Հին ժամանակ այդ չէր պատահում, այնպէս չէ. ասաց նա հաճելի ժպիտով:

Ծերունին կամենում էր ինչ որ պատասխան տալ, բայց գնացքը շարժուեց և նա վերցնելով գլխարկը, սկսեց երեսը խաչ հանել և աղօթք մրմնջաւ: Փաստաբանն իւր հայեացքն ուրիշ կողմ դարձրած՝ քաղաքավարութեամբ սպասում էր: Վերջացնելով աղօթքն ու երեք անգամ երեսը խաչակնքելով, ծերունին խորունկ և ուղիղ ծածկեց գլխարկը, ուղղւեց իւր տեղում և սկսեց խօսել:

— Պարոն, պատահում էր և առաջ, միայն աւելի սակաւ: Նայելով ներկայ ժամանակներին, այդ չի կարող տեղի չունենալ, որովհետեւ շատ ենք լուսաւորուել:

Գնացքն աւելի և աւելի արագ շարժուելով, դդրգում էր ձողակապերի վրայով և ես դժուարութեամբ էի լսում նրանց խօսակցութիւնը. բայց որովհետեւ շատ հետաքրքիր էր այն, ուստի վերկացայ և աւելի մօտ նստայ: Հարեանս՝ փայլուն աչքերով ջղային պարոնն՝ ըստ երևոյթին նոյնպէս

հետաքրքրուեց և առանց տեղից վերկենալու՝ ականջ էր դնում:

— Լուսաւորութիւնն ինչո՞վ է վատ, հազիւ նկատելի ժպիտով ասաց տիկինը:— Մի՞թէ հին ձեռով ամուսնանալն աւելի լաւ էր, երբ փեսան ու հարսը իրար երեսը տեսած չէին լինում, շարունակեց նա, պատասխանելով ոչ թէ խօսակցի հարցին, այլ այն խօսքերին, ինչ որ ենթադրում էր, թէ կասի նա, ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ սովորութիւն ունին տիկիներէրից շատերը:

— Չըզխտէին, սիրում են, կամ կարող են արդեօք սիրել թէ ոչ և ամուսնանում էին առաջին հանգիստից հետ և ամբողջ կեանքն անց էին կացնում տանջանքով, ուրեմն ձեր կարծիքով այդպէս աւելի լաւ է:— ասում էր նա, երևի խօսքն ուղղելով ինձ, փաստաբանին և առաւելապէս ծերունուն, որի հետ և խօսակցում էր:

— Չէ, արդէն շատ են լուսաւորուել, — կրկնեց վաճառականը, անարգարար նայելով տիկնոջը. — թողնելով նրա հարցն առանց պատասխանի:

— Յանկալի է գիտնալ, թէ դուք ինչպէս էք բացատրում լուսաւորութեան և ամուսնական անհամաձայնութեան միջի կապը, — ասաց փաստաբանն հազիւ նկատելի ժպիտով:

Վաճառականն ուղում էր ինչ որ բան ասել, բայց տիկինն ընդհատեց նրան:

— Ո՛չ, այդ ժամանակն արդէն անցել է, — ասաց նա, բայց փաստաբանը կանգնեցրեց նրան:

— Ո՛չ, թող տուէք, որ նա իւր միտքը յայտնի:

— Յիմարութիւնները լուսաւորութիւնիցն են.

— վճռականօրէն ասաց ծերունին:

— Ամուսնացնում են այնպիսիներին, որոնք իրար չեն սիրում և յետոյ զարմանում են, որ նրանք անհամբաւի են ապրում, — շտապ ասում էր տիկինը՝ հայեացք դրելով ինձ, փաստաբանի և նոյն իսկ գործակատարի վրայ, որը տեղից վեր էր կացել, կրթնել նստաբանի մէջքին և ժպտալով լսում էր մեր խօսակցութիւնը:

— Միայն անասուններին կարելի այնպէս զուգաւորել, ինչպէս որ տէրն է ցանկանում, իսկ մարդիկ իրենց հակումներն ու կապերն ունին, — ասում էր տիկինը, յայտնապէս ցանկանալով վաճառականին խայթել:

— Ի դուր էք այդպէս ասում, տիկին, — ասաց ծերը. — կենդանիներն անասուն են, իսկ մարդկանց օրէնք է տրուած:

— Բայց ինչպէս կարելի է ապրել չըսիրած մարդու հետ. — կրկին շտապում էր յայտնել իւր կարծիքները, որոնք երևի շատ նոր էին թւում նրան:

— Առաջ այդ չէին քննում, — աղաւթ եղանակով ասում էր ծերունին. — այդ միայն նորերս լոյս ընկաւ: Հէնց որ մի բան է պատահում, կիներ ասում է իսկոյն. «ես քեզանից կը հեռանամ»: Գիւղացիքն ինչ են, նոյն իսկ գիւղացիների մէջն էլ նոյն մօդան է մտել: Ա՛ռ, ասում է, ահա քո շապիկներն ու վարտիկները, իսկ ես կերթամ Յովհաննիսի հետ, նա քեզանից աւելի դանդուր է»:

Դէհ, արի ու բան հասկացրու։ Այն ինչ, կնոջ մէջ ամենից առաջ երկիւղ պէտք է լինի։

Գործակատարը նայեց թէ տիկնոջ, թէ փաստաբանին և թէ ինձ, պարզապէս դապկով իւր ժպիտն ու միանգամայն պատրաստ թէ ծաղրելու և թէ գովելու վաճառականի խօսքերը՝ նրանց գտած ընդունելութեան համաձայն։

—Ի՞նչ երկիւղ,—ասաց տիկինը։

—Այն երկիւղը, թէ «կինն երկնչիցի յառնէ իւրմէ»։ Եւ ինչ երկիւղ։

—Էհէ, այդ ժամանակն արդէն անցել է, տէր իմ, նոյն իսկ որոշ բարկութեամբ ասաց տիկինը։

—Ո՛հ, տիկին, այդ ժամանակն անցնել չի կարող. Եւան ինչպէս որ ստեղծուած էր իւր ամուսնու կողից, այնպէս էլ կը մնայ մինչև աշխարհի վերջը.—ասաց ծերուկը և այնպիսի խոտուութեամբ և յաղթանակով ցնցեց իւր դուիւրը, որ գործակատարն իսկոյն վճռեց, թէ յաղթութիւնը վաճառականի կողմն է և բարձրաձայն ծիծաղեց։

—Այո, տղամարդիկդ այդպէս էք դատում, ասաց տիկինը, չընկճուելով և մեղ նայելով։ Դուք ձեզ ազատութիւն էք տուել, իսկ կանանց ուզում էք բանտարկուած պահել։ Ձեզ լաւ էք ամեն բան թոյլ տալիս։

—Ոչ ոք թոյլ չի տալիս, միայն թէ տղամարդուց տանը ոչինչ չի աւելանայ, իսկ կինը փխրուն անօթ է,—շարունակում էր ծերունին։ Երևում էր, վաճառականի ազդու ձայնը յաղթահարում էր լսողներին և նոյն իսկ տիկինն զգում էր իւր յաղ-

թուած լինելը, միայն թէ չէր կամենում անձնատուր լինել։

—Բայց ես կարծում եմ, դուք էլ կը համաձայնուիք, որ կինն էլ մարդ է և նոյնպիսի զգացմունքներով, ինչպէս և այր մարդը։

Նա ինչ կարող է անել, երբ մարդուն չի սիրում։

—Ձի սիրում.—խոտութեամբ կրկնեց վաճառականը, կիտելով յոնքերն ու շրթունքները.—մի վախիլ, կը սիրի։—Այս անսպասելի բանաձեւն անշափ դուր եկաւ գործակատարին և նա քաջալերական բացականչութիւն արաւ։

—Ո՛հ, չի սիրիլ,—խօսեց տիկինը.—իսկ եթէ մէջ տեղը սէր չկայ, հօ դրա համար բռնի ստիպել չի կարելի։

—Բայց եթէ կինը դաւաճանի ամուսնուն, այն ժամանակ ինչպէս անել.—ասաց փաստաբանը։

—Այդ արդէն չի կարելի.—ասաց ծերուկը.—այդ բանի վրայ պէտք է հսկել։

—Իսկ եթէ պատահի, այդ դէպքում ինչպէս վարուել. չէ՞ որ պատահում է։

—Որտեղ ուզում է պատահի, բայց մեղ մօտ չի լինում.—ասաց ծերուկը։

Ամենքը լռեցին։ Գործակատարը շարժուեց, մի քիչ քաշուեց և ուրիշներից յետ չը մնալու համար՝ սկսեց։

—Այո, մեր ղօչաղի հետ էլ մի փորձանք պատահեց։ Նոյնպէս շատ դժուար է հասկանալ. նոյնպէս պատահեց մի այնպիսի կին, որ անբարոյական էր. Եւ սկսեց իւր բանը։ Իսկ երիտասարդը

ծանրաբարոյ և զարգացած էր։ Առաջ հաշուապահի հետ էր։ Ամուսինը նոյնպէս համոզում էր խաղաղութեամբ։ Իսկ ինչի չեկաւ։ Ամեն տեսակ խայտառակութիւններ էր անում։ Սկսաւ գողանալ նրա փողերը։ Ամուսինը ծեծում էր։ Նա աւելի էր վատանում։ Չըմկրտուած հրէայի հետ անգամ, անվայել խօսքէ, բայց սկսեց իւր խորամանկութիւնները։ Ի՞նչ անէր երիտասարդը։ Չգեց բոլորովին։ Այժմ նա միայնակ է ապրում, իսկ կինը քաշ է գալիս։

— Որովհետեւ նա յիմար է. — ասաց ծերունին։ — Եթէ նա սկզբից թոյլ չըտար կնոջը և կարգին զսպէր, մի վախիւր, կանոնաւոր կապրէր։ Սկզբից չը պէտքէ աղատութիւն տալ։ «Մի վրաստանիւր ձիուն դաշտում, իսկ կնոջը՝ — տանը։

Այդ միջոցին ներս մտաւ կօնդուքտօրը մօտակայ կայարանի տոմսակներն հարցնելու։ Ծերունին տուաւ իւր տոմսը։

— Այն, առաջուց պէտք է զսպել կանացի սեռը, ապա թէ ոչ, ամեն ինչ կորած է։

Հապա դուք ի՞նչպէս էիք պատմում հէնց այժմս, որ ամուսնացած մարդիկ տօնավաճառի ժամանակ կունաւինում քէֆեր են անում. — ասացի ես չը համբերելով։

— Դա այլ խնդիր է. — ասաց վաճառականը և խորը մտածմունքի մէջ ընկաւ։

Երբ սուլոցը լսուեց, վաճառականը վերկացաւ, հանեց իր պարկը նստարանի տակից, կոճկեց վերարկուն և գլխարկը վեր բարձրացնելով, դուրս գնաց նախասենեակ։

II

Հէնց որ ծերունին գնաց, իսկոյն մի քանի հոգի սկսան խօսել միասին։

— Հին աղաթի մարդ է հայրիկը. — ասաց գործակատարը։

— Այ տնարար, ասաց տիկինը. — Ինչ վայրենի հասկացողութիւն կնոջ և ամուսնութեան մասին։

— Այն, մենք դեռ հեռու ենք ամուսնութեան մասին եւրոպական հայեացք ունենալուց, — ասաց փաստաբանը։

— Բայց զլիաւոր բանը, որ այդ մարդիկ չեն հասկանում, այն է, որ ամուսնութիւնն առանց սիրոյ՝ ամուսնութիւն չէ, — ասաց տիկինը. — միայն սէրն է սրբագործում ամուսնութիւնը և ճշմարիտ ամուսնութիւնն այն է, որը սիրովն է սրբագործուած։

Գործակատարը լսում ու ժպտում էր, ցանկանալով որքան կարելի է շատ բան միտը պահել այդ խելօք խօսակցութիւններից՝ ապագայում գործածելու համար։

Տիկնոջ ճառի կիսին իմ ետեւից լսուեց ընդհատուած ծիծաղի կամ հեկեկանքի նման մի ձայն և յետ նայելով, տեսանք հարեանիս՝ ալեւոր և մէնաւէր, փայլուն աչքերով պարոնին, որն երևի իրեն հետաքրքրող խօսակցութեան ժամանակ աննկատելի մօտեցել էր մեզ։ Նա ձեռքերը նստարանի մէջքին դրած՝ կանգնած էր և վրդովուած էր երեւում։ Նրա դէմքը կարմրել էր և այտի մկանք ցնցւում էր։

—Այդ ինչ սէր է ... սէրը ... սրբազործում է ամուսնութիւնը.—ասաց նա հեալով:

Տեսնելով խօսակցի վրդովուած դրութիւնը, տիկինն աշխատեց պատասխանել նրան որքան կարելի է մեղմիւ և մանրամասն:

—Ճշմարիտ սէրը ... եթէ մարդու և կնոջ մէջ կայ այդ սէրը, ապա ուրեմն և ամուսնութիւնը հնարաւոր է,—ասաց տիկինը:

—Այո, բայց ինչ հասկանանք ճշմարիտ սէր ասելով, անյարմար ժպիտով և վախժխելով ասաց փայլուն աչքերով պարոնը:

—Ամենքն էլ գիտեն, թէ ինչ է սէրը.—ասաց տիկինը, պարզապէս ուղեկալով ընդհատել խօսակցութիւնը նրա հետ:

—Իսկ ես չը գիտեմ,—ասաց պարոնը:—Պէտք է որոշել, թէ դուք ինչ էք հասկանում ...

—Ի՞նչպէս. շատ պարզ է.—ասաց տիկինը, բայց մտածմունքի մէջ ընկաւ:—Սէրը, սէրը մի բացառիկ նախապատուութիւն է դէպի մի մարդ կամ մի կին՝ միւս բոլորի համեմատութեամբ.—ասաց նա:

—Նախապատուութիւն, քանի՞ ժամանակով մի ամսով, երկուսով, թէ՛ կէս ժամով,—ասաց ճերմակած պարոնն ու ծիծաղեց:

—Ո՛չ, սպասեցէք, ակնեւել է, որ դուք նոյն բանի մասին չէք խօսում:

—Նրանք ասում են,—միջամտեց փաստաբանը, տիկնոջ վրայ ցոյց տալով, որ ամուսնութիւնը հետեանք պէտք է լինի փոխադարձ մտերմական կապի, սիրոյ՝ եթէ ուզում էք,—եթէ այդ

բանը գոյութիւն ունի, այդ դէպքում միայն ամուսնութիւնը ներկայանում է իբրեւ մի՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել, սրբազան բան: Սրանից յետոյ ամենայն ամուսնութիւն, որի հիմքը չի կազմում բնական կապակցութիւնը, սէրը—եթէ կամենում էք այդպէս ասել, ապա ուրեմն իւր մէջ բարոյապէս պարտադիր ոչ մի բան չի բովանդակում: Ուղիւ է արգեօք հասկացածս.—հարցրեց նա տիկնոջը:

Տիկինը գլխի շարժուածքով հաւանութիւն արտայայտեց իւր մտքի բացատրութեան համար:

—Այնուհետեւ ... շարունակեց ճառել փաստաբանը, բայց ջղային պարոնը, որի աչքերն այժմ կրակ էին կտրել, հագիւ էր կարողանում համբերել և չը թողնելով, որ փաստաբանը վերջացնի իւր խօսքը, սկսեց.

—Ո՛չ, ես կնոջ և մարդու նոյն նախապատուութեան մասին եմ միայն հարցնում: Այդ նախապատուութիւնը որքան ժամանակով հասկանալ:

—Որքան ժամանակով. երկար, ամբողջ կեանքի ընթացքում.—ասաց տիկինը, ուսերը վեր բարձրացնելով:

—Բայց չէ՞ որ այդ միայն վէպերի մէջն է, իսկ կեանքում—երբէք: Կեանքի մէջ այդ նախապատուութիւնը միւսների դէմ լինում է տարիներով, որ շատ հազուադիւրէն է, աւելի յաճախ ամիսներով, նոյն իսկ շաբաթներով, օրերով և ժամերով միայն.—ասում էր նա, երեւի գիտենալով, որ իւր այդ կարծիքով զարմացնում է բոլորին և գոհ հէնց այդ բանի համար:

—Օ՛հ, ի՞նչ էք ասում: Ո՛հ, թոյլ տուէք խնդրեմ...—միաձայն ասացինք երեքս էլ, նոյն իսկ գործակատարը ինչ որ ձայն հանեց:

—Այո, ես հասկանում եմ. դուք խօսում էք այն բանի մասին, ինչ որ կարծում էք, թէ գոյութիւն ունի. իսկ ես ասում եմ այն ինչ որ իսկապէս կայ: Այդ մարդկանցից իւրաքանչիւրն այն է զգում դէպի ամեն մի գեղեցիկ կիներ, ինչ որ դուք սէր էք անուանում.—դո՛ւք էր նա, խլացնելով բոլորիս ձայնը:

—Ա՛խ, այդ սոսկալի է. ի՞նչ էք ասում. չէ որ մարդոց մէջ կայ այն զգացմունքը, որը սէր է կոչւում և տրւում է ոչ թէ ամիսների և տարիների՝ այլ ամբողջ կեանքի համար:

—Ո՛հ, չկայ: Եթէ անգամ ենթադրենք, որ տղամարդը կանանցից միմիայն գերադաս համարի իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում, այդ դէպքում կիներ՝ ամենայն հաւանականութեամբ կը գերադասի մի ուրիշին և այդպէս էլ եղել է ու կլինի միշտ աշխարհիս վրայ.—ասաց նա և հանելով ծխախոտատուփը, սկսեց պապիրոս ծխել:

—Բայց կարող է լինել և փոխադարձ.—ասաց փաստաբանը:

Ո՛հ, չի կարող լինել.—պատասխանեց նա.—չի կարող լինել ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ մի սայլ սիսեռի մէջ երկու որոշ հատիկներ չեն կարող միասին մի շարքումն ընկնել: Բացի դրանից, այստեղ մի անհաւանականութիւն կայ. երեւի յագեցածութիւն: Սիրել ամբողջ կեանքի ընթացքում մի կնոջ կամ մի մարդու, նոյն է թէ ասենք, որ

մի և նոյն մոմը կը վառուի ամբողջ կեանքի ընթացքում,—ասում էր նա՝ ադահութեամբ ներս քաշելով ծխախոտի ծուխը:

—Բայց դուք միայն մարմնական սիրոյ մասին էք խօսում: Մի՞թէ չէք ընդունում գաղափարակցութեան, հոգևոր միութեան վրայ հիմնուած սէրը.—ասաց տիկինը:

—Հոգևոր միութիւն. գաղափարակցութիւն.—կրկնեց նա, սովորական ձայն հանելով:—Եթէ այդպէս է, պէտք է միասին չը պառկել. խնդրեմ ներէք անքաղաքավարութեանս: Ապա թէ ո՛չ, գաղափարակցութեան համար մարդիկ պառկում են միասին քնելու.—ասաց նա և ջղաձգաբար ծիծաղեց:

—Բայց թոյլ տուէք,—ասաց փաստաբանը, փաստերը ձեր ասածներին հակասում են: Մենք տեսնում ենք, որ ամուսնութիւնը գոյութիւն ունի, որ ամբողջ մարդկութիւնը, կամ մարդկութեան մեծամասնութիւնը ամուսնական կեանքովն է ապրում և չատերն աղնիւ կերպով անց են կացնում իրենց երկարատե ամուսնական կեանքը:

Այլոր պարոնը կրկին ծիծաղեց:

Երբեմն ասում էք, որ ամուսնութիւնը հիմնուած է սիրոյ վրայ, երբեմն էլ, երբ ես կասկած եմ յայտնում սիրոյ գոյութեան մասին բացի զգայականից, դուք նրա գոյութիւնն ապացուցանում էք նրանով, որ ամուսնութիւնները գոյութիւն ունին: Բայց ամուսնութիւնները ներկայումս միմիայն խաբէութիւն են:

—Ո՛չ, ներողութիւն,—ասաց փաստաբանը.—
ես ասում եմ միայն, որ գոյութիւն ունէին և ու-
նին ամուսնութիւններ:

—Գոյութիւն ունին. բայց արդեօք ինչո՞ւ
գոյութիւն ունին: Նրանք գոյութիւն ունէին և
ունին միայն այն մարդկանց համար, որոնք ամուս-
նութեան մէջ խորհրդաւորութիւն են տեսնում:
Սորհուրդ, որ Աստուծոյ առաջ պարտաւոր է կա-
ցուցանում նրանց: Այդպիսիների համար, այո՛,
ամուսնութիւնը գոյութիւն ունի: Մեզանում մար-
դիկ ամուսնանում են զուգաւորութիւնից զատ
ուրիշ ոչինչ չը տեսնելով ամուսնութեան մէջ, և
դուրս է գալիս կամ խաբէութիւն և կամ բռնու-
թիւն: Այր և կինը միայն խաբում են մարդկանց,
ցոյց տալով, որ իրենք միամուսին են, այն ինչ՝
իրենք ապրում են բազմայր և բազմակին: Այդ
զգուհի է, բայց էլի մի կերպ եօլա են գնում, իսկ
երբ նրանք արտաքուստ ամբողջ կեանքում միա-
սին ապրելու պարտաւորութիւն են յանձն առել,
այն ինչ՝ երկրորդ ամուսանից արդէն ասում են
իրար, ուզում են բաժանուել, բայց կրկին միասին
են ապրում, դրանից առաջ է գալիս այն դժոխա-
յին կացութիւնը, որի պատճառաւ սկսում են գի-
նեմորութիւն, անձնասպանութիւն են գործում,
սպանում և թունաւորում են իրար.—ասում էր
նա արագ, ոչ ոքի թոյլ չը տալով միջամտել և
հետզհետէ աւելի և աւելի տաքանալով: Անյար-
մար դրութիւն էր:

—Այո՛, անկասկած, կրիտիքական անցքեր
լինում են ամուսնական կեանքում,—ասաց փա-

ստաբանը, կամենալով ընդհատել անքաղաքավարի-
տաք խօսակցութիւնը:

—Դուք, ինչպէս տեսնում եմ, ճանաչեցիք՝
թէ ես ով եմ,—մեղմ և հանգիստ ասաց ալևոր
պարոնը:

—Ո՛չ, ես ձեզ ճանաչելու բախտ չունիմ:

—Մեծ բախտ չէ: Ես Պողոսիչին եմ, նա,
որի հետ պատահեց այն կրիտիքական արկածը,
որի վրայ դուք ակնարկեցիք. այն, որ նա սպա-
նեց իւր կնոջը,—ասաց նա, արագ նայելով մեզա-
նից իւրաքանչիւրին:

Ո՛չ ոք ասելու բան չը գտաւ. ամենքը լուռ էին:

—Է՛հ, միենոյն է.—ասաց նա՝ սովորական
ձայն հանելով:

—Այնուամենայնիւ ներեցէք խնդրեմ. ես
ձեզ չեմ ճանճրացնիլ:

—Ա՛հ, ոչ, ներեցէք.—ասաց փաստաբանն,
ինքն էլ չը գիտենալով, թէ ինչ պէտք էր ներել.
բայց Պողոսիչին՝ նրան ականջ չը դնելով, արագ
յետ դարձաւ դէպի իւր տեղը:

Պարոնն ու տիկինը փախում էին: Ես նըս-
տած էի Պողոսիչին կողքին և ասելու բան չը գըտ-
նելով, լուռ էի: Կարդալու համար մութն էր. այդ
պատճառով էլ ես ծածկեցի աչքերս և ձևացրի, թէ
քնել եմ ցանկանում: Այդպէս լուռ մնալ անցանք
մինչև հետեւեալ կայարան:

Այդ կայարանում պարոնն ու տիկինն ան-
ցան մի այլ վագօն, որի մասին դեռ առաջ էլ խօ-
սակցում էին կօնդուքտօրի հետ: Գործակատարը
տեղ չինեց նստարանի վրայ ու քնեց, իսկ Պողո-

14.7.62-55

նիշեր ծխում էր անընդհատ և խմում կայարանում գցած թէյը:

Երբ աչքս բացի ու նայեցի նրան, յանկարծ վճռականութեամբ և վրդովուած զիմեց ինձ:

— Գիտենալով, թէ ես ով եմ, գուցէ ձեզ հաճելի չէ ինձ հետ նստելը: Այդ դէպքում ես այստեղից կը հեռանամ:

— Օ՛հ, հէ՛, քաւ լիցի:

— Է՛, թէյ չէք կամենում. միայն մի փոքր թունդ է:

Նա ինձ համար թէյ լցրեց:

— Նրանք խօսում են և միշտ ստում ասաց նա:

— Դուք ինչի՞ մասին էք խօսում. — հարցրի ես:

— Նոյն բանի, նրանց սիրոյ մասին և թէ ինչ է այդ սէրը: Ձեր քունը չի տանում:

— Բոլորովին հէ:

— Եթէ ուզում էք, ես կը պատմեմ ձեզ, թէ ինչպէս հէնց նոյն սիրով ես հասայ այն բանի, ինչ որ ինձ հետ պատահեց:

— Այո՛, եթէ միայն ձեզ համար ծանր չէ:

— Ինձ համար լուին է ծանր, թէյ խմեցէք խնդրեմ կամ գուցէ թունդ է: — Թէյն իսկապէս դարեճրի նման էր, բայց ես մի բաժակ խմեցի: Այդ միջոցին կօնդուքտօրն անցաւ: Նա դաժան հայեացքով լուռ հետեւեց նրան և սկսեց պատմել միայն այն ժամանակ, երբ նա վաղօնից դուրս դնաց:

III

— Որ այդպէս է, ես կը պատմեմ ձեզ բայց դուք իսկապէս ցանկանում էք:

— Ես կրկնեցի, որ չատ եմ ցանկանում: Նա փոքր ինչ լուեց, ձեռքով շփեց երեսն ու սկսեց:

— Եթէ պատմում եմ, պէտք է պատմեմ բոլորն սկզբից. պէտք է պատմել, թէ ինչու և ինչպէս ամուսնացայ և ինչ էի ամուսնութիւնից առաջ:

— Ամուսնութիւնից առաջ ես ապրում էի այնպէս, ինչպէս որ ապրում են բոլորը. այսինքն մեր շրջանում ի հարկ է: Ես կալուածատէր եմ. համալսարանի թեկնածու (կանդիդատ) և եղել եմ ազնուականների պարագլուխ: Ամուսնութիւնից առաջ ես ապրում էի ինչպէս և բոլորը ... այսինքն անառակ և մեր շրջանի մարդկանց նման ես էլ անառակ կեանք վարելով, կարծում էի, թէ ապրում եմ, ինչպէս որ պէտքն է: Իմ մասին այն կարծիքին էի, որ միանգամայն բարոյական և գողտրիկ մարդ եմ: Ես գայթակղեցնող չէի, անբնական ճաշակ չեմ ունեցել, կեանքիս գլխաւոր նպատակն այդ չեմ դարձրել, ինչպէս որ հասանալիքներս էին անում և անառակութիւն էի անում լրջօրէն, վայելուչ կերպով, առողջութեան համար: Ես խուսափում էի այն կանանցից, որոնք զաւակ բերելով, կամ սիրոյ կապերով կարող էին կաշկանդել ինձ: Ո՞ գիտէ, գուցէ կային զաւակներ, կային և սիրոյ կապեր, բայց ես նրանց չե-

դած էի ընդունում: Եւ այդ ոչ միայն բարոյական էի համարում, այլև գործնով պարծենում էի

Նա կանգ առաւ, սովորական ձայն հանեց, ինչպէս միշտ անում էր, երբ մի նոր միտք էր ծագում նրա մէջ:

— Բայց չէ՞ որ հէնց դրանումն է գլխաւոր ապականութիւնն ու պղծութիւնը, — գոչեց նա: — Անառակութիւնը հօ ֆիզիքական որևէ բանի մէջ չէ. ֆիզիքական որևէ խայտառակութիւն հօ չէ անառակութիւնը. հէ, այլ մեղ հետ կենսակցող կնոջ վերաբերութեամբ ամեն տեսակ բարոյական պարտականութիւններից մեղ ազատ համարելն է իսկական անառակութիւնը: Իսկ այդպիսի ազատութիւն ես մեծ արժանիքս էի համարում:

Յիշում եմ, թէ ես միանգամ որբան էի տանջւում, երբ չը կարողացայ վճարել մի կնոջ, որը՝ հաւանականօրէն սիրելով ինձ, անձնատուր էր եղել, և միայն այն ժամանակ հանգստացայ, երբ փող ուղարկեցի. դրանով ցոյց տալով նրան, որ ես ինձ բարոյական ոչ մի կապով կապուած չեմ համարում նրա հետ:

Գլուխներդ այնպէս մի շարժէք, կարծէք թէ ինձ հետ համաձայն լինիր, — յանկարծ գոչեց նա վրաս: — Չէ՞ որ ես գիտեմ այդ ձևը: Բոլորդ և դուք մասնաւորապէս, եթէ միայն հաղուադիւտ բացառութիւն չէք կազմում, նոյն հայեացքներն ունիք, ինչ որ ես ունէի: Բայց միևնոյն է. ներքեք ինձ, — շարունակեց նա. — բայց բանը նրանումն է, որ այդ սարսափելի է, սարսափելի և սարսափելի:

— Ի՞նչն է սարսափելի. — հարցրի ես:

— Սարսափելին մոլորութեանց այն անդունդն է, որի մէջ ընկել ենք մենք կանանց և նրանց հետ ունեցած յարաբերութիւնների վերաբերութեամբ: Այո, ես այդ մասին հանգիստ չեմ կարող խօսել ոչ թէ նրա համար, որ ինձ հետ տեղի ունեցաւ այն արկածը, ինչպէս նա էր ասում, այլ այն պատճառով, որ երբ այդ դէպքը պատահեց, բացուեցին աչքերս և ես ամեն ինչ ուրիշ գոյնով տեսայ: Ամեն ինչ ընդհակառակն, թարս կողմից նա ծխախոտ կալցրեց և ծնկներին յենուելով, սկսեց խօսել:

Մթութեան մէջ ես չէի տեսնում նրա դէմքը, միայն լսում էի նրա ազդու և դուրեկան ձայնը վազօնի դուռոցի միջից:

IV

Այո, տանջուելով ինչպէս որ ես տանջուեցի և միմիայն չնորհիւ այդ բանի՝ ես ըմբռնեցի, թէ որտեղ է բոլորի արմատը, հասկացայ ինչ որ պէտք է լինի և այդ պատճառով տեսնել կարողացայ ներկայիս ամբողջ արհաւիրքը:

Ուշադրութեամբ նկատեցէք խնդրեմ, թէ Երբ և ինչպէս սկսուեց այն, ինչը որ ինձ յայտնի դէպքի հասցրեց: Սկսուեց այդ այն ժամանակ, երբ ես տասնևմեկերորդ տարումն էի: Այդ պատահեց, երբ ես գիմնադրիօնումն էի, իսկ մեծ եղբայրս համալսարանի առաջին լսարանի ուսանող: Ես դեռ կանանց չը գիտէի, բայց մեր շրջանի բոլոր դժբախտ մանուկների նման եւ էլ այլևս ան-

մեղ տղայ չէի. երկրորդ տարին էր արդէն, որ ես փչացած էի տղաներից: Արդէն կինը, ոչ թէ որ ես, այլ կինն առհասարակ, իբրեւ մի քաղցր բան, կինը, ամենայն կին ու կանացի մերկութիւն տանջում էր ինձ: Իմ առանձնութիւններս անմաքուր էին: Ես տանջւում էի, ինչպէս տանջւում է մեր տղաների 99 տոկոսը: Ես սարսափում էի, չար-չարւում, աղօթում էի և ընկնում: Ես փչացած էի երեակայութեամբ և իրականապէս, բայց վերջին քայլը դեռ չէի արել: Ես կորչում էի միայնակ, բայց մարդկային ուրիշ գոյութեան վրայ դեռ ձեռք չէի բարձրացրել: Բայց ահա եղբօրս ընկերը, գուարճասէր ուսանողը, այսպէս կոչուած՝ աղնիւ պատանին, այսինքն ամենամեծ անդգամը, որը սովորեցրեց մեզ խմել և թուղթ խաղալ, կոն-ծաբանութիւնից յետոյ համոզեց մեզ դնալ այն-տեղ: Մենք գնացինք: Եղբայրս էլ անմեղ էր և միայն նոյն գիշերն ընկաւ: Եւ ես, տասն և հինգ տարեկան անպիտանս, պղծեցի ինձ և օժանդակեցի մի կնոջ պղծուելուն, չը հասկանալով այն, ինչ որ անում էի: Չէ որ մեծերից ոչ մէկից չէի լսել, որ արածս վատ բան էր: Այժմս էլ ոչ ոք այդպիսի բան չի լսի: Ճիշտ է, այդ կայ տասը պատգամների մէջ, բայց չէ որ պատգամները մի-միայն նրա համար են, որ քննութեան ժամանակ տէրտէրին պատասխանենք, դեռ այն ժամանակն էլ այնքան պէտք չէ, որքան սէ վերջաւորու-թեան գործածութեան կանոնը պայմանական նա-խադասութիւնների մէջ:

Այսպէս ահա, այն բոլոր մեծերից, որոնց

Պարծիքն ես յարգում էի, ոչ մէկից չէի լսել, որ այդ վատ բան էր: Ընդհակառակն, յարգածս մարդ-կանցից ես լսել էի, որ դա լաւ է: Ես լսել էի, որ պայքարս ու տանջանքներս կը սփոփուին դրա-նից յետոյ, ես այդ լսել էի և կարդացել, լսել էի մեծերից, որ դա առողջութեան համար լաւ է, իմ ընկերներիցս էլ—որ դրանումն է քաջութիւնն ու տղամարդութիւնը: Այնպէս որ, ընդհանուր առմամբ, բացի լաւ բանից, ուրիշ ոչինչ չէր սպաս-ւում: Հիւանդութիւնների երկնւղը՝ Բայց չէ որ այդ էլ նախատեսնում է: Խնամատար կառավա-րութիւնն հոգում է այդ մասին: Նա հետևում է անառականոցների կանոնաւոր գործունէութեան և ապահովում է անառակութիւնը գիմնագիծնի աշա-կերտների համար: Բժիշկներն էլ որոշ վարձատրու-թեամբ (ռոճկով) հսկում են այդ բանի վրայ: Հէնց այդպէս էլ պէտք է: Նրանք հաստատում են, որ անառակութիւնն օգտակար է լինում առողջու-թեան համար և հէնց նրանք էլ հիմնում են կա-նոնաւոր՝ իսկական անառակութիւն: Ես մայրեր գիտեմ, որոնք այդ մտքով հոգում են զաւակների առողջութեան համար: Եւ գիտութիւնը նրանց անառականոցներ է ուղարկում:

— Գիտութիւնն ինչո՞ւ,— ասացի ես:

— Հապա բժիշկներն ինչ են: Գիտութեան քուրմերը: Ո՞վ է անբարոյականացնում պատանի-ներին, պնդելով, որ այդ առողջութեան համար հարկաւոր է: Ի հարկէ, նրանք:

Իսկ եթէ այն բոլոր ձիգերի մի հարիւրերորդ մասը, ինչ որ սիֆիլիս ոչնչացնելու համար է գործ-

գրուում, գործ գրուէր անառակութիւնն արմատախիլ անելու վրայ, սիֆիլիսի անուան անգամ չէր մնալ: Բայց այդ չէ խնդիրը: Բանը նրանումն է, որ ինձ հետ էլ, ինչպէս և՛ ոչ թէ միայն մեր դասակարգի 9/10 մասի, այլ և գիւղացիների հետ, պատահեց այն սրտալի բանը, որ ես ընկայ ոչ թէ յայտնի կնոջ գեղեցկութեան հրապոյրին եւնթարկուելով, ոչ, ոչ մի կին ինձ չի գայթակղերել. այլ ես ընկայ նրա համար, որ ինձ չըջապատող միջավայրն այդ անկման մէջ տեսնում էր—մի մասը—ամենաօրինական և առողջութեան համար անհրաժեշտ գործողութիւն, իսկ միւսներն—ամենաբնական և ոչ միայն ներելի, այլ և երիտասարդ մարդու համար անմեղ զուարճութիւն: Եւ նոյն իսկ չէի հասկանում, որ այս բանն անկումն է. ես պարզ ի պարզոյ սկսայ անձնատուր լինել այն մասամբ հաճոյքներին և մասամբ էլ կարիքներին, որոնք, ինչպէս ինձ ներշնչել էին, յատուկ են որոշ հատակի. եւ սկսեցի ծխել ու խմել և անձնատուր լինել այդ անառակութեան: Բայց այնուամենայնիւ այդ առաջին անկման մէջ մի առանձին սրտաշարժ բան կար: Յիշում եմ, որ ես իսկոյն՝ հէնց նոյն տեղը, սենեակից դեռ դուրս չեկած, տխրեցի և տխրեցի այնպէս, որ ուզում էի լաց լինել: Լալ անմեղութեանս խորտակման և կնոջ հետ ունենալիք յարաբերութեանս յաւիտեական կործանման համար: Այո, կնոջ հետ բնական, պարզ յարաբերութիւնը կործանուած էր յաւիտեան: Այնուհետեւ կնոջ հետ մաքուր յարաբերութիւն չեմ ունեցել և չէի կարող ունենալ: Եւ դարձայ այն, ինչ որ կոչ-

ւում է անառակ: Իսկ անառակ լինելը ֆիզիքական այնպիսի դրութիւն է, որը նման է մօրֆինիստի, հարբեցողի և ծխողի դրութեան: Ինչպէս որ մօրֆին գործածողը, հարբեցողն ու ծխողն այլ ևս նորմալ—առողջ մարդ չէ, նոյնպէս էլ իւր բաւականութեան համար մի քանի կանանց գիտցող մարդն այլ ևս աննորմալ և յաւիտեան փչացած անառակ մի մարդ է. ինչպէս որ հարբեցողին և մօրֆին գործածողին կարելի է իսկոյն ճանաչել դէմքից ու շարժումաձրից, նոյն ձևով կարելի է ճանաչել և անառակին: Անառակը կարող է համբերել, դիմադրել, բայց պարզ, մաքուր և եղբայրական յարաբերութիւն ունենալ կնոջ հետ՝ երբեք չի կարող: Մատաղահաս կանանց նայելու և դիտելու ձևից անառակին կարելի է իսկոյն ճանաչել: Եւ ես դարձայ անառակ, մնացի այդպէս և հէնց դա կործանեց ինձ:

V

—Այդպէս էր ահա: Յետոյ աւելի և աւելի առաջ գնացի և սկսուեցին ամեն տեսակ զեղճումներ: Տէր Աստուած, երբ յիշում եմ այդ ուղղութեամբ արած բոլոր անպիտանութիւններս, ուղղակի սարսափում եմ: Դեռ իմ մասին այսպէս եմ յիշում, մինչդեռ ընկերներս անմեղութեան համար էին ծաղրում ինձ: Իսկ երբ լսում ես ոսկէ երիտասարդութեան, զինուորականութեան և փառիզիների մասին: Եւ այդ բոլոր պարոններն՝ ինչպէս և ես, մենք 30 տարեկան անառակներս, որոնց հոգում

հարիւրաւոր ամենատեսակ սարսափելի ոճիրներ կային ծածկուած կանանց վերաբերութեամբ, մենք 30 տարեկան անառակներս մաքուր լուացուած, ածիլած երեսներով, հոտաւէտ իւղերով օծուած, մաքուր սպիտակեղէնով, ֆրակով կամ համազգեստով մտնում էինք հիւրասենեակ կամ պարահանդէս—իբր մաքրութեան հոմանիշ—հրաշալիք:

Դուք մէկ մտածեցէք, թէ ինչ պէտք է լինի և այժմ ինչ է: Երբ հասարակութեան մէջ՝ քրոջս կամ աղջկանս մօտենար այդպիսի մի պարոն, ես, գիտենալով նրա կեանքը, պէտք է մօտենայի նրան, կանչէի մի կողմ և ցածրաձայն ասէի.—բարեկամ, չէ որ ես գիտեմ, թէ դու ինչպէս ես ապրում, ում հետն ես գիշերներն անցկացնում և ինչպէս. Տեղդ այստեղ չէ: Այստեղ մաքուր և անմեղ օրիորդներն են: Հեռացիր այստեղից: Այսպէս պէտք է լինէր ահա, բայց հակառակն է. այն է, որ երբ այդպիսի մի պարոն յայտնւում է և պարում քրոջս կամ աղջկաս հետ՝ գրկելով նրանց, մենք ցնծում ենք, մանաւանդ եթէ նա հարուստ է և որոշ կապեր ունի: Երևի նա պտոյտից յետոյ աղջկաս էլ կարժանացնի: Եթէ անգամ հիւանդութեան հետքեր են մնացել, մնաց չունի: Այժմս լաւ են բժշկուած: Հապա, ես ճանաչում եմ բարձր դասակարգի մի քանի օրիորդներին, որոնց ծնողներն ուրախութեամբ են տուել յայտնի հիւանդութիւնով վարակուածներին: Ո՛հ, .. անսպիտանութիւն է: Երևի կրգայ ժամանակ, երբ կը խայտառակուի այդ կեղտոն ու կեղծիքը:

Նա նորից մի քանի անգամ տարօրինակ

ձայներ հանեց և սկսեց թէյ խմել: Թէյը չափազանց թունդ էր, խառնելու տաք ջուր չկար: Ձգում էի, որ ինձ զրգուում էր խմածս երկու բաժակը: Երևի նրա վրայ էլ էր ազդում, որովհետև նա հետզհետէ աւելի և աւելի էր զրգուում: Նրա ձայնը դառնում էր ներդաշնակ և արտայայտիչ: Նա անընդհատ փոխում էր իւր դիրքը, երբեմն վերցնում էր գլխարկն, երբեմն ծածկում և գէմքը զարմանալի փոփոխում էր, չը նայեամ որ մենք նստած էինք կիսախաւարում:

—Ահա հէնց այդպէս էի ապրում մինչև 30 տարիս, ամուսնանալու, մաքուր ընտանեկան կեանք սկսելու միտքս երբէք չը թողնելով: Այդ նպատակաւ էլ որոնում էի համապատասխան մի օրիորդ.—չարունակեց նա:

Ես մխուած էի անբարոյականութեան տղմի մէջ և միևնույն ժամանակ զննում էի իրենց մաքրութեամբ ինձ արժան օրիորդներին:

Շատերին ես այն պատճառաւ չէի հաւանում, որ նրանց բաւականաչափ մաքուր չէի գրտնում ինձ համար: Վերջապէս ես գտայ մէկին, որ ինձ արժանի համարեցի: Դա Պենդայի մի ժամանակ հարուստ, բայց այժմս չքաւոր ազնուականի երկու աղջիկներից միսն էր:

Մի երեկոյ, նաւակով զբօսնելուց յետոյ, երբ մենք լուսնեակ գիշերով տուն էինք դառնում, երբ ես նստած էի նրա կողքին և հիանում էի ջերսի մէջ ձգուած նրա բարեկազմ իրանով և գեղեցիկ գանգուրներով, յանկարծ վճռեցի, որ որոնածս հէնց դա է: Այդ երեկոյ ինձ թուաց, որ նա հաս-

կանու՞մ է այն բոլորը, ինչ որ ես մտածում ու զգում եմ, և որ մտածում ու զգում եմ ամենափեմ բաներ: Այն ինչ, բանն իսկապէս նրանումն էր, որ ջերսին և դանդուրները նրան սաղում էին և նրա մօտ անցկացրած օրուանից յետոյ, աւելի ես մօտ լինել ցանկացայ:

Զարմանալի բան. որքան լիակատար է լինում այն պատրանքը, որ գեղեցկութիւնը առաքինութիւն է համարում: Գեղեցիկ կիւնը յիմար բաներ է խօսում, բայց դու յիմարութեան փոխարէն խելացին ես լսում: Նա խօսում է, զգուշի բաներ է անում, իսկ դու ինչ որ նազելի բաներ ես տեսնում: Իսկ երբ նա չի ասում ոչ յիմարութիւններ և ոչ էլ զգուշի բաներ, բայց գեղեցիկ է, իսկոյն համոզւում ես, որ նա հրաշալի խելքի և բարոյականութեան տէր է:

Ես հիացած տուն դարձայ և վճռեցի, որ նա բարոյական կատարելութիւն է և հէնց այդ բանի համար կինս լինելու արժանի. ուստի և հետեւալ օրն առաջարկութիւն արի:

Բայց այս ինչ խառնաշփոթութիւն է: Հազար ամուսնացող երիտասարդներից և այն էլ ոչ թէ միայն մեր շրջանում, այլ և ժողովրդի մէջ, հազիւ գտնուի մէկը, որը Դօն-ժուանի նման մի տասն անգամ ամուսնացած չլինի դեռ պսակուելուց առաջ:

Այժմս կան մաքուր երիտասարդներ, այդ ես լսում ու դիտում եմ, որոնք զգում են և գիտեն, որ դա հանաք չէ, այլ շատ մեծ բան է:

Թող Աստուած օգնի նրանց, բայց իմ ժա-

մանակ տասը հազարի մէջ այդպիսի մէկն էլ չէր գտնւում: Ամենքն էլ գիտեն այս, բայց այնպէս են ձեռնարկում, իբրեւ թէ չը գիտեն: Բոլոր վէպերում մանրամասնօրէն նկարագրուած են հերոսների զգացմունքներ, լճակներ և թփեր, որոնց մօտ նրանք ման են գալիս, բայց նկարագրելով նրանց դէպի մի օրիորդն ունեցած մեծ սէրը, ոչինչ չի գրւում այլ եւ, թէ այդ հետաքրքիր հերոսն առաջ ինչպէս էր. ոչ մի խօսք չի ասւում նրա կասկածելի տներին արած այցելութիւնների մասին, աղախինների, խոհարարուհիների և այլոց կանանց մասին: Եթէ անգամ գոյութիւն ունին այդ ձևի անպատշաճ գրուածքներ, այդպիսիները չեն տրւում նրանց, որոնք ամենից առաջ պէտք է գիտնան այդ, այն է՝—օրիորդներին:

Օրիորդների մօտ սկզբում կեղծում ենք, որ այն անբարոյականութիւնը, որով լի է մեր քաղաքների և գիւղերի կեանքի կէսը, որ այդ անբարոյականութիւնը բոլորովին գոյութիւն չունի: Յետոյ այդ կեղծիքին այնպէս ենք ընտելանում, որ անգլիացիների նման ինքներս էլ սկսում ենք հաւատալ, որ բոլորս բարոյական մարդիկ ենք և ապրում ենք բարոյական աշխարհում: Օրիորդներն, այդ խեղճերն հաւատում են այս բանին բոլորովին լուրջ կերպով: Այդպէս հաւատում էր և դժբախտ կինս: Յիշում եմ, թէ ինչպէս դեռ փեսացու ժամանակս ցոյց տուի նրան յիշատակարանս, որից նա կարող էր իմանալ անցեալս՝ թէ և շատ քիչ բան, բայց գլխաւորապէս վերջին կապս: Դրա մասին նա կարող էր իմանալ և ուրիշներից և ահա

հէնց այդ պատճառով էլ կարիք էի գտում ասել նրան: Յիշում եմ նրա սարսափը, յուսահատութիւնն ու չփոթութիւնը, երբ իմացաւ և հասկացաւ այդ: Ես նկատեցի, որ դեռ այդ ժամանակ նա ցանկանում էր թողնել ինձ: Եւ ինչո՞ւ չը թողեց:

Նա հանեց իւր սովորական ձայնը, մի կում թէյ խմեց ու փոքր ինչ լռեց:

VI

—Ո՛չ, այսպէս աւելի լաւ է, աւելի լաւ.— բացականչեց նա:—Տեղն է ինձ: Բայց բանն այդ չէ: Ես ուզեցի ասել, որ այստեղ չէ որ միայն օրիորդներն են խաբուած:

Մայրերն այդ գիտեն, մանաւանդ ամուսիններին կրթուած մայրերն այդ շատ լաւ գիտեն: Եւ կեղծելով, թէ հաւատում են տղամարդկանց մաքրութեան, իրականութեան մէջ բոլորովին հակառակն են անում: Նոքա գիտեն, թէ ինչպիսի կարթով պէտք է որսալ տղամարդկանց՝ թէ աղջկերանց և թէ իրենց համար:

Ձէ որ միայն մենք՝ տղամարդիկս չը գիտենք և չը գիտենք, որովհետեւ գիտենալ չենք ուզում, իսկ կանայք շատ լաւ գիտեն, որ ամենավսեմ, ինչպէս մենք անուանում ենք, բանաստեղծական սէրը ոչ թէ բարոյական արժանաւորութիւններից է կախուած, այլ ֆիզիքական մերձաւորութիւնից, սանրուածքից, գոյնից և հանդերձի ձևից: Ասացէք փորձուած կօկէտուհուն, (նազկթող կնոջը),

եթէ իրեն նպատակ է դրել մարդկանց յափշտակելը, թէ նա ինչն աւելի կը գերադասի, այն որ յափշտակել կամեցած մարդու առաջ բռնուի ստելիս, անգթութեան, նոյն իսկ անբարոյականութեան մէջ, թէ նրա ներկայութեամբ վատ կարուած և տղեղ չորերով երևալը և նրանցից իւրաքանչիւրն առաջինը կընտրի: Նա գիտէ, որ վսեմ գգացմունքների մասին ճառելիս տղամարդը միշտ ստում է. գիտէ, որ նրան միմիայն մարմին է հարկաւոր և այդ բանի համար էլ ամենայն խայտառակութիւն կընեն, իսկ տձև, անճաշակ և վատ շորեր հագնելը չի ներիլ:

Նազկթողն այդ հասկանում է գիտակցօրէն. իւրաքանչիւր անմեղ օրիորդն այդ գիտէ անգիտակցաբար, հէնց այնպէս, ինչպէս այդ գիտեն անասունները:

Ահա դրա համար են այդ գոռելի ջերմէնները, տուռնիւրները, մերկ ուսերն ու թևերը, համարեալ թէ կուրծքը: Կանայք, մանաւանդ նրանք, որոնք անցել են տղամարդկանց դպրոցը, շատ լաւ գիտեն, որ վսեմ առարկաների մասին խօսակցութիւնն իւր կարգին, բայց տղամարդուն հարկաւոր է մարմինն ու այն ամենը, ինչը որ հանդէս է դնում այդ մարմինն ամենախաբուսիկ, բայց գրաւիչ կերպով. և հէնց այդ է անում:

Եթէ դէն ձգենք մեր՝ դէպի այդ այլանդակութիւնն ունեցած սովորութիւնը, որ երկրորդ բնաւորութիւն է դարձել մեզ համար և գիտենք մեր բարձր դասակարգերի կեանքն, ինչպէս որ նա կայ իւր ամբողջ անամօթութեամբ, դա մի

մեծ անառականոց է ... Դուք համաձայն չեք: Թող տուէք, ես կապացուցանեմ.—ասաց նա, ընդհատելով ինձ:

—Դուք ասում էք, որ մեր հասարակութեան մէջ կանայքն այլ շահերով են ապրում քան անառականոցներում, իսկ ես ասում եմ, որ ոչ, եւ կապացուցանեմ: Եթէ մարդիկ տարբեր են իրենց կեանքի նպատակներով, կեանքի ներքին բովանդակութեամբ, այդ դէպքում տարբերութիւնն անպատճառ կարտայայտուի եւ արտաքինով. եւ արտաքինը տարբեր կլինի: Բայց նայեցէք այն թշուառ անարդուածներին եւ ամենաբարձր դասակարգի աշխարհիկ կանանց.—նոյն դարդեր, նոյն ձևեր, նոյն օժանելիք, թեւերի, ուսերի եւ կրծքի նոյնաձև մերկացումն, դուրս ընկած՝ քիփ ձգուած տուռները, միանման մոլութիւն դէպի թանկագին քարեր եւ փայլուն իրեր. նոյն զուարճութիւններ, պարեր, երաժշտութիւն եւ երգեցողութիւն: Ինչպէս առաջիններն են գրաւում այդ բոլոր միջոցներով, այնպէս էլ—սորա:

VII

—Այդպէս ահա, այդ ջերմէները, մազերն ու տուռները բռնեցին ինձ: Ինձ բռնելը դժուար չէր, որովհետեւ ես դատարարակուած էի այն պայմաններում, որոնց միջից սիրահարուող երիտասարդները ջերմանոցի վարունկների նման են բուռնում: Չէ՛ որ ֆիզիքական կատարեալ անգործութեան ժամանակ մեր ընդունած առատ անուշոք

ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կրքերի սխտեմատիք բորբոքումն: Կուղէք զարմացէք կուղէք—սէ, բայց այդպէս է: Չէ՛ որ ես ինքս էլ մինչև վերջին ժամանակներս ոչինչ չէի նկատում: Իսկ այժմ տեսայ: Հէնց դրա համար եմ աւելի տանջւում, որ ոչ ոք այդ չը գիտէ, բայց խօսում են այնպիսի յիմարութիւններ, ինչպէս այն տիկինը:

Այո, դարնան ժամանակ մեզանից մօտիկ երկաթուղու լիցքի վրայ գիւղացիք էին աշխատում: Երիտասարդ գիւղացու սովորական կերակուրն է՝ հաց, կվաս եւ սոխ. նա ապրում է, առոյգ է, առողջ եւ կատարում է դաշտային թեթեւ աշխատանք: Նա մտնում է երկաթուղու գծի վրայ աշխատելու եւ ստանում օրական մի ֆունտ միս եւ կորկոտ (խաշիլ): Բայց դրա փոխարէն նա այդ մի ֆունտ միսն ու խաշիլը սպառում է տաննակց ժամուայ աշխատանքի վրայ՝ 30 փութանոց սայլակը ձեռին: Եւ նրան հէնց այդպէս էլ պէտք է: Իսկ մենք, որ երկու ֆունտ միս, որսի թռչուններ եւ ձկներ ենք ուտում, ամեն տեսակ զրգռիչ անուշեղէն եւ խմիչքներ ենք գործածում, ինչի վրայ ենք ծախսում այդ բոլորը: Միմիայն զգայական կրքերին յագուրդ տալու վրայ: Եւ եթէ վատնում է այդ բանի վերայ, բաց է փրկարար փականքն, այդ դէպքում ամեն ինչ կարգին է. բայց ծածկեցէք զոնական՝ ինչպէս ես էի փակում ժամանակաւորապէս եւ իսկոյն առաջ է դալիս զրդիւ, որը թափանցելով մեր անընական կեանքի պրիզմայի (հատուածակողմի) միջով, կարտայայտուի ամենամաքուր տեսակի եւ երբեմն նոյն իսկ պլատոնական

սիրահարութեամբ: Եւ ես սիրահարուեցի, ինչպէս որ սիրահարուում են ամենքը:

Ամեն բան կար՝ յափշտակութիւն, հրացմունք և բանաստեղծութիւն: Բայց էականապէս այդ սէրն արտադրութիւն էր մի կողմից մօրս և դերձակներ զործունէութեան, միւս կողմից՝ ընդունածս առատ անունդի և վարածս անդործ կեանքի: Եթէ չլինէին մի կողմից նաւակով զբօսանքներ, դերձակուհիներ իրաններով և այլն, և կիսն հագած ունենար պարզ կրկնոց (դէյրա) և նստէր տանը, միւս կողմից էլ եթէ ես լինէի բնական պայմանների մէջ, այնքան անունդ ընդունող մի մարդ, որքան որ հարկաւոր էր աշխատանքիս համար և փրկարար դռնակս էլ բաց լինէր, այն ինչ նա այդ միջոցներին պատահմամբ փակուել էր, ես չէի սիրահարուիլ և ոչ ինչ չէր պատահիլ:

VIII

— Իսկ այստեղ ամեն բան նպաստեց, և կարողութիւնս, և շորերը լաւ էին, և նաւակով զբօսանքն յաջողուեց: Բսան անդամ չէր յաջողում, իսկ այստեղ յաջողուեց: Ուղիղ թակարդի նման: Ես լուրջ եմ ասում: Չէ որ ամուսնութիւններն այժմս թակարդների նման են սարքում: Ի՞նչպէս է բնականը: Աղջիկն հասունացել է, պէտք է մարդու տալ: Որքան հասարակ բան է, երբ օրիորդն այլանդակ չէ և կան ամուսնանալ ցանկացող երիտասարդներ:

Հին ժամանակներում հէնց այդպէս էլ լի-

նում էր: Երբ օրիորդը հասունանում էր, ծնողներն ամուսնացնում էին: Այդպէս էր լինում և լինում է այժմս էլ ամբողջ մարդկութեան մէջ՝ չինացիների, հնդկացիների, մանկէղականների և մեր ժողովրդի մէջ. այդպէս է լինում մարդկային ցեղի՝ գոնէ նրա 0,99 ի մէջ: Միայն մենք՝ մի հարիւրերորդ մաս կազմող կամ դեռ դրանից էլ սակաւ անառակներս գտանք, որ այդ լաւ չէ և նոր բան հնարեցինք: Բայց ինչ է այդ նորը: Նորն այն է, որ օրիորդները նստած են, իսկ տղամարդիկ չըջում են ինչպէս շուկայում և ընտրում: Օրիորդներն էլ թէ և չեն կարողանում բաց ասել, բայց նստած մտածում են. պարոն, ինձ, ո՛չ, ինձ: Դորան չէ, այլ ինձ, տե՛ս ես ինչպիսի թեւեր և այլն ունիմ: Իսկ մենք տղամարդիկս անցնում ենք նայում և շատ գոհ ենք: «Ճանաչում եմ, չեմ իմացում»: Տղամարդիկ անցնում են, դիտում և շատ գոհ են, որ այդ բոլորն իրենց համար է սարքուած:

Տե՛ս, չըզգուշացաւ և թռիկ, բռնուեց:

— Հապա ինչպէս անել.— ասացի ես.— կ'ի՞նն առաջարկութիւն անի ինչ է:

— Ես չը գիտեմ, թէ ինչպէս. միայն՝ եթէ հաւասարութիւն է, հաւասարութիւն պէտք է լինի: Եթէ գտան, որ խնամախօսութիւնը ստորացնող բան է, սա ըստ իս 1000 անգամ աւելի վատ է: Այնտեղ իրաւունքներն ու հաւանական շահերը հաւասար են, իսկ այստեղ կինը կամ շուկայ տալուած ստրուկ է, և կամ թակարդի ակնատ:

Փորձեցէք ճշմարտութիւնն ասել մայրերից որ և է մէկին, կամ հէնց իրեն օրիորդին, որ նա

միայն փեսացու որսալով է զբաղուած. Տէր Աստուած, որսլիսի վիրաւորանք կը համարեն: Բայց չէ որ նրանք բոլորն էլ նոյնն են անում և ուրիշ անելու բան չունին: Բայց սարսափելին այն է, որ մի և նոյն բանով զբաղուած ենք տեսնում երբեմն մատղաշ, խեղճ և անմեղ երեխաներին: Եթէ այդ բոլորն աշկարա (բացայայտ) անէին, դեռ էլի ոչինչ: Բայց բոլորը խարէութիւն է:

—Ա՛խ, սրբան հետքերը իր է կենդանիների տեսակների ծագումը: Ա՛խ, Լէլին նկարչութեամբ շատ է հետքերը բռնում: Իսկ դուք ցուցահանդէս կերթաք: Ո՛րքան կրթիչ է: Իսկ սայլակները վրայ, ներկայացումները, սիմֆոնիան: Ա՛խ, ի՞նչ նշանաւոր է: Լէլի խելքը գնում է երաժշտութեան համար: Իսկ ինչո՞ւ դուք չէք ընդունում այդ համոզմունքները: Իսկ նաւակների վրայ»... Իսկ միտքը նոյնն է. «վերցրու ինձ, իմ Լէլին. Ո՛չ, ինձ. գոնէ փորձիր»... Ո՛հ, պղծութիւն ու ստութիւն է.—եղբայրակեց նա և խմելով վերջին բաժակ թէյը, սկսեց ժողովել ամաններն ու բաժակները:

IX

—Բայց դուք անշուշտ գիտէք կանանց այն տիրապետութիւնը, որից աշխարհն տանջւում է.—ասաց նա, տեղաւորելով թէյն ու շաքարը պարկի մէջ.—այս բոլորը նրանից է առաջ գալիս:

—Ի՞նչպէս թէ կանանց տիրապետութիւն.—ասացի ես: Իսկպէս իրաւանց գերազանցութիւնը տղամարդկանց կողմն է:

—Այո, հէնց այդ, այդ նոյն բանը,—ընդհատեց նա ինձ:—Հէնց այդ էի ուզում ձեզ ասել. հէնց դրանով է բացատրւում այն անսովոր երևոյթը, որ կինը մի կողմից իրօք հասցրած է ամենաստոր աստիճանի, իսկ միւս կողմից՝—նա իշխում է: Ծիշտ հրէաների պէս, ինչպէս որ հրէաներն իրենց հալածանքի փոխարէն հատուցանում են դրամական իշխանութեամբ, այնպէս էլ կանայքն են անում: «Հը, դուք կամենում էք, որ մենք միայն առետրական լինինք: Բարի: մենք առետրականներս կը տիրենք ձեզ».—ասում են հրէայք: Հը, դուք ուզում էք, որ մենք միայն տրփանքի առարկայ լինինք, լաւ. մենք, իբրեւ տրփանքի առարկաներ՝ կըստրկացնենք ձեզ».—ասում են կանայք: Կանանց իրաւունքներից դուրի լինելը հօ նրանում չէ, որ նրանք քուէ տալ կամ դատաւոր ընտրուել չեն կարող: Այդ գործերով պարապելը ոչ մի իրաւունք չի կազմում, այլ այն բանում, որ սեռական յարաբերութեանց մէջ տղամարդուն հաւասար լինին. իրաւունք ունենան տղամարդով օգտուելու, նրանից դուստլ մնալու իրենց ցանկութեան համաձայն, ոչ թէ ընտրուած լինելու, այլ անձամբ տղամարդ ընտրելու: Դուք ասում էք, որ այս խայտառակ բան է: Լաւ: Եթէ այդպէս է, թող տղամարդն էլ չունենայ այդ իրաւունքը: Այն ի՞նչ, այժմ տղամարդն ունի, իսկ կինը զրկուած է այդ իրաւունքից: Եւ ահա այդ իրաւունքը փոխարինելու համար նա ներգործում է մարդուս զգայականի վերայ և զգայականութեան միջոցով այնպէս է նուաճում նրան, որ վերջինս ընտրում է

միմիայն ձևականօրէն, այլ իսկական ընտրողն ազ-
ջիկն է: Եւ այդ իրաւունքին միանգամ տիրանա-
լուց յետոյ, նա ի չարն է գործ դնում այդ մի-
ջոցը և ձեռք է բերում մարդկանց վրայ սաքսա-
փելի իշխանութիւն:

— Իսկ ռոտեղ է այդ առանձին իշխանութիւ-
նը. — հարցրի ես:

— Ո՞րտեղ է այդ իշխանութիւնը: Ամեն տեղ,
ամեն բանում:

Անցէք իւրաքանչիւր մեծ քաղաքի վաճառա-
նոցներով: Միլիօններ կան այնտեղ, նոյն իսկ գնա-
հատել չես կարողանալ մարդկանց գործ դրած
աշխատանքը: Բայց նայեցէք այդ վաճառականները
0,9 ին, արդեօք մի բան կայ տղամարդու գործա-
ծութեան համար: Կեանքի ամբողջ շուայլութիւնը
պահանջում և պահպանում է միմիայն կանանց
շնորհիւ:

Համարեցէք բոլոր գործարանները. նրանց
մեծագոյն մասը պատրաստում է անօգուտ զար-
դեր, կառքեր, կարասիք և խաղալիքներ կանանց
համար: Միլիօնաւոր մարդիկ, ստրուկների ամբողջ
սերունդներ են ոչնչանում գործարանական այդ
տաժանակիր աշխատանքից և այդ միմիայն կա-
նանց քմահաճութեան համար: Կանայք, թագու-
հիւնների նման, ստրկութեան և գերութեան մէջ են
պահում մարդկութեան 0,9 մասը: Իսկ այդ բո-
լորը նրանից է, որ կանանց ստորացրել են, զրկել
տղամարդկանց հաւասար իրաւունքներից: Եւ ահա
նրանք վրէժխնդիր են լինում՝ ներգործելով մեր
զգայականութեան վրայ և որսալով իրենց ցանցե-

քում: Այն, բոլորը զրանից է:

Կանայք մեր զգայականութեան վրայ ներ-
գործելու այնպիսի մի բան են չինել իրենցից, որ
տղամարդը խաղաղ չի կարող կնոջ հետ որ և է
գործ ունենալ:

Հէնց որ տղամարդը մօտենում է նրանց, իս-
կոյն հարբում է նրանց ոգիով և ապուշ կտրում:
Առաջ էլ միշտ դժուար էր և քաշում էի պարե-
րեկոյթի շորերով զարդարուած կնոջից, իսկ այժմ
ուղղակի սարսափում եմ. ես ուղղակի վտանգա-
ւոր և օրէնքի հակառակ բան եմ տեսնում այդ
բանում տղամարդկանց համար և քիչ է մնում
ոստիկանութիւն կանչեմ, օգնութիւն ազազակեմ
այդ վտանգի դէմ, պահանջեմ որ ռազ անեն,
հեռացնեն այդ երկիւղալի առարկան:

Բայց դուք ծիծաղում էք. գոչեց նա ինձ
վրայ, սակայն ասածս բոլորովին հանաք չէ: Ես
հաւատացած եմ, որ կը գայ ժամանակ և գուցէ
շատ շուտ, երբ մարդիկ կը հասկանան այս և կը
զարմանան, թէ ինչպէս էր կարողանում գոյո-
թիւն ունենալ մի հասարակութիւն, որի մէջ թոյ-
լատրւում էր հասարակաց հանգստութիւնը խան-
դարող այնպիսի վարմունք, ինչպիսիք են զգա-
յականութիւն առաջ բերողները և որոնք թոյլա-
տրւում են կանանց՝ — այն է մարմիններ զարդա-
րելը:

Չէ որ այդ զբոսատեղերում և շաւիղներին
ամեն տեսակ թակարդներ լարելուց և շարելուց
դեռ աւելի վտանգաւոր բան է: Ինչու մեծագու-
մար յանդուգն թղթախաղն արգելուած է, իսկ

գրգռող և գգայականութեան վրայ ազդող հան-
գերձներով կանայքն արդելուած չեն: Դրանք հա-
զար անգամ աւելի վտանգաւոր են:

X

Ահա հէնց այդպէս ինձ էլ որսացին: Ես այն
գրութեան մէջն էի, որը սիրահարութիւն է կոչ-
ւում: Ես նրան երեակայում էի ոչ թէ կատարե-
լութեան տիպար, այլ և ինձ նոյն իսկ փեսացու-
թեան այդ շրջանում կատարելութեան տիպար էի
համարում: Աշխարհիս երեսին չկայ մի անպի-
տան, որը փոքր ինչ որոնելով՝ իրենից աւելի ան-
պիտաններ չը գտնի և այդպիսով չը պարծնայ և
իրենով գոհ չը լինի: Այդպէս էլ ես, փողի հա-
մար չէի ամուսնանում, շահախնդրութիւնը դործ
չունէր այստեղ, ոչ այնպէս, ինչպէս ծանօթե-
րիցս շատերը, որոնք փողի և որոշ կապերի հա-
մար ամուսնացան.— ես հարուստ էի, նա աղքատ:
Այս մէկ: Երկրորդ, որով ես հպարտանում էի,
այն էր, որ ուրիշներն ամուսնացան այն յայտնի
գիտաւորութեամբ, որ ամուսնութիւնից յետոյ էլ
նոյն ձևով բաղմակին ապրին, ինչպէս ամուսնու-
թիւնից առաջ. ես ևս վճռել էի ամուսնութիւ-
նիցս յետոյ միակին լինել և այդ պատճառով հպար-
տութիւնս սահման չունէր հէնց ինձ համար: Այս
ևս սարսափելի խող էի, բայց ինձ հրեշտակ էի
երեակայում:

Նշանուած երկար չը մնացի: Ես այժմս չեմ
կարող առանց ամօթի յիշել փեսայութեանս այդ
շրջանը: Ի՞նչ զգուելի բան է: Չէ որ ենթադրու-
մ

է հոգևոր՝ և ոչ թէ գգայական սէր: Ուրեմն եթէ
սէրը հոգևոր է, հոգիների միութիւն, ապա ուրեմն
քառերով, խօսակցութեամբ և զրոյցներով էլ պէտք
է արտայայտուի այդ հոգևոր միութիւնը: Բայց
այդպիսի ոչ մի բան չկայ: Երբ միայնակ էինք
մնում, խօսելը դժուարանում էր: Դա ինչ որ
փիլիսոփեան աշխատանք էր: Հազիւ կը գտնես, թէ
ինչ պէտք է ասել, կասեմ և կրկին պէտք է լսել,
կրկին մտաբերել: Ինչ որ կարելի էր ասել մեր
ապագայ կեանքի, սարքուելու, ծրագիրների մա-
սին, վաղուց ասուած վերջացած էր. իսկ այնու-
հետեւ: Եթէ մենք անասուն լինէինք, այդպէս էլ
կը գիտենայինք, որ խօսել չի կարելի. իսկ այստեղ
ընդհակառակն՝—պէտք է խօսել, բայց խօսելու բան
չկայ. որովհետեւ մեզ այն չի զբաղեցնում, ինչ որ
խօսակցութեամբ պէտք է լուծել: Սորա հետ միաց-
քէք նաև քաղցրաւենիք տանելու յիմար սովոր-
ութիւնը, շաքարեղէնի շատակերութիւնը և հար-
սանեաց զգուելի պատրաստութիւնները՝—զրոյց-
ներ բնակարանի, ննջարանի, անկողնի, գէյրա-
ների, խալաթների, սպիտակեղէնի, արդու զարդի
մասին: Համաձայնուեցէք, որ եթէ ամուսնանում
են նահապետական ձևով, ինչպէս այն ծերունին
էր ասում, այդ դէպքում բմբուլէ բարձերը, բա-
ժինքն ու անկողինը միմիայն ամուսնութեան խոր-
հրդի անհրաժեշտ պարագաներն են: Իսկ մեզ մօտ,
երբ տասն ամուսնացողներից ինքն ոչ միայն չեն
հաւատում ամուսնութեան խորհրդին, այլ նոյն
իսկ չեն հաւատում, որ իրենց արածը մի որոշ
պարտաւորութիւն է, երբ հարիւր տղամարդուց

հազիւ գտնուի մէկը, որ ամուսնութիւնից առաջ մի յիսուն անգամ ամուսնացած չլինի, որն առաջուց պատրաստուելիս չը լինի դաւաճանելու կնոջը առաջին յարմար առիթ ներկայացած դէպքում, երբ մեծամասնութիւնը եկեղեցի գնալը միայն մի միջոց է համարում յայտնի կնոջ տիրանալու համար, մտածեցէք, թէ այդ դէպքում ինչ սոսկալի նշանակութիւն են ստանում հարսանեաց այդ բոլոր մանրամասնութիւնները: Դուրս է գալիս, որ բանը միայն նրանումն է: Վաճառման նման մի բան է ստացւում: Անբարոյական մարդուն վաճառում են մի անմեղ օրիորդի և այդ վաճառումը սարքում որոշ ձեականութիւններով:

IX

Այդպէս են ամուսնանում բոլորը, այդպէս ամուսնացայ և ես, և սկսուեց փառաբանուած մեղրամիսը: Դեռ միայն անունը տեսէք, թէ որքան ստոր է, չարութեամբ ճշաց նա: Մի անգամ ֆարիզում ես այցելում էի տեսարաններ և ներս մտայ ցուցանակի համեմատ միրուքով կին և ջրային շուն տեսնելու: Բանից երևաց, որ այդ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ կրծքաբաց կանացի շորով մի պարոն և սովորական շուն՝ (մօրժի) ծովացուլի կաշուի մէջ խցկած, որը լողում էր ջրով լի տաշտի մէջ: Տեսածս ոչ մի հետաքրքրական բան չէր ներկայացնում, բայց երբ ես դուրս էի գալիս, քաղաքավարութեամբ ճանապարհ դրեց ցոյց տուող պարոնը և դառնալով մուտքի մօտ հաւաքուած

ժողովրդին, ասում էր. — «Ահա, հարցրէք այս պարոնից, տեսնելն արժէ, թէ ոչ: Համեցէք, մտէք, մարդազլուս մի ֆրանկ»: Ես ամաչեցի ասել, որ տեսնել չարժէ և ցոյց տուող պարոնն էլ երևի գիտէր այդ: Հաւանականօրէն նոյն բանն է լինում և նրանց հետ, որոնք փորձել են մեղրամիս ամբողջ կեղտոտութիւնը և ուրիշներին էլ չեն հիասթափեցնում: Ես էլ ոչ ոքի չը հիասթափեցրի, բայց այժմս չը գիտեմ թէ ինչո՞ւ չասել ճշմարտութիւնը: Ես նոյն խօս անհրաժեշտ եմ համարում այդ բանի մասին ճշմարտութիւնն ասելը: Դժուար է, ամօթ է, զղուելի և խղճալի, և որ զխաւորն է՝ տխուր է, չափազանց տխուր: Այդ նոյնն է, ինչ որ ես զգում էի ծխել սովորելու ժամանակ, երբ սիրտս խառնւում էր և փոխքս թափւում, բայց կու՛ղ էի տալիս և ձեացնում էի թէ հաճելի է ինձ: Ծխելուց, ինչպէս և այս բանից՝ եթէ պէտք է բաւականութիւն ստացուի, այդ լինելու է յետոյ միայն, դուրս համար ամուսինը պէտք է կրթի իւր կնոջ մէջ այդ արատը, որպէս զի վերջը բաւականութիւն ստանայ:

— Ինչպէս թէ արատ. — ասացի ես. — չե՞ որ դուք խօսում էք մարդու ամենաբնական յատկութեան մասին:

— Բնական. — ասաց նա. — բնական: Ո՛չ, ես ընդհակառակն՝ կասեմ ձեզ, որ ես ինչպէս համոզուեցի, դա անբնական է: Այո, միանգամայն ան.... բնա... կան: Հարցրէք մանուկներից, հարցրէք չը փչացած օրիորդներից: Դուք ասում էք, որ բնական է:

Բնական է ուտելը: Եւ ուտելը հաճելի, հեշտ, ախորժելի է և հէնց սկզբից ամօթ չէ, իսկ այստեղ զգուշի է, ամօթալի և ցաւալի: Ո՛չ, այդ անբնական է: Եւ չը փշաքած օրիորդը, ես համոզուեցի, որ այդ միշտ ասուում է:

— Ինչպէ՞ս, — ասացի ես. — հապա ինչպէս կը շարունակուէր մարդկային ցեղը:

Հն, որպէս զի մարդկային ցեղը չը կորչի. — ասաց նա չարախնդացութեամբ, կարծէք առաջուց սպասելով այդ իրեն ծանօթ անբարեխիղճ պատասխանի: Որպէս զի անդլիական լորդերը շատակերութեան միջոց ունենան, նրանց կարելի է քարոզել, որ զաւակներ ունենալուց զգուշանան: Այդ բանից աւելի մեծ բաւականութիւն ստանալու համար կարելի է քարոզել, որ զաւակաբերութիւնից զգուշանան, բայց համարձակուի՞ր ծրպտուն հանել, որ յանուն բարոյականութեան զգուշանան զաւակաբերութիւնից և տէր իմ, որպիսի ազմուէ է բարձրանուլ: Մարդկային ցեղը կարող է ոչնչանալ և այդ նրանից, որ մարդս ուզում է խող լինելուց դադարել: Սակայն ներեցէք: Այս լոյսն ինձ հաճելի չէ. — կարող եմ ծածկել. — հարցրեց նա, ցոյց տալով լապտերը: Պատասխանեցի, որ ինձ համար մի և նոյն է և նա շտապաւ, ինչպէս որ ամեն բան էր անում, բարձրացաւ նստաբանի վրայ և լապտերը ծածկեց բրդէ վարագոյրով:

— Այնու ամենայնիւ եթէ այդ օրէնք համարուի բոլորի կողմից, մարդկային ցեղը կընդհատուի. — ասացի ես: Նա իսկոյն չը պատասխանեց:

— Դուք ասում էք, թէ մարդկային ցեղն ինչպէս կը շարունակուի. — ասաց նա, կրկին նստելով իմ հանգէպ, բանալով ոտներն ու կրթնելով ձեռքերի վերայ: — Ինչ կարիք կայ, որ նա՛ այդ մարդկային ցեղը շարունակուի. — ասաց նա:

— Ի՞նչպէս թէ, այլապէս մենք չէինք լինիլ:

— Մեր լինելն ինչո՞ւ համար է:

— Ի՞նչպէս թէ ինչու: Ապրելու համար:

— Իսկ ապրելն ինչո՞ւ համար է: Եթէ ոչ մի նպատակ չկայ, եթէ կեանքը կեանքի համար է մեզ տրուած, ապա ուրեմն ապրելը դուր է: Եւ եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն Շօպէնդաուէրները, Գարտմաններն ու բոլոր Բուդդայականները միանգամայն ճշմարիտ են: Իսկ եթէ կայ կեանքի նպատակ, ապա ուրեմն պարզ է, որ երբ նպատակին կը հասնեն, կեանքը կընդհատուի: Այդ է պարզ հետևանքը. — նկատելի վրդովմամբ ասում էր նա, երևի մեծապէս գնահատելով իւր միտքը: Այդպէս էլ դուրս է գալիս:

Նկատեցէք խնդրեմ եթէ մարդկութեան նպատակը բարութիւն է, առաքինութիւն և սէր, եթէ մարդկութեան նպատակն այն է, ինչ որ մարդարէութիւնների մէջն է ասուած, որ բոլոր մարդիկ սիրով կը միանան, որ տէգերից մանդաղ կը շինեն և այլն, ապա ուրեմն մեզ ինչն է խանգարում այդ նպատակին հասնելու գործում. խանգարում են մեր կրքերը: Իսկ կրքերից ամենաուժեղը, չարը և տեսականը մարմնական սէրն է և այդ պատճառով, եթէ ոչնչանան մեր կրքերն ու մանաւանդ նրանցից ամենաուժեղը. — մարմնական

սէրը, ուրեմն կը կատարուի մարդարէութիւնը, մարդիկ կը միանան, մարդկութեան նպատակին հասած կլինինք և նա այլ եւս ապրելու բան չի ունենալ: Իսկ քանի որ մարդկութիւնն ապրում է, նրա առաջ դրուած է իդէալ և ի հարկէ ոչ թէ ճագարների և խզկերի նման որքան կարելի է շատ բազմանալու, ոչ թէ կապիկների և փարիզցիների նման սեռական կրքերով նրբաձև օգտուելու, այլ բարւոյ իդէալ, որին կարելի է հասնել ժուժկալութեամբ և մաքրութեամբ: Միշտ նրան են ձգտել և ձգտում են մարդիկ: Եւ տեսէք ինչ է դուրս գալիս:

Այն է դուրս գալիս, որ մարմնական սէրը մի փրկարար դռնակ է: Ներկայումս ապրող մարդկային ցեղն եթէ նպատակին չը հասաւ, այդ նրանից է, որ նա կրքեր ունի և նրանցից ամենաուժեղը՝ սեռականը: Իսկ երբ կայ սեռական կիրք, կայ և նոր սերունդ, հետեւապէս և նոր հնարաւորութիւն հետեւեալ սերնդի ժամանակ նպատակին հասնելու: Նա էլ չը հասաւ, կը գայ հետեւեալը և այդպէս մինչ այն ժամանակ, երբ կը հասնեն նպատակին, կը կատարուի մարդարէութիւնն. ու մարդիկ կը միանան: Ապա թէ ոչ, ինչ դուրս կը գայ: Եթէ ընդունենք, որ Աստուած մարդկանց ստեղծել է որոշ նպատակին հասնելու և ստեղծէր նրանց կամ մահկանացու՝ առանց սեռական կրքի և կամ անմահ: Եթէ նրանք լինէին մահկանացու, բայց առանց սեռական կրքի, ինչ կը պատահէր. կը պատահէր այն, որ նրանք կը մեռնէին առանց նպատակին հասնելու և Աստուած հարկադրուած պէտք

է լինէր նպատակին հասնելու համար նոր մարդիկ ստեղծել: Եթէ նրանք յաւիտենական լինէին (թէ և սխալներն ուղղելն ու կատարելութեան մօտենալը մի և նոյն մարդկանց համար շատ աւելի դժուար է, քան նոր սերունդների համար) ասենք շատ հազար տարիներից յետոյ կը հասնէին նպատակին, բայց այնուհետեւ իրանք ինչացուէին: Ո՞ւր գնային իրենք: Ներկայումս եղածն ամենից լաւն է: ... Բայց ձեզ դուցէ այս բանաձևը դուր չի գալիս և էվոլյուցիոնիստ էք: Այդ դէպքումն էլ նոյն բանն է տեղի ունենում: Կենդանիների ամենակատարեալ տեսակը մարդկայինն է. որպէս զի կարողանայ գիմանալ ուրիշ կենդանիների դէմ եղած կռոււմ, պէտք է միանալ մեղունների փեթակի նման և ոչ թէ անվերջ բազմանալ, պէտք է մեղունների նման սեռական կրքերից ազատ մի մաս պատրաստել. այսինքն ձգտել ժուժկալութեան և ոչ թէ կրքեր բորբոքել, որին ուղղուած է այժմս մեր կեանքի ամբողջ կազմը: Նա լռեց: Մարդկային ցեղը կընդհատուի: Բայց միթէ կը գտնուի մէկը, որ ինչ կարծիք էլ ունենայ աշխարհի մասին, որ ինչ կարծիք էլ ունենայ Զէ որ այդ նոյնքան անկասկած է, որքան և մահը: Զէ որ եկեղեցական բոլոր վարդապետութիւնների համաձայն՝ կը գայ աշխարհի վերջը. դիանական բոլոր վարդապետութիւնների համաձայն էլ՝ նոյնն անխուսափելի է:

XII

— Մեր աշխարհում ուղիղ հակառակն է կատարում. եթէ անգամ ամուրի ժամանակ մարդու

մտածում է ժուժկալութեան մասին, ամուսնա-
նալուց յետոյ ամեն ոք ընդունում է, որ ժուժկա-
լութիւնն այլ ևս աւելորդ է: Զէ որ նորապսակների
ճանապարհորդութիւնները, ծնողներից թոյլատրած
առանձնացումները ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ անա-
ռակութեան թոյլտուութիւն: Բայց բարոյական
օրէնքն ինքն է հատուցանում, երբ խախտում են
նրան: Ինչքան էլ աշխատում էի մեղքամիտ սար-
քել ինձ համար, ոչինչ չէր դուրս գալիս: Ամբողջ
ժամանակ զղուելի, ամօթալի և տխրալի էր: Բայց
չառ շուտ աւելի տաժանելի դարձաւ: Սկսուեց
այդ շառ շուտ: Կարծեմ երբորդ՝ թէ չորրորդ օրն
ես կնոջս տխուր դտայ և հարցրի պատճառը. սկսայ
գրկել, որն ըստ իս նրա ամենացանկացած բանը
պէտք է լինէր, բայց նա հեռացրեց ձեռքերս ու
լացեց: Թէ ինչո՞ւ համար, նա չը կարողացաւ ասել:
Բայց նրա համար ծանր էր, նա տխուր էր: Երևի
նրա տանջուած նեարդերը թելադրեցին նրան մեր
յարաբերութիւնների գարշելիութիւնը. միայն նա
ասել չը կարողացաւ: Ես սկսեցի հարցաքննել, նա
ինչ որ բան ասաց, կարծեմ ասաց որ առանց մայ-
րիկի տխուր է: Ինձ թուաց, որ դա ճշմարիտ չէր:
Ես սկսայ համոզել նրան՝ լռելով մօր մասին: Ես
չը հասկացայ, որ նրա համար ուղղակի ծանր էր,
իսկ մայրը միմիայն մահանայ: Բայց նա իսկոյն
վերաւորուեց, որ ես մօր մասին բան չասացի,
կարծէք իրան չը հաւատալով: Ասաց ինձ, որ տես-
նում է, թէ ինչպէս չեմ սիրում իրեն: Ես յան-
դիմանեցի կամակորութեան համար և յանկարծ
նրա դէմքը բոլորովին փոխուեց, տխրութեան փո-

խարէն բարկութիւն նկարուեց և նա ամենաթու-
նաւոր խօսքերով սկսեց յանդիմանել ինձ եսակա-
նութեան և անգթութեան մէջ: Նայեցի նրան:
Նրա ամբողջ դէմքն արտայայտում էր դէպի ինձ
սառնութիւն, թշնամութիւն և ատելութիւն: Յի-
շում եմ, թէ այդ տեսնելիս ինչպէս սարսափեցի:
Ի՞նչ, ինչպէս. մտածում էի ես: Սէրը—հողիների
կապակցութիւնը—բայց դրա փոխարէն այ թէ
ինչ է: Այդ չի կարող լինել. այս նա չէ: Ես փոր-
ձեցի, փորձեցի մեղմացնել նրան, բայց այնպիսի
սառնութեան, թունաւոր թշնամութեան և պաղ
պառնիչի հանդիպեցի, որ յետ նայելու միջոց էլ
չունեցայ: Ես էլ լցուեցի բարկութեամբ և մենք
իրար վրայ անախորժութիւնների մի կոյտ թա-
փեցինք: Այդ առաջին վէճի տպաւորութիւնը սոս-
կալի էր: Ես այդ վէճ անուանեցի, բայց դա վէճ
չէր, դա երևան հանեց այն անջրպետը, որը ձրդ-
ուած էր մեր մէջ: Զգայականութեանը յագուրդ
տալուց յետոյ՝ սիրահարութիւնը սպառուեց և մենք
մնացինք իրար հանդէպ մեր իսկական յարաբե-
րութեամբ, այսինքն երկու բոլորովին օտար եսա-
կան անձինք, որոնք կամենում էին որքան կա-
րելի է մեծ հաճոյք ստանալ իրարից: Ես՝ մեր մէջ
տեղի ունեցածը վէճ անուանեցի, բայց դա վէճ
չէր, այլ հետեանք զգայականութեան ընդհատման,
որն երևան հանեց մեր իսկական յարաբերութիւնը:
Ես չէի հասկանում, որ այդ՝ սառը թշնա-
մական վերաբերմունքը մեր իսկական յարաբե-
րութիւնն էր, այդ չէի հասկանում, որովհետեւ
առաջին անգամ նա շուտով չքացաւ մեր մէջ նո-

քէն արթնացած թորիչ զգայականութեամբ, այս ինքն սիրահարութեամբ:

Ես կարծում էի, որ մենք վիճեցինք և հաշտուեցանք, որ այդ այլ ես տեղի չի ունենալ: Բայց հէնց այդ առաջին մեղրամսին նորից հասաւ յագեցման միջոցը:

Մենք կրկին դադարեցինք իրար հարկաւոր լինելուց և նորից կռիւ պատահեց: Այս երկրորդ վէճն ինձ աւելի զարմացրեց ու խոցեց, քան առաջինը:—Կը նշանակի, որ առաջին վէճը պատահական չէր և այդ այդպէս էլ պէտք է լինէր ու կը լինի,—մտածում էի ես: Երկրորդ վէճն ինձ աւելի խոցեց նրա համար, որ նա ամենաամենայն պատճառից առաջ եկաւ: Կարծեմ ինչ որ փողի համար, որն ես երբէք չէի խնայում և չէի կարող խնայել կնոջս համար: Միայն յիշում եմ, որ նա այնպիսի ուղղութիւն տուեց խնդրին, որ իմ մի նկատողութիւնս նրան թուաց իբր փողերի միջոցաւ նրա վրայ իշխելու ցանկութեանս արտայայտութիւն, փողերի, որոնցով իբր թէ ես ուղում էի հիմնել իմ բացառիկ իրաւունքս: Մի խօսքով անհնարին, անմիտ, ստոր և անբնական բան՝ թէ ինձ և թէ նրա համար: Ես վրդովուեցայ, սկսեցի յանդիմանել նրան այդպիսի անքաղաքավարութեան համար, նա ինձ՝—և նորից սկսուեց: Նրա թէ խօսքերի և թէ դէմքի և աչքերի արտայայտութեան մէջ ես տեսայ այն դաժանութիւնը, սառնութիւնն ու թշնամութիւնը, որն ինձ այնքան զարմացրեց առաջին անգամ: Յիշում եմ, որ եղբորս, հօրս և բարեկամներիս հետ ես վիճել եմ,

բայց մեր մէջ երբէք դոյութիւն չի ունեցել առանձնակի այն թունաւոր շարութիւնը, որն այստեղ արտայայտուեց: Բայց մի քանի ժամանակից յետոյ այդ փոխադարձ ատելութիւնը կրկին անյայտացաւ մեր սիրահարութեան, այսինքն զգայականութեան շնորհիւ և ես ինձ մխիթարում էի, մտածելով, որ կռուի այդ երկու գէպքերը մի սխալմունք էին, որ կարելի էր ուղղել: Բայց ահա տեղի ունեցան երրորդ և չորրորդ վէճերն, և ես հասկացայ, որ այդ պատահական բան չէր, որ դա այդպէս պէտք է լինի, և կլինի և գլխիս գալիքներից սարսափեցի: Միաժամանակ ինձ տանջում էր այն սոսկալի միտքը, որ միայն ես եմ այդպէս՝ սպասածիս հակառակ, վատ ապրում կնոջս հետ, մինչդեռ այլոց ամուսնութեան մէջ այդպիսի բան չի լինում: Ես դեռ այն ժամանակ չը գիտէի, որ դա ընդհանրութեան բաժինն է, որ ամենքն էլ ինձպէս կարծում են, թէ դա իրենց բացառիկ դժբախտութիւն է. և այդ իրենց ամօթալի դժբախտութիւնը ծածկում են ոչ թէ այլոց աչքից, այլ և իրենցից և երբէք չեն խոստովանում այդ բանում:

Սկսուեց առաջին օրերից և անընդհատ շարունակուեց հետզհետէ աւելի սաստիկ ու կատաղի: Հոգոյս խորքում հէնց առաջին շաբաթներից զգացի, որ ես կորայ, որ սպասածս չեղաւ, որ ամուսնութիւնը ոչ միայն դժբախտութիւն է, այլ մի ինչ որ ծանր բան. բայց այլոց նման, ես էլ չուզեցի խոստովանուել. (եւ այժմս էլ չէի խոստովանուել, եթէ չը լինէր վերջաւորութիւնը). ես

այդ ծածկում էի ոչ թէ միայն ուրիշներից, այլ և ինձանից: Այժմ ես զարմանում եմ, թէ ինչպէս ես չէի տեսնում իսկական կացութիւնս: Այդ կարելի էր տեսնել միայն այն բանից, որ մեր կռիւները սկսւում էին չնչին առիթներից. այնքան չնչին, որ վերջը նոյն իսկ անհնարին էր լինում որոշել, թէ ինչու կռուեցինք: Գիտակցութիւնը նոյն իսկ չէր կարողանում կեղծել մեր մշտական թըշնամութեան և կռիւների առիթները: Բայց աւելի զարմանալի էին հաշտուելու շարժառիթները: Երբեմն լինում էին բառեր, բացատրութիւններ, նոյն իսկ արցունքներ, բայց երբեմն ... օհ, նոյն իսկ յիշելը զգուշի է այժմս.—ամենախիստ բառերով իրար վիրաւորելուց յետոյ, յանկարծ լուռ հայացքներ, ժպիտներ, համբոյրներ և զրկախառնութիւններ: Փու, խայտառակութիւն: Ի՞նչպէս չէի կարողանում տեսնել եւ այդ բոլորի գարշակութիւնը:

XIII

Մտան երկու ճանապարհորդներ և սկսան տեղաւորուել հեռու նստարանի վրայ: Նա լուռ էր մինչև նրանց տեղաւորուելը, բայց հէնց որ նրանք խաղաղուեցին, իսկոյն շարունակեց՝ երբեք չը կորցնելով պատմութեան թելը:

—Բայց գլխաւորապէս ինչն է պիղծ.—սկսեց նա.—տեսականօրէն ենթադրւում է, որ սէրը մի ինչ որ իդէալական վսեմ բան է, իսկ իրականութեան մէջ չէ որ սէրը խողային մի այնպիսի

զգուշիլի բան է, որի մասին յիշելն ու խօսելը ամօթ է և խայտառակութիւն: Բնութիւնը հօ զուր չէ ստեղծել այդպէս ամօթալի և խայտառակ: Իսկ եթէ խայտառակ և ամօթալի է, այդպէս էլ պէտք է հասկանալ: Այն ինչ, ընդհակառակն, մարդիկ ձեռնդնում են, որ այդ խայտառակ և ամօթալի բանը վսեմ է և գեղեցիկ: Որո՞նք էին սիրուս նշանները, Այն, որ ես անձնատուր էի լինում անասնական անզուսպ կրքերի, ոչ միայն առանց ամաչելու, այլ նոյն իսկ պարծենալով ֆիզիքական այդ անզուսպ յարաբերութիւնների թուով, բոլորովին չը մտածելով նրա ոչ թէ հոգեկան, այլ և ֆիզիքական կեանքի մասին: Ես զարմանում էի, թէ թէ սրտեղից է առաջ գալիս մեր փոխադարձ զայրոյթը. մինչդեռ շատ պարզ է, որ նա մարդկային բնութեան բոլոր էր անասնականի գէմ, որը ճշմշտում էր, ընկճում նրան:

Ես զարմանում էի մեր փոխադարձ ատելութեան վրայ, բայց չէ որ այդ այլապէս լինել չէր կարող: Այդ ատելութիւնը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ մի և նոյն յանցանքին մասնակցող անձանց փոխադարձ ատելութիւն—թէ զրգման և թէ յանցագործութեան համար: Մի՞թէ յանցանք չէր, երբ նա, խեղճը, յղացաւ հէնց առաջին ամսին, իսկ մեր խողային կապը շարունակւում էր.—Դուք կարծում էք, որ ես պատմութիւնիցս չեղւում եմ, ոչ երբեք: Այսպիսով ես ձեզ պատմում եմ, թէ ինչպէս սպանեցի կնոջս: Դատարանում ինձ հարցնում էին թէ ինչպէս և ինչով սպանեցի նրան: Յիմարներ: Կարծում են, որ ես այն ժամանակ

սպանեցի նրան՝—հոկտեմբերի 5 ինչ։ Ո՛հ, ես այն
ժամանակ չեմ սպանել կնոջս, այլ չատ առաջ։

Ուղիղ այնպէս, ինչպէս սպանում են ամեն-
քը .. բոլորը, բոլորը

—Բայց ինչո՞վ. —հարցրի ես։

—Հէնց զարմանալին այդ է, որ ոչ ոք չի
ուզում գիտենալ այն, ինչ որ պարզ և ակներև է.
այն, ինչ որ պէտք է գիտնան և քարոզեն բժիշկ-
ները և որի մասին նրանք լռում են։ Բայց խըն-
դիրը չափազանց պարզ է։ Մարդ ու կինը ստեղծ-
ուած են կենդանիների նման, այնպէս որ՝ մարմ-
նական սիրուց յետոյ սկսւում է յղութիւն և ապա
գիեցումն. այնպիսի զրութիւններ, երբ կնոջ, ինչ-
պէս և մանկան համար մարմնական սէրը մնասա-
կար է։ Դրանից ինչ է հետևում։ Կարծեմ պարզ է։
Մեծ իմաստութիւն պէտք է այստեղից այն եղ-
րակացութիւն հանելու, ինչ որ անասուններն են
հանում, այն է ժուժկալութիւն։ Բայց ո՛չ, գիտու-
թիւնն այնքան առաջ գնաց, որ գտաւ լեկոցիտ-
ներ, որոնք վաղում են արեան մէջ և ամեն տե-
սակ անկարևոր յիմարութիւններ, իսկ այդ հա-
սարակ բանը հասկանալ չը կարողացաւ։ Գոնէ չի
լսում, որ նա խօսի այդ բանի մասին։

Եւ ահա կնոջ համար միայն երկու եւք կայ. —
առաջինը՝—այլանդակել իրեն, ոչնչացնել իւր մէջ
և ոչնչացնել ընդ միշտ կարևորութեան չափով կին
լինելու. —այսինքն մայր լինելու ընդունակութիւն-
ները և այդ նրա համար, որ տղամարդը հանգիստ
և միշտ զուարճանալ կարողանայ. կամ երկրորդ
եւք, նոյն իսկ ոչ թէ եւք, այլ բնական օրէնք-

ների ուղղակի պարզ և կոպիտ խախտումն, որ
տեղի ունի մեր՝ այսպէս կոչուած՝—պատուաւոր
բնութիւններում. այն, որ կինը՝ հակառակ իւր
բնութեան՝ միաժամանակ և յղի պէտք է լինի և
գիեցնող և սիրեկան, պէտք է ստորանայ այն չա-
փով, ինչ չափով չի ստորանում ոչ մի անասուն։
Ուժերն իսկ բաւական չեն լինիլ. Եւ հէնց դրանից
են առաջ գալիս միւր ժամանակի նեարդային հի-
ւանդութիւններ, իստերիքաներ, իսկ հասարակ
ժողովրդի մէջ էլ գիւահարութիւն։ Նկատեցէք,
որ մաքուր օրիորդներն երբեք գիւտ չեն լինում,
այլ կանայք և այն էլ այր մարդկանց հետ ապրող
կանայք։ Ինչպէս մեզ մօտ՝ նոյնպէս և Եւրո-
պայում բոլոր հիւանդանոցները լի են իստերի-
քական կանանցով, որոնք խախտել են բնական
օրէնքը։ Իսկ չէ որ գիւահարներն ու Շարկօյի հի-
ւանդները բոլորովին այլանդակ բան են։ Իսկ այ-
լանդակ կանանցով լի է աշխարհ։ Միայն մտա-
ծեցէք, թէ ինչ մեծ և խորհրդաւոր բան է կատար-
ւում կնոջ մէջ, երբ նա յղացել է և կամ գիեց-
նում է ծնուած երեխային։ Աճում է նա, ով չա-
րունակում է և փոխարինում մեզ. Եւ այդ սուրբ
գործն ինչով է խանդարւում. նոյն իսկ մտածելն
անգամ սարսափելի է։

Եւ խօսում են ազատութեան, կանանց իրա-
ւունքների հաւասարութեան մասին։ Այդ նոյնն է
թէ մարդակերները գիրացնելն ստրուկներին ու-
տելու համար և միևնոյն ժամանակ հաւատաց-
նելին, որ նրանց ազատութեան համար են հոգում։
Այդ բոլորը նորութիւն էր և զարմացրեց ինձ։

—Հասա ինչպէս: Եթէ այդպէս է.—ասացի
ես, ուրեմն դուրս է գալիս, որ կնոջը կարելի է
սիրել երկու տարէն մի անգամ, իսկ տղամարդը....

—Տղամարդուն անհրաժեշտ է. դարձեալ
գիտութեան սիրելի քուրմերը հաւատացրին բո-
լորին: Ներշնչեցէք մարդուն, որ օղին, ծխախոտն
ու ալիօնն անհրաժեշտ են նրան և այդ բոլորը
նրան անհրաժեշտ կլինի. Բանից դուրս է գալիս,
որ Աստուած չի հասկացել ինչ որ պէտք էր և գի-
տութեան քուրմերից չը հարցնելով, վատ է ստեղ-
ծել: Բարեհաճեցէք նկատել, որ բանը չի յարմար-
ւում: Տղամարդուն պէտք է և անհրաժեշտ յա-
գուրդ տալ իւր կրքերին, վճռեցին նրանք, իսկ
այստեղ մէջ է ընկել յղութիւնն ու մանկան գիւն-
նելը, որոնք խանգարում են կրքերին յագուրդ
տալը: Ի՞նչպէս անել: Պէտք է դիմել կրկին մո-
գերին, նրանք մի բան կը հնարեն: Եւ նրանք
հնարեցին: Օ՛հ, երբ պէտք է թագադուրկ լինին
այդ մողերն իրենց խարէութիւններով հանդերձ:
Արդէն ժամանակ է: Տեսէ՛ք ինչ աստիճանի է հա-
սել, խելագարւում են, անձնասպանութիւն են
գործում և այդ բոլորը միմիայն նրանից: Ուրիշ
ինչ կարող է լինել: Անասունները կարծես գի-
տեն, որ սերունդն է պահպանում իրենց ցեղը և
այդ բանում հետեւում են որոշ օրէնքի: Միայն
մարդն է, որ այդ չը գիտէ և գիտենալ չի ցան-
կանում:

Նա միայն այն հոգսի մէջ է, որ որքան կա-
րելի է շատ զուարճանալ կարողանայ: Եւ այդ ո՞վ:
Բնութեան թագաւորը, մարդը: Ի նկատի առէ՛ք,

որ անասուններն այն ժամանակն են զուգաւոր-
ւում, երբ միայն կարող են սերունդ արտադրել,
իսկ բնութեան այդ պիղծ թագաւորը—միշտ, միայն
թէ հաճոյք ստանայ: Դեռ այդ քիչ է. կապկային
այդ զբաղմունքն համարւում է ստեղծագործու-
թեան մարգարիտ—սէր և յանուն այդ սիրոյ, այս-
ինքն կեղտոտութեան՝ կործանւում է մարդկային
ցեղի կէսը: Նա՛ ըստ կանանց, որոնք պէտք է
օգնական լինին մարդկային յառաջագիմութեան
դէպի բարին ու ճշմարիտը, իւր բաւականութեան
համար ոչ թէ օգնական, այլ թշնամի է դարձնում:
Նայեցէ՛ք, ինչն է կասեցնում մարդկային յառա-
ջագիմութիւնը: Կանայք: Բայց ինչո՞ւ են նրանք
այդպէս: Միմիայն նրա համար: Այո՛, այո՛,—կրկնեց
նա մի քանի անգամ, սկսեց շարժուել, ծխախոտ
հանեց—և սկսաւ ծխել՝ երեւի փոքր ինչ հանդարտ-
ուելու համար:

XIV

—Ահա այդպիսի խողային կեանք էի վա-
րում.—չարունակեց նա, նախկին եղանակով: Բայց
ամենից վատն այն էր, որ այդպիսի կեղտոտ կեան-
քովն ապրելով, ես երեակայում էի, թէ որովհետեւ
ուրիշ կանանցով չեմ յափշտակւում, այդ պատ-
ճառով ապրում եմ մաքուր ընտանեկան կեանքով,
որ ես բարոյական մարդ եմ և ոչ մի բանում մե-
ղաւոր չեմ, իսկ եթէ մեր մէջ պատահում են վե-
ճեր, դրանում նա է մեղաւոր, նրա ընաւորու-
թիւնը:

Այն ինչ մեղաւորն ի հարկէ նա չէր: Նա այնպէս էր, ինչպէս և բոլորը, մեծամասնութիւնը: Նա այնպէս էր դաստիարակուած, ինչպէս որ պահանջում է կնոջ գրութիւնը մեր հասարակութեան մէջ և ինչպէս էլ որ կրթւում են ապահովուած շրջանի բոլոր կանայքն առանց բացառութեան, որոնք և չեն կարող կրթուիլ այլապէս: Խօսում են կանանց ինչ որ նոր ձևի դաստիարակութեան մասին: Դատարկ խօսքեր են. կնոջ դաստիարակութիւնը ճիշտ այնպէս է, ինչպէս որ պէտք է լինի նրա մասին գոյութիւն ունեցող հասարակական ճշմարիտ և անկեղծ կարծիքի համաձայն:

Եւ կնոջ կրթութիւնը միշտ համապատասխան կլինի նրա մասին տղամարդկանց ունեցած հայեացքին: Չէ որ բոլորս գիտենք, թէ մարդիկ ինչպէս են նայում կանանց. »Wein, Weib und Gesang» և այսպէս բանաստեղծներն են ասում իրենց ոտանաւորներում: Վերցրէք ամբողջ բանաստեղծութիւնը, նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը — սկսած սիրային ոտանաւորներից, մերկ վեներաներից, ֆրինաներից. դուք տեսնում էք, որ կինը զուարճութեան գործիք է: Նա այդպէս է և Տրուբէյում և Գրաչովկա գիւղում և նրա ճաշակ երևիւթիւմ: Եւ տեսէք սատանայական կեղծաւորութիւնը. երբ զուարճութիւն է, վայելք, այդպէս էլ պէտք է գիտենալ, որ վայելչութիւն է, որ կինը համեղ պատառ է: Ո՛չ, սկզբում ասպետներն հաւատացնում էին, որ աստուածացնում են կնոջը (աստուածացնում, բայց նայում իբրև զուար-

ճութեան առարկայի վրայ): Իսկ այժմ հաւատացնում են, որ կնոջը յարգում են: Մի քանիսը դիջանում են տեղը, միւսները բարձրացնում են նրանց թաշկինակները, երրորդներն ընդունում են, որ նրանք իրաւունք ունին ամեն տեսակ պաշտօնների վարելու, կառավարութեան գործին մասնակցելու և այլն և այլն:

Այս բոլորն անում են, իսկ հայեացքը նրանց մասին մնում է նոյնը: Նա զուարճութեան առարկայ է: Նրա մարմինը վայելքի միջոց է: Եւ նա դիտէ այս: Ճիշտ ստրկութեան նման է: Չէ որ ստրկութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի քանիսի այլոց՝ շատերի աշխատանքով օգտուելը: Եւ որպէս զի ստրկութիւն չլինի, մարդիկ պէտք է չը ցանկան օգտուիլ այլոց բռնի կատարած աշխատանքից և այդ մեղք և ամօթ համարեն: Թէ չէ, ոչքն չացնում են ստրկութեան արտաքին ձևերը, այնպէս են անում, որ չի կարելի ստրուկների վաճառման թղթեր գրել և երեակայում ու հաւատացնում են իրենց, որ այլ ևս ստրկութիւն չկայ. չեն տեսնում և տեսնել չեն ուզում, որ ստրկութիւնը շարունակում է իւր գոյութիւնը. որովհետեւ մարդիկ առաջուայ նման սիրում և լաւ ու արդար բան են համարում ուրիշների աշխատանքից օգտուելը: Իսկ քանի որ նրանք այդ լաւ են համարում, միշտ կը գտնուին ուրիշներից խորամանկ և ուժեղ մարդիկ, որոնք և կը կարողանան այդ անել: Նոյն բանն է կանանց էմանսիպացիայի խնդրում: Կնոջ ստրկութիւնը միայն նրանումն է, որ մարդիկ կամենում և լաւ բան են համարում

օգտուել նրանից՝ ինչպէս վայելչութեան առարկայից: Ազատում են կնոջը, տալիս են նրան տղամարդուն հաւասար ամեն տեսակ իրաւունքներ, բայց շարունակում են նայել նրան իբրեւ զուարճութեան առարկայի. այդպէս են կրթում նրան թէ մանկութեան ժամանակ և թէ հասարակական կարծիքով: Եւ ահա նա միշտ նոյն ստորացրած և անբարոյականացրած ստրկունքն է, և տղամարդը նոյնատեսակ անբարոյական ստրկատէր:

Ազատում են կանանց լսարաններում և ժողովներում և նայում նրանց իբրեւ զուարճութեան առարկայի: Սովորեցրէք նրան, ինչպէս մեղ մօտ սովորեցնում են այժմս, այդպէս նայել իւր վրայ և նա միշտ ստորին կարգի արարած կը մնայ: Նա կամ կը զգուշանայ յղանալուց անդամ բժիշկների միջոցաւ, այսինքն կլինի կատարեալ անառակ. ոչ միայն անասնի աստիճանին, այլ անշունչ իրի հասած, կամ կը լինի այն, ինչ որ լինում է մեծաւ մասամբ—հոգեպէս հիւանդ, ջղային, դժբախտ՝ ինչպէս որ նրանք են, առանց հոգեպէս զարգանալու հնարաւորութեան:

Գիմնազիօններն ու լսարանները չեն կարող փոխել այդ: Այդ կարելի է փոխել միմիայն տղամարդու հայեացքը փոխելով կնոջ մասին և կնոջ հայեացքն—իրեն մասին: Իսկ այդ այն ժամանակ կը փոխուի, երբ կինը ամենաբարձր բան կը համարի կուսական զրութիւնը և ոչ թէ ամօթալի ու նախատական կը գտնի այդ բարձր զրութիւնն, ինչպէս որ այժմս է անում: Իսկ քանի որ այդ չկայ, իւրաքանչիւր օրիորդի իդէալն այն կլինի,

որ որքան կարելի է շատ արուներ գրաւել կարողանայ, որպէս զի ընտրութիւն անելու հնարաւորութիւն ունենայ:

Իսկ այն, որ մինը մի քիչ աւելի մատեմատիկայ գիտէ, իսկ միւսը նուագում է քնարի վերայ, դա ոչինչ չի փոխիլ: Կինը բախտաւոր է և իւր բոլոր ցանկացածների հասնում է միայն այն ժամանակ, երբ կախարդում է տղամարդուն. և այդ պատճառով կնոջ ամենագլխաւոր խնդիրը տղամարդկանց կախարդել գիտենայն է: Այդ այդպէս է եղել և կլինի միշտ, մեր աշխարհում այդպէս է օրիորդի կեանքում և նոյն ձևով շարունակում է ամուսնանալուց յետոյ: Օրիորդական կեանքում այդ հարկաւոր է ընտրութեան համար, իսկ ամուսնանալուց յետոյ—մարդու վրայ իշխելու համար:

Միայն դաւակններն են, որ կարողանում են ժամանակաւորապէս ընդհատել կամ ճնշել այդ, և այդ այն դէպքում, երբ կինն այլանդակ չէ, այսինքն ինքն է գիեցնում իւր երեխաներին: Բայց այստեղ էլ կրկին բժիշկներ: Կինս կամենում էր կերակրել և անձամբ կերակրեց հետեւեալ հինգ դաւակններն, բայց առաջին երեխան հիւանդացաւ: Այն բժիշկները, որոնք ցինիկաբար մերկացնում և չօշափում էին նրան ամեն տեղից, և որի համար ես պարտաւոր էի չնորհակալութիւն յայտնել և վարձատրել, այդ սիրելի բժիշկները գտան, որ նա երեխային ծիծ չը պէտք է տայ և նա սկզբում մի առժամանակ զրկուած էր այն միակ միջոցից, որով կարող էր փրկուիլ կոկէտու-

Թիւնից (նազկիթեւոց): Կերակրում էր դայեակը, այսինքն մենք օգուտ քաղեցինք մի կնոջ ազիտութիւնից, կարիքից և աղքատութիւնից, հրապուրելով հեռացրինք նրան իւր երեխայից և դրա համար տրէզներով կոտ հազցրինք. բայց խնդիրն այդ չէր: Բանը նրանումն էր, որ հէնց այդ յղութիւնից և երեխային կերակրելուց ազատ ժամանակաշրջանում առանձին ուժով արտայայտուեց նրա մէջ թուլացած այդ նազկիթանքը: Դրա համեմատ էլ իմ մէջ առանձին ուժով երեան եկան խանդատութեան տանջանքներ, որոնք անընդհատ զիշատում էին ինձ ամուսնական կեանքիս ամբողջ ընթացքում այնպէս, ինչպէս որ նրանք չեն կարող չը տանջել այն բոլոր ամուսիններին, որոնք իրենց կանանց հետ այնպէս են ապրում, ինչպէս—ես. այսինքն անբարոյական:

XV

Ամուսնական կեանքիս ամբողջ ընթացքում ես ինձ երբէք ազատ չեմ զգացել խանդոտութեան տանջանքներից: Բայց լինում էին չրջաններ, երբ ես դրանով աւելի սաստիկ էի տանջւում: Եւ այդ չրջաններից մինն էլ այն ժամանակն էր, երբ առաջին զաւակից յետոյ բժիշկներն արգելեցին կնոջն անձամբ սնուցանել երեխային: Այդ ժամանակ ես առանձնակի խանդոտ էի դէպի կինս. նախ նրա համար, որ նա մայրերին յատուկ մի անհանգստութիւն էր զգում, որն առանց որ և է

պատճառի առաջ պէտք է բերէր կանոնաւոր կեանքի խանգարումն, երկրորդ՝ նրա համար, որ տեսնելով, թէ որպիսի հեշտութեամբ դէն ձգեց նա մօր բարոյական պարտականութիւնները, ես թէև անգիտակցաբար, բայց արդարացի կերպով եզրակացրի, որ նա նոյնպիսի հեշտութեամբ կարող է վարուել նաև դէպի ամուսնական պարտականութիւնները. մանաւանդ որ՝ բոլորովին առողջ էր և չը նայելով պատուական բժիշկներին արգելքներին, հետեւեալ զաւակներին ինքն էր կերակրում և շատ սքանչելի կերպով:

Ո՛րքան չէք սիրում բժիշկներին.—ասացի ես, նկատելով նրա ձայնի դաժանութիւնն իւրաքանչիւր անգամ, երբ միայն նրանց մասին յիշում էր:

—Այստեղ սիրելու կամ չը սիրելու բան չկայ: Նրանք կործանեցին կեանքս, ինչպէս ոչնչացում են հաղարաւոր և հարիւր հաղարաւոր մարդկանց կեանքը, իսկ ես չեմ կարող չը կապել հետեանքը պատճառների հետ: Ես հասկանում եմ, որ նրանք էլ՝ իրաւաբանների պէս ուզում են փող վաստակել և սիրով կը տայի եկամուտիս կէսը և իրաքանչիւրն էլ նոյնը կանէր, եթէ հասկանալ նրանց արածը, միայն թէ նրանք չը խառնուէին մեր ընտանեկան կեանքին, մի խօսքով չը մօտենային մեզ: Ես հօ տեղեկութիւններ չեմ ժողովել, բայց և այնպէս տասնեակ դէպքեր դիտեմ. իսկ անթիւ են այն դէպքերը, երբ նրանք սպանել են մանկան մօր արգանդում, հաւատացնելով, որ մայրն աղատուիլ չի կարող, իսկ մայրն յետոյ

ազատութեամբ էր շատ սիրուն.—երբեմն էլ մայրերին—ինչ որ անդամահատութեան պատրուակաւ։ Չէ որ ոչ որ չի հաշուում այդ սպանութիւններն, ինչպէս չէին հաշուում և ինկվիզիցիայի կատարածները, որովհետեւ կարծում էին, թէ այդ մարդկութեան երջանկութեան համար է։

Նրանց կատարած ոճիրները հաշուել անգամ չի կարելի։ Բայց դրանք դեռ ոչինչ են նիւթապաշտութեան առաջ բերած այն բարոյական քայքայման համեմատութեամբ, որ նրանք մտցնում են կեանքի մէջ, մանաւանդ կանանց միջոցաւ։

Ես դեռ չեմ խօսում, որ եթէ հետեւե՛ր նրանց ցուցումներին, այն ժամանակ ամեն տեղ և ամեն բանում գոյութիւն ունեցող վարակումների պատճառով, մարդիկ ոչ թէ միութեան պէտք է դիմէին, այլ բաժան կեանքի և նրանց ուսման համեմատ իւրաքանչիւրը պէտք է նստէր առանձին և բերանից չը հանէր կարբօլեան թթուութի սրբակիւղ։ (Ի դէպ.—գտե՛ք են, որ նա էլ պէտքական չէ)։ Բայց այդ էլ ոչինչ։ Մարդկանց, մանաւանդ կանանց անբարոյականացնելու մէջ գլխաւորը թոյնն է։

Այժմս այլ ես չի կարելի ասել. «դու վատ ես ապրում, լաւ ապրիր» այդ չեմ կարող ասել ոչ քեզ և ոչ ուրիշներին։ Եթէ վատ ես ապրում, դրա պատճառը նեարդային համակարգութեան անկանոն գործունէութիւնն է և այլն և այլն։ Պէտք է գնալ նրանց մօտ. կը դրեն 3-ը կողմի դեղ, կառնէք և կընդունէք։ Դուք աւելի էք վատանում. այդ դէպքում կրկին բժիշկներ, կրկին դեղեր, մի խօսքով հիւանալի բան է։

Բայց սրանումն էլ չէ բանը։ Ես միայն ասում եմ այն, որ կինս շատ գեղեցիկ կերպով կերակրում էր անձամբ իւր զաւակներին և միայն յղութիւնն ու մանկանց կերակրելն էր ազատում ինձ խանդոտութեան տանջանքներից։ Եթէ այդ չը լինէր, ամեն ինչ շատ աւելի շուտ կը պատահէր։ Զաւակներս թէ ինձ էին փրկում և թէ նրան։ Ութ տարուայ ընթացքում նա հինգ երեխայ բերաւ և բացի առաջինից՝ բոլորին անձամբ կերակրեց։

—Այժմս ճիշտ եմ ձեր զաւակները.—հարցրի ես։

—Զաւակներս, վախեցած հարցրեց նա իւր կողմից։

—Ներեցէք ինձ, գուցէ ձեզ համար դժուար է նրանց յիշելը։

—Ո՛չ, ոչինչ։ Զաւակներիս տարել են քեւնիս և նրա եղբայրը։ Ինձ չը տուին նրանց։ Չէ որ ես խելագարի պէս մի բան եմ։ Այժմս այն տեղից եմ դալիս։ Ես տեսայ նրանց, բայց ինձ չեն տալ, որովհետեւ ես նրանց այնպէս կը դատաւարակեմ, որ իրենց ծնողներին նման չեն լինի։ Այն ինչ, հարկաւոր է, որ նրանց պէս լինին։ Ե՛հ ի՛նչ արած։ Հասկանալի է, որ նրանց ի՛նձ չեն տալ, չեն հաւատալ։ Ես աւերակ եմ, այլանդակ։ Իմ մէջ մի բան կայ։ Ես գիտեմ։ Եւ այդ ուղիղ է. այն ուղիղ է, որ ես գիտեմ այն, ինչ որ դեռ շուտ չեն իմանալ ամենքը։

Այո, մանուկներս ողջ են և այնպիսի վայրենիներ են մեծանում, ինչպէս նրանց չըջապա-

տողներն են: Ես տեսայ նրանց, երեք անգամ տեսայ: Ես նրանց համար ոչինչ չեմ կարող անել: Ոչինչ: Այժմս գնում եմ տուն՝ դէպի հարաւ: Այնտեղ ես մի փոքրիկ այգի և անակ ունիմ:

Այն, մարդիկ դեռ շուտ չեն իմանալ այն, ինչ որ ես գիտեմ: Արեւի մէջ արդեօք շատ երկաթ կայ, ուրիշ էլ ի՞նչ մետաղներ կան արեւի և աստղերի վրայ, այդ կարելի է շուտ իմանալ, բայց իմանալ այն, ինչ որ մերկացնում է մեր խոզութիւնը, դա դժուար է, սարսափելի դժուար:

Դուք գոնէ լսում էք ինձ, ես զրա համար էլ չնորհակալ եմ ձեզանից:

XVI

Չաւակների մասին յիշեցրիք դուք: Չաւակների մասին էլ դարձեալ ինչպէս են ստում: Չաւակներն Աստուածային օրհնութիւն են, զաւակներն ուրախութիւն են: Չէ որ այս բոլորը կեղծ է: Մի ժամանակ իրօք այդպէս էր, բայց այժմս այդպիսի բան չկայ: Չաւակները տանջանք են և ուրիշ ոչինչ: Մայրերից շատերն ուղղակի այդպէս են զգում և երբեմն էլ ուղղակի այդպէս ասում: Հարցրէք մեր չրջանի մարդկանց մայրերից մեծ մասի և նրանք կասեն, որ զաւակների մահուան երկիւղից իրենք չեն ուզում զաւակ ունենալ, եթէ արդէն ծնել են, չեն ուզում կերակրել, որպէս զի չը սիրեն և չը տանջուին: Այն հաճոյքը, որը պատճառում է նրանց մանուկն իւր գեղեցկութեամբ, թաթիկներով, տոտիկներով և փափուկ մարմնով,

որ մանկան պատճառած հաճոյքը քիչ է նրանց այն տանջանքից, որը զգում են միմիայն մտածելուց, թէ նրանք կարող են հիւանդանալ և մեռնիլ: Կշռելով օգուտն ու վնասը, դուքս է գալիս, որ շահաւետ չէ և այդ պատճառով զաւակ ունենալը պէտք չէ: Նրանք այդ ասում են ուղիղ և համարձակ, երեւակայելով, որ դա առաջ է գալիս զաւակասիրութեան զգացմունքից: Լաւ և դովելի զգացմունք, որով նրանք պարծենում են. նրանք չեն նկատում, որ այդպիսի դատողութիւնով մեթում են սէրը և հաստատում իրենց եսականութիւնը: Նոքա աւելի քիչ բաւականութիւն են ստանում մանկան գեղեցկութիւնից, քան տանջանք՝ նրա մասին տածած երկիւղից և այդ պատճառով պէտք չէ այն երեխան, որին նրանք կը սիրեն: Այսպիսով ոչ թէ իրենց են զոհում սիրած էակի համար, այլ լինելիք սիրած էակը զոհում են իրենց:

Պարզ է, որ այս ոչ թէ սէր է, այլ եսականութիւն: Բայց դրանց հարուստ բնականների այդ մայրերին դատապարտելու համար ձեռք չի բարձրանում, երբ յիշում ես այն բոլոր չարչարանքը, որ նրանք կը քաշեն մանուկների առողջութեան պատճառով՝ դարձեալ նոյն բժիշկների չնորհիւ: Նոյն իսկ այժմս էլ, երբ միայն յիշում եմ կնոջս դրութիւնն առաջներում, երբ երեք չորս զաւակ ունէինք և նա ամբողջապէս նրանցով էր զբաղւում, ուղղակի սարսափում եմ: Մեր կեանքը կեանք չէր: Դա մի ինչ որ յաւիտենական վտանգ էր, նրանից փրկուելու ջանքը. նոր վտանգ, նորից

յուսահատական ճիգեր և նորից վտանգ. մշտական այնպիսի դրուժեան մէջ էինք, ինչպէս որ լինում են խորտակուող նաւի վրայ: Ինձ երբեմն թւում էր, որ այդ գիտմամբ էր կատարւում, որ դա ինձ յաղթահարելու համար էր և նա այդ նպատակաւ էր զաւակնների համար անհանգստացող ձեռնում: Այդ հանգամանքը շատ գրաւիչ կերպով էր լուծում բոլոր խնդիրները նրա օգտին: Ինձ թւում էր, որ նրա բոլոր արածներն ու ասածներն այդպիսի դէպքերում—գիտաւորեալ էին: Բայց ոչ, նա ինքն էլ սոսկալի տանջւում էր և նահատակւում երեխաների հետ՝ նրանց թէ առողջ և թէ հիւանդ ժամանակ: Դա մի տանջանք էր թէ նրա և թէ ինձ համար:

Եւ նա չէր կարող չը տանջուել: Չէ որ հաւրումն դէպի մանուկներ, նրանց կերակրելու կենդանական կարիքը, նրանց դպուելու և պաշտպանելու ծարաւն, ինչպէս որ բոլոր կանայքն ունին, այնպէս էլ նա ունէր: Բայց չունէր այն, ինչ որ բոլոր կենդանիքն ունին, այն է նա երեակայութիւնից և դատողութիւնից զուրկ չէր: Հաւը չի վախում այն բանից, ինչ որ նրա ձագերի հետ կարող է պատահել: Չը գիտէ այն բոլոր հիւանդութիւնները, որոնցով նրանք կարող են հիւանդանալ, չը գիտէ այն բոլոր միջոցները, որոնցով մարդիկ կարծում են, թէ կարող են փրկել հիւանդութիւններից և մահուանից: Եւ ձագերը հաւի համար տանջանք չեն: Ձագերը հաւի համար ուրախութիւն են:

Երբ ձագը սկսում է հիւանդանալ, նրա հոգ-

սերը շատ որոշ են. նա տաքացնում և կերակրում է նրան: Այդ անելով՝ հաւն զգում է, որ անում է այն բոլորն, ինչ որ պէտք է: Երբ սատկում է ձագը, նա իրան չի հարցնում, թէ ձագն՝ ինչու է սատկել, ուր դնաց. մի փոքր կշկշում է, ապա դադարում է և շարունակում ապրել առաջուայ պէս: Բայց մեր դժբախտ կանանց՝ ինչպէս և կնոջս համար այդպէս չէր: Դեռ չը խօսելով հիւանդութիւնների, նրանց բժշկելու, մեծացնելու և դաստիարակելու եղանակի մասին, նա ամեն կողմից լսել և կարդացել էր բազմատեսակ և միշտ փոփոխուող կանոններ այդ բանի վերաբերութեամբ: Այսպէս կերակրել, այս ինչ բանով, ոչ, այսպէս չէ, այս ինչով չէ, այլ ահա այսպէս. հազցնել, լամացնել, լողացնել, պառկեցնել, քնացնել, դրօսնել, օդը և այլն. ահա այս բոլորի մասին մենք և մահաւանդ նա զլիաւորապէս՝ իւրաքանչիւր շաբաթ խմանում էր նորանոր կանոններ: Կարծէք թէ երեկուանից սկսած լինէին որդեծնութիւնը: Ահ, այնպէս չէր կերակրել, լաւ չէր լողացրել, անժամանակ է եղել և երեխան հիւանդացել է, և բանից դուրս էր գալիս, որ մեղաւորը մենք ենք եղել, որովհետեւ այնպէս չենք արել, ինչպէս որ պէտք է:

Այդ տանջանքը դեռ առողջ ժամանակն էր, բայց եթէ երեխան հիւանդանար, վերջացած բան էր: Կատարեալ դժոխք էր դառնում: Ենթադրւում է, որ հիւանդութիւնը կարելի է բժշկել, որ այդպիսի գիտութիւն կայ և գոյութիւն ունին մարդիկ—բժիշկներ և նրանք գիտեն այդ: Ամենքը ոչ, բայց ամենալաւերը գիտեն: Եւ ահա,

մանուկը հիւանդ է և պէտք է գտնել այդ ամենա-
լաւին, նրան, որը փրկուած է և այդ գէպընտ միայն
երեխան կը փրկուի: Իսկ եթէ չը գտնես և չը բե-
րես նրան, կամ այնտեղ չես ապրում, որտեղ այդ
բժիշկն է, երեխան կորած է: Եւ այս ոչ թէ միայն
կնոջս բացառիկ հաւատն էր, այլ նրա շրջանի բո-
լոր կանանց և նա ամեն կողմից լսում էր միայն
հետեւեալը.— Կատարինէ Սիմօնեանի երկու երե-
խայք մեռան, որովհետեւ Յովհաննէս Չաքարեա-
նին չը հրաւիրեցին, իսկ Մարիամ Յովհաննի-
սեանի մեծ աղջկան Յովհաննէս Չաքարեանը փըր-
կեց. իսկ անս Պետրոսեանները բժշկի խորհրդով
ցրուեցան հիւրանոցներն ու կենդանի մնացին,
չը ցրուեցան և երեխաները մեռան: Յիւսը թու-
լակազմ երեխայ ունէր, բժիշկների խորհրդով փո-
խադրուեցին հարաւ և փրկեցին երեխայի կեանքը:
Ի՞նչպէս կարելի է չը տանջուել, ամբողջ կեանքի
ընթացքում չը վրդովուել, երբ մանուկների կեան-
քը, որոնց հետ նա իւր գոյութեամբ կապուած է,
նրանից է կախուած, ինչ որ նա ժամանակին կի-
մանայ Յովհաննէս Չաքարեանից: Իսկ թէ ինչ
կասի բժիշկ Յովհաննէս Չաքարեանը, այդ ոչ
ոք չը գիտէ և ամենից քիչ գիտէ ինքը՝ Յովհան-
նէս Չաքարեանը, որովհետեւ նա շատ լաւ իմա-
նում է, որ ինքը ոչինչ չը գիտէ և ոչ մի բանում
օգնել չի կարող և միայն խաբւելում է, որպէս զի
չը դադարեն հաւատալուց՝ որ նա մի բան գիտէ:
Չէ որ, եթէ նա բոլորովին անասուն լինէր, այդ-
պէս չէր տանջուիլ, եթէ կատարեալ մարդ լինէր,
կը հաւատար Սատուծուն և կասէր ու կը մտածէր,

ինչպէս որ այդ ասում են հաւատացող մարդիկ.
«Սատուած տուեց և Սատուածն էլ տարաւ. Աս-
տուծուց չես փախչիլ»:

Ամբողջ կեանքը երեխաների հետ կնոջս՝ և
այդ պատճառով էլ ինձ համար— ոչ թէ ուրախու-
թիւն էր, այլ տանջանք: Ի՞նչպէս չը տանջուել:
Եւ նա տանջում էր միշտ: Պատահում էր, որ
հազիւ կը հանդստանայինք խանդոտութեան որ և է
տեսարանից կամ կռուից և կը մտադրուէինք ապ-
րել, կարգալ, մտածել: Մի որ և է գործի ձեռք կը
զարկէինք թէ չէ, յանկարծ լուր կը բերէին, որ
Բարսեղի սիրտը խառնուում է, որ Մարիամն արեւ-
նով է դուրս գնացել, կամ Անդրէասի մարմինը
դուրս է տուել և բանը պրծած էր. էլ հանգստու-
թիւն չկար: Ո՞ւր վազել, որ բժիշկների ետևից,
ո՞ւր ուղարկել: Եւ սկսում էին գրեխներ, ջեր-
մութիւն չափելը, դեղերն ու բժիշկները: Մինը
չը պրծած, սկսում էր միւսը: Կանոնաւոր և հաս-
տատուն ընտանեկան կեանքը գոյութիւն չուներ:
Այլ ինչպէս ասացի ձեզ՝ երեակայական և իսկական
վտանգներից փրկուելու մի անընդհատ կռիւ էր:
Չէ որ ընտանիքներից մեծ մասում այժմս այդ-
պէս է: Իսկ ընտանիքիս մէջ դա աւելի խիստ էր:
Կինս որդեսէր էր և դիւրահաւատ:

Այսպիսով զաւակների ներկայութիւնը ոչ
թէ լաւացնում էր մեր կեանքն, այլ թունաւո-
րում: Բացի դրանից զաւակները մեզ համար
կռուելու նոր առիթ էին: Նրանք ոչ միայն թըշ-
նամանքի առարկայ էին, այլ և մարտնչելու դոր-
ծիք: Մենք կարծես մանուկներով էինք կռոււմ

իրար դէմ: Մեզանից իւրաքանչիւրն իւր մանուկն ունէր կռուի գործիք: Ես կռուում էի մեծով՝ Բարսեղով, իսկ նա Եղիսարէթով: Բացի դրանից՝ երբ մանուկներն սկսան մեծանալ և նրանց բնաւորութիւնները որոշուեցին, նրանք դաշնակիցներ դարձան, որոնց մեզանից իւրաքանչիւրն իւր կողմն էր զբաւում: Այդ բանից խեղճերը սաստիկ տանջւում էին, բայց մենք մեր անվերջ պատերազմի ընթացքում ժամանակ և միջոց չունէինք նրանց մասին մտածելու: Աղջիկս իմ կողմն էր, իսկ մեծ տղաս, որը նման էր նրան և նրա սիրելին, ինձ համար յաճախ ատելի էր:

XVII

Ահա այդպէս էլ ասլորում էինք: Մեր յարաբերութիւնները դառնում էին աւելի և աւելի թշնամական:

Վերջապէս այն աստիճանի հասան, որ ոչ թէ անմիաբանութիւնն էր թշնամութիւն առաջ բերում, այլ թշնամութիւնն էր անմիաբանութիւն առաջ բերողը. նա ինչ էլ ասելու լինէր, ես առաջուց անհամաձայն էի. ի հարկ է նոյնն էր և նա:

Չորրորդ տարում երկու կողմից էլ վճռեցինք, որ իրար հասկանալ, իրար հետ համաձայնուիլ չենք կարող: Մենք դադարեցինք նոյն իսկ վերջնականապէս բացատրուելուց: Ամենահասարակ բաներում, մանաւանդ զաւակների մասին մեզանից իւրաքանչիւրն իրեն կարծիքին էր մնում: Այժմս ուրջան յիշում եմ իմ պաշտպանած կար-

ծիքները, նրանք այնքան էլ թանկ չէին ինձ համար, որ ես զիջել չը կարողանայի. բայց նա հակառակ կարծիքին էր և զիջանել՝ նշանակում էր զիջանել նրան: Իսկ այդ ես չէի կարող անել: Նա — նոյնպէս: Նա իրեն միշտ համարում էր երեխ միանգամայն արդարացի, իսկ ես՝ ըստ իս սուրբ էի նրա առաջ: Երկուսով եղած ժամանակ մենք հարկադրուած էինք լռել կամ միայն այնպիսի բաներ ասել իրար, որ՝ հաւատացած եմ, անասուններն էլ կարող են ասել: «Ո՞ր ժամն է. ժամանակ է քնելու: Այսօր ճաշին լինչ ունինք: Ո՞ւր գնանք. լրագիրներում լինչ կայ: Ուղարկել բժշկի հետևից, թէ ոչ: Մարիամի կոկորդը ցաւում է:» Բաւական էր մազաչափ չեղուել մեր խօսակցութեան այս աւելի քան նեղ շրջանակից, որ բարկութիւնը բորբոքուէր: Տեղի էին ունենում ընդհարումներ և ատելութեան արտայայտութիւններ սուրճի, սփռոցի, կառքի, թղթախաղի ընթացքի պատճառաւ՝ այնպիսի գործերի, որոնք ոչ մէկ և ոչ էլ միւս կողմի համար նշանակութիւն ունենալ չէին կարող: Իմ մէջ գոնէ երբեմն սոսկալի ատելութիւն էր եռում նրա դէմ: Երբեմն նայում էի, թէ նա ինչպէս է թէյ լցնում, չարժում ոտքը, մօտեցնում գդալը բերանին, խրաչտում՝ թէյ ներս ծծելիս և այդ բաների համար նրան ատում էի ինչպէս ամենավատ վարմունքի համար: Այն ժամանակ ես դեռ չէի նկատում, որ չարութեան շրջաններն առաջ եկան իմ մէջ բոլորովին կանոնաւոր և այն շրջանների համապատասխան, որ մենք սէր էինք կոչում: Սիրոյ շրջանը չարութեան

չըջան է, սիրոյ եռանդուն չըջանը—չարութեան տեսող չըջան և սիրոյ աւելի թոյլ արտայայտութիւնը—չարութեան կարճատև չըջան: Այն ժամանակ մենք չէինք հասկանում, որ այդ սէրն ու չարութիւնը մի և նոյն անասնական զգացմունքն էր, միայն զանազան ծայրերից: Եթէ մենք մեր գրութիւնն հասկանայինք, սարսափելի կլինէր այդպէս ապրելը, բայց մենք ոչ տեսնում և ոչ էլ հասկանում էինք այն: Հէնց սրանումն է մարդու թէ փրկութիւնը և թէ պատիժը. որովհետեւ երբ նա անկանոն է ապրում, կարող է իրեն մթնաղանջ չը տեսնելու իւր գրութեան թշուառութիւնը:

Հէնց այդպէս էլ մենք էինք անում: Նա աշխատում էր ցրուել միշտ լարուած, միշտ շտապ տնտեսական գործերով, կահաւորութեամբ, իւր և մանուկների հագուստներով, նրանց ուսմամբ ու առողջութեամբ: Ես էլ իմս ունէի.—ծառայութիւն, հարբեցութիւն, որսորդութիւն, թղթախաղ: Երկուսս էլ միշտ զբաղուած էինք: Երկուսս էլ զգում էինք, որ որքան շատ ենք զբաղուած, այնքան աւելի չար կարող ենք լինել իրար համար: «Քեզ հաճելի են ծամածռութիւնները, մտածում էի ես, դու ինձ ամբողջ գիշեր տանջեցիր քո տեսարաններով, իսկ ես նիստ ունիմ»: Քեզ համար լաւ է, ոչ միայն մտածում, այլ և ասում էր նա, «իսկ ես երեսխայիս պատճառով ամբողջ գիշեր չեմ քնել»: Հիպնոզի, հոգեկան հիւանդութիւնների և իստերիքայի այդ բոլոր նոր տեսութիւնները ոչ թէ հասարակ, այլ և մեասակար և զգուելի յիմարութիւններ են: Կնոջս մասին Շարկոն անպատճառ կա-

սէր, որ խտերիքական էր, իսկ իմ մասին—որ ցնորուած եմ և հաւանականորէն կը սկսէր բժշկել: Այն ինչ, այստեղ բժշկելու բան չկար:

Ահա այսպէս մենք ապրում էինք մշտական խաւարում և չէինք նկատում այն գրութիւնը, որի մէջ մենք էինք գտնուում:

Եւ եթէ չը պատահէր այն, ինչ որ պատահեց և ես այդպէս ապրէի մինչև ծերութիւնս, մեռնելիս այնպէս կը կարծէի, որ ես լաւ կեանք եմ վարել, ոչ այնքան լաւ, բայց ոչ էլ վատ. այնպէս, ինչպէս բոլորը: Ես չէի հասկանալ և ճանաչել դժբախտութեան այն վիճը, այն զգուելի կեղծիքը, որի մէջ ես թաղւում էի:

Մենք՝ երկու իրար ատող, իրար կեանքը թունաւորող, մի կոճղից և մի և նոյն չղթայով շրջապատուած կալանաւորներ էինք, որոնք տեսնել չէին ուզում այդ: Ես այն ժամանակ դեռ չը գիտէի, որ ամուսիններից 99 տոկոսը նոյն դժոխքումն էին ապրում, ինչպէս որ ես և որ այդ այլապէս չէր կարող լինել: Այն ժամանակ ես դեռ չը գիտէի այդ ոչ իմ և ոչ ուրիշների վերաբերութեամբ:

Զարմանալի է, թէ որպիսի զուգադիպութիւններ կան թէ կանոնաւոր և թէ անկանոն կեանքում: Երբ որ ծնողների համար անտանելի է դառնում կեանքն իրարից, հէնց այդ ժամանակ անհրաժեշտ են լինում քաղաքային պայմաններ զաւակների դաստիարակութեան համար և կարիք է զգացւում քաղաք փոխադրուելու:

Նա լռեց և երկու անգամ հանեց իւր տարօրինակ սովորական ձայնը, որն այժմս նման էր զսպուած հեկեկանքի: Մենք մօտենում էինք կայարանին:

— Ո՞ր ժամն է. — հարցրեց նա:

Ես նայեցի. ժամի երկուսն էր:

— Դուք չը յողնեցաք. — գիմեց նա:

— Ո՞չ. բայց դուք յողնել էք:

— Ես խեղաւում եմ: Թոյլ տուէք, ես կանցնեմ և ջուր կը խմեմ:

Եւ նա օրօրուելով անցաւ վազօնի միջով: Ես նստած քննում էի նրա ասածներն և այնպիսի մտածմունքի մէջ ընկայ, որ նոյն իսկ չը նկատեցի, թէ նա ինչպէս վերադարձաւ վազօնի միւս դռնից:

XVIII

— Բայց ես միշտ ոգևորւում եմ. — սկսեց նա: Շատ բանի մասին փոխեցի միտքս: Շատ բանի վրայ ես այժմս ուրիշ կերպ եմ նայում և այդ բոլորն ուզում եմ ասել: Մենք սկսանք ապրել քաղաքում: Մարդս կարող է հարիւր տարի անցկացնել քաղաքում և չիմանալ, որ ինքը վաղուց մեռել, փոխել է: Իրեն մասին հաշիւ տալու և բան հասկանալու ժամանակն անգամ չկայ. այնքան շատ է զբաղմունքը: Գործեր, հասարակական կապեր, առողջութիւն, գեղարուեստ, զաւակների առողջութիւնը, նրանց դաստիարակութիւնը: Պէտք է ընդունել երբեմն սրան, երբեմն նրան, գնալ սրանց կամ նրանց մօտ, տեսնել այս ինչի խաղը,

գնել այս ինչ երգչին կամ երգչուհուն: Զէ որ քաղաքում իւրաքանչիւր բոլէին կայ մէկ, երբեմն էլ երկու, երեք հռչակաւորներ, որոնց աչքաթող անել չի կարելի: Երբեմն հարկաւոր է բժշկուել կամ բժշկել սրան կամ նրան, երբեմն ուսուցիչներ, դաստիարակչուհիներ, իսկ կեանքը կատարեալ դատարկութիւն է: Այդպէս էլ ապրում էինք և կենակցութեան ցաւն աւելի քիչ էինք զգում: Բացի դրանից սկզբում հրաշալի զբաղմունք ունէինք՝ քաղաքից գիւղն անցնելն ու գիւղից քաղաք գալը, նոր քաղաքում, նոր բնակարանում տեղաւորուելը:

Անցուցինք մի ձմեռ, իսկ երկրորդում պատահեց հետեւեալ աննկատելի և բոլորովին չնչին երեցող մի հանդամանք, որն առաջ բերեց այն, ինչ որ յետոյ պատահեց:

Նա տկար էր. Բժիշկները հրամայեցին չը ծնել և միջոց սովորեցրին: Այդ ինձ համար զղուել էր. ես մարտնչում էի դրա դէմ, բայց նա հաստատուն կամակորութեամբ պնդեց իւր ասածի վրայ և ես ընկճուեցի: Խոզային կեանքն արդարացնելու վերջին միջոցը՝ զաւակները խլուած էին և կեանքն աւելի աղտոտ դարձաւ:

Այնատաւոր գիւղացուն զաւակներ պէտք են. թէև նրա համար դժուար է նրանց մեծացնելը, բայց և այնպէս՝ նրանք հարկաւոր են և այդ պատճառով նրանք ամուսնական յարաբերութիւններն արդարացնելու հող ունին: Իսկ մեզ, զաւակ ունեցողներին, այլ եւ զաւակներ հարկաւոր չեն, նրանք զուր հոգս, ծախս ու ծանրութիւն են և

աւելորդ ժառանգակից: Եւ մեր խողային կեանքն արդարացնելու այլ եւ ոչինչ չի մնում: Մենք կամ արհեստական կերպով ենք աղաւաղում նրանցից, կամ, որ աւելի զգուշին է, նրանց վրայ նայում իբրեւ դժբախտութեան և անզգուշութեան հետեանքի վերայ:

Արդարանալու հնար չկայ: Բայց մենք բարոյապէս այնքան ենք ընկել, որ արդարանալու կարիքն իսկ չենք զգում:

Այժմեան լուսաւորեալ աշխարհի մեծամասնութիւնն անձնատուր է լինում այդ անառակութեան՝ առանց խղճի խայթն անգամ զգալու:

Նոյն իսկ խայթելու բան չի մնացել, որովհետեւ բացի հասարակական կարծիքի և քրէական օրէնքի խղճից, եթէ միայն կարելի է այդպէս ասել, ուրիշ ոչինչ չի մնում...

Իսկ այստեղ ոչ մինն է խախտում և ոչ միւսը, որովհետեւ ամենքն էլ նոյնն են անում և Մարիամ Պօղոսեանը և Յովհաննէս Զաքարեանը: Ի՞նչ կարիք կայ աղքատներ շատացնելու, կամ հասարակական կեանքին մասնակցելու հնարաւորութիւնից զրկուելու: Քրէական օրէնքից ամաչելու կամ վախճանալու կարիք չկայ: Այդ անպիտան քածերն ու զինուորները երեխաներին ձգում են ջրհորների և լճակների մէջ, նրանց հասկանալի բան է, որ պէտք է բանտ նստացնել, իսկ մեզ մօտ ամեն ինչ կատարւում է ժամանակին և մաքուր:

Այդպէս ապրեցինք մենք կրկին երկու տարի: Անզգամ բժիշկների միջոցն ըստ երևոյթին ներգործում էր, նա ֆիզիքապէս լցուեց և ամառուայ

վերջին գեղեցկութեան նման լաւացաւ: Ինքը զգում էր այդ և զբաղւում դրանով: Նրա մէջ ծնունդ արաւ մի ինչ որ հրաւիրող՝ իրեն ձգող գեղեցկութիւն, որն անհանգիստ էր անում մարդկանց: Նա 30 տարեկան չը ծնող, գիրացրած և զրգուած կնոջ ամենաուժեղ աստիճանի վրայ էր: Նրա տեսքն անհանգստութիւն էր պատճառում: Երբ անցնում էր տղամարդկանց միջից, նա քարշում էր նրանց հայեացքները: Այո, նա նման էր երկար հանգստացած, լաւ գիրացրած և լծուած ձիւն, որից սանձը հանել էին: Մեր կանանց 90 տոկոսի նման նա էլ ոչ մի սանձ չունէր: Եւ այդ զգում էի և սարսափում:

XIX

Նա յանկարծ վերկացաւ և նստեց լուսամուտի առաջ:

— Ներեցէք ինձ, — չնճաց նա և հայեացքը դէպի լուսամուտն ուղղելով, մնաց այդպէս երեք րոպէի չափ: Յետոյ ծանր շունչ քաշեց և նստեց դիմաց: Նրա դէմքը բոլորովին փոխուեց, աչքերը խեղճացան. ինչ որ մի տարօրինակ ժպիտ կընձռում էր նրա շրթունքները, — Եւ մի փոքր յոգնեցայ, բայց կը պատմեմ:

— Նա լցուեց այն օրումանից, երբ դադարեց որդեծնութիւնից և այդ կերպ զաւակների համար տանջուելու հիւանդութիւնն անցաւ. ոչ թէ անցաւ, այլ նա կարծէք սթափուեց հարբած դրութիւնից, ուշքի եկաւ և տեսաւ, որ աստուածա-

ստեղծ մի ամբողջ աշխարհ կայ իրեն ուրախութիւններով, որոնց մասին նա մտապել էր և որի մէջ ապրել չը գիտէր։ Արար աշխարհ, որը նա բոլորովին չէր հասկացել։ «Ձեռքիցս չը փախցնեմ. ժամանակը կանցնի և էլ յետ չես դարձնիլ»։ Ինձ թւում է, որ նա այդպէս էր մտածում, կամ աւելի շուտ, այդպէս էր զգում և այլ կերպ զգալ չէր կարող։ Նրան կրթել էին այնպէս, որ աշխարհիս երեսին ուշադրութեան արժանի մի բան կայ միայն—սէրը։ Նա մարդու գնաց, այդ սիրուց փոքր ինչ բան ստացաւ, բայց ոչ երբէք այն, ինչ որ խօստացւում էր, սպասւում. այն ինչ ունեցաւ նաև շատ հիասթափութիւն, նեղութիւն և մի և նոյն ժամանակ անսպասելի տանջանք—այդքան երկխաներ Այդ տանջանքը սպառնց նրան։ Եւ ահա ծառայութեան միշտ սլափափափում բժիշկներին չնորհիւ նա իմացաւ, որ կարելի է առանց երկխաների եօլա գնալ. ուրախացաւ, փորձեց այդ և վերականգնացաւ իւր գիտցած բանիլ—սիրոյ համար։

Բայց սէրը խանդոտութեամբ և ամեն տեսակ չարութեամբ ապականուած ամուսնու հետ այն չէր։ Նա սկսեց պատկերացնել մի ինչ որ այլ մաքուր, նոր սէր։ Գոնէ ես այդպէս էի մտածում նրա մասին։ Նա սկսեց նայել իւր շուրջը՝ կարծես մի բանի սպասելիս լինէր։ Ես այդ տեսնում էի և չէի կարող անհանգիստ չը լինել։ Պատահում էր շատ յաճախ, իւրաքանչիւր քայլափոխում, որ նա ինչպէս միշտ, խօսելով ինձ հետ ուրիշներին միջոցաւ, այսինքն այլոց հետ խօսելով, բայց

խօսքն ինձ ուղղելով, համարձակ ասում էր և շատ լուրջ կերպով, թէ և մի ժամ առաջ ուրիշ բան էր ասել, որ չարժէ կեանքը զոհել զաւակների համար. որ մայրական հոգսը խաբէութիւն է, որ կայ երիտասարդութիւն և կարելի է կեանքով զուարճանալ։

Նա զաւակներով աւելի սակաւ էր զբաղւում և ոչ այնպիսի յուսահատութեամբ՝ ինչպէս առաջ. բայց աւելի շատ զբաղւում էր իւր անձով, իւր արտաքինով ու զուարճութիւններով, նոյն իսկ իրեն կատարելագործելով. թէ և նա ծածկում էր այդ։ Նորից եռանդով ձեռք զարկեց դաշնամուրի, որ մինչ այդ անուշադրութեան էր մատնել և ահա այդ տեղից էլ սկսուեց ամեն ինչ։

Նա նորից դարձրեց իւր յոգնած աչքերը դէպի պատուհան, բայց իսկոյն, երեկ որոշ ջանք գործ դնելով իւր վրայ, կրկին շարունակեց։

—Այո, յայտնուեց այն մարդը։ Նա կմկմաց, գէմ ընկաւ և քթով երկու երեք անգամ որոշ ձայներ հանեց։

Ես տեսնում էի, որ նա տանջւում է ասել այդ պարոնի անունը, յիշել և խօսել նրա մասին։ Սակայն որոշ ճիգ գործ դրեց և կարծես պատուելով արգելքը, վճռաբար շարունակեց։

—Իմ հայեացքովս ու գնահատութեամբս՝ նա վատ մարդ էր։ Եւ այս այն նշանակութեան համար չեմ ասում, ինչ որ նա ունեցաւ իմ կեանքում, այլ նա իրօք այդպէս էր։ Բայց այն հանգամանքը, որ նա վատ էր, ծառայում էր իբրեւ ասպաղոյց, թէ կինս ինչ արտառոց վիճակումն էր։

Նա չը լինէր, մի ուրիշը կը գտնուէր, բայց այդ պէտք է լինէր:—Նա կրկին լռեց.—Այն, նա երաժիշտ էր, ջութակահար. ոչ թէ մասնագիտօրէն, այլ միայն կիսով չափ, կիսահասարակական մարդ էր:

Նրա հայրը կաշուածատէր էր և հօրս հաբեան: Նա մեծատուեց, փշացաւ, և զաւակներն, որոնցից երեքը տղայ էին. մի կերպ տեղաւորուեցան, միայն երրորդը՝ կրտսէրը փարիզ ուղարկուեց իւր քաւորուհու մօտ: Այնտեղ նրան տուին երաժշտութեան դպրոց (կօնսերվատօրիա), որովհետեւ երաժշտական ձիրք ունէր և նա ջութակահար եղաւ և նուագում էր կօնցերտներին: Նա—ըստ երևոյթին ուղենալով նրա մասին ինչ որ վատ բան ասել, զսպեց իրան և արագ շարունակեց. էհ, ես չը գիտեմ, թէ նա ինչպէս էր ապրում, այլ այն գիտեմ, որ նա այդ տարի Ռուսաստան եկաւ և յայտնուեց մեզ մօտ:

Նա նշաձև աչքեր ունէր, կարմիր ժպտացող շրթունքներ ու բղած փոքրիկ բեղեր, վերջին ձևի սանրուածք և դեղեցիկ ու ստոր դէմք. այն, ինչ որ կանայք անուանում են «վատ չէ» թոյլ, թէև ոչ տգեղ կազմով և կնոջ՝ կամ ինչպէս ասում են, հոտէնտօտի նման դարգացած քամակով: Ասում են, որ իրենք էլ երաժշտական են: Հնարաւորութեան չափ մտերիմ երեւալու ձգտող, բայց ուշիմ և ամենափոքր ընդդիմադրութեան հանդիպած ժամանակ կանգ առնելու միշտ պատրաստ, արտաքին արժանապատուութիւն պահպանող, փարիզի հետքը կրող կոճակաւոր կիսակօշիկներով, պայծառ

փողկապով և այլն. ինչ որ օտարները սովորաբար իւրացնում են ֆարիզում և որոնք իրենց նորաձևութեամբ միշտ ազգում են կանանց: Ձևերի մէջ արհեստական՝ արտաքին ուրախութիւն. ամեն բանի մասին կցկտուր և ակնարկներով խօսելու ձևեր, կարծէք թէ դուք այդ բոլորը գիտէք, յիշում էք և ինքներդ կարող էք լրացնել:

Ահա հէնց նա էր բոլորի պատճառն իւր երաժշտութեամբ: Իսկ դատարանում գործն այնպէս էր ներկայացուած, որ իբրև թէ այդ բոլորը պատահեց խանդոտութիւնից: Ո՛չ երբէք. այսինքն ոչ թէ այդպէս չէր, այլ և այդպէս էր և այդպէս չէր: Դատաւարութեան ժամանակ այդպէս էլ վճռեցին, որ ես խաբուած ամուսին էի և սպանեցի՝ պաշտպանելով արատաւորած պատիւս. (կարծեմ նրանք այդպէս են կոչում): Դորա համար էլ ինձ արդարացրին: Ես աշխատում էի պարզել գործի էութիւնը դատարանում, իսկ նրանք այնպէս հասկացան, որ ես ուղում եմ վերականգնել կնոջս պատիւը:

Կնոջս յարաբերութիւններն այդ երաժշտի հետ, ինչպէս էլ լինէին նրանք, ոչ ինձ համար ունէին նշանակութիւն և ոչ էլ իրեն համար: Այլ նշանակութիւն ունի այն, ինչ որ ես պատմեցի ձեզ, այսինքն խողովութիւնս: Բոլորն այն պատճառով տեղի ունեցաւ, որ մէր մէջ գոյութիւն ունէր պատմածս անդունդը, փոխադարձ առելութեան այն սարսափելի լարուած դրութիւնը, որի ժամանակ հէնց առաջին առիթը բաւական էր կրիզիս (տագնապ) յառաջ բերելու: Վերջին ժամանակ մեր

մէջ տեղի ունեցած խռովութիւնները սարսափելի էին դառնում և որ զարմանալին է, տեղի էին տալիս անասնական աւելի լարուած կրքերի:

Եթէ նա չգար, կը գար մի ուրիշը: Եթէ խան-դոտութեան պատճառ չը լինէր, կ'ըլնէր մի ուրիշը: Ես միայն պնդում եմ այն, որ ինձ նման ապրող ամուսինները կամ անառակութիւն պէտք է անեն, կամ բաժանուին, կամ անձնապաշտ պէտք է լինին և կամ սպանեն իրեն կանանց՝ ինչպէս որ ես սպանեցի: Եթէ որ և է մէկի հետ այդ չի պատահել, դա մի առանձնակի հաղուագիւտ բացառութիւն է: Չէ որ ես, նախքան այն ձևով վերջացնելն՝ ինչպէս որ վերջացրի, մի քանի անգամ մօտ էի անձնասպանութեան, իսկ նա էլ թունաւորուում էր:

XX

Ժիշտ այդպէս էր և դէպքից առաջ:

Մենք կարծէք հաշտ էինք ապրում և խաղաղութիւն խանդարելու ոչինչ պատճառներ չկային, բայց յանկարծ սկսում է խօսակցութիւն և ես ստում եմ, որ մի շուն ցուցահանդիսում շքադրամ է ստացել: Նա ստում է, որ ոչ թէ շքադրամ, այլ — գովասանական թերթ: Սկսում է վէճը, սկսում է մի խնդրից միւսին ցատկելը և յանդիմանութիւններ, «լաւ, այդ վաղուց յայտնի է. միշտ էլ այդպէս է»: «Դու ասացիր»... «ոչ, ես չեմ ասել»: Կը նշանակի, ես ստում եմ: «Չգու՞մ ես, որ ահա, հէնց իսկոյն կը սկսուի այն սարսափելի վէճն, երբ ուղում ես սպանել թէ քեզ և թէ նրան, գիտես, որ իսկոյն կը սկսուի և դրանից վախում ես ինչպէս

կրակից, այդ պատճառով էլ ուղում ես դսպել քեզ, բայց բարկութիւնը լցնում է ամբողջ հու-թիւնդ: Նա մի և նոյն և դեռ աւելի վատ դրութեան մէջն է, ծուռ մեկնութիւն է տալիս իւրաքանչիւր խօսքիդ, նրա իւրաքանչիւր բառը լի է թոյնով, որտեղից համոզուած է, որ ինձ աւելի կը խոցի, այնտեղից է խոցում: Հետզհետէ սաստկանում է: Ես գոռում եմ. լռի՛ր, կամ սրա նման մի բան:

Նա դուրս է փախչում սենեակից և մտնում մանկանոց: Ես աշխատում եմ պահել նրան, որ խօսքս վերջացնեմ և հակառակն ապացուցանեմ և դրա համար բռնում եմ թերթ: Նա ձեռնում է, որ թերթ ցաւացրի և աղաղակում. «երեխերը, ձեր հայրը ծեծում է ինձ»: Ես գոռում եմ. «սուտ մի խօսիր.» — «Այս հօ առաջին անգամը չէ.» ասում է նա, կամ սրա նման մի բան է աղաղակում: Երե-խայք թափւում են նրա մօտ: Նա հանգստացնում է նրանց: Ես ստում եմ. «մի կեղծիր»: Նա պատաս-խանում է. «քեզ համար ամեն ինչ կեղծաւորու-թիւն է. դու մարդ կը սպանես և դարձեալ կա-սես, որ նա կեղծում է: Այժմ ես հասկացայ քեզ, դու հէնց այդ ես ուղում.» «Օհ, երբ պէտք է սատկես.» գոռում եմ ես: Յիշում եմ, թէ ինչպէս սարսափեցրին ինձ այդ սոսկալի խօսքերը: Ես եր-բէք չէի սպասում, որ կը կարողանամ այդպիսի սարսափելի կոպիտ բառեր ասել և զարմանում եմ, թէ նրանք ինչպէս դուրս թռան բերանիցս: Աղա-ղակում եմ այդ սարսափելի բառերն ու վաղում առանձնասենեակ, նստում եմ ու ծխում:

Լսում եմ, որ նա դուրս է գալիս նախասե-

նեակ և պատրաստում գնալու: Ես հարցնում եմ, ուր: Նա չի պատասխանում: «Գրողը նրա հետ»: ասում եմ ինքս ինձ և վերադառնալով առանձնասենեակս, կրկին պառկում եմ ու ծխում: Հազարավոր զանազան ծրագրերն են անցնում մտքովս: Թէ ինչպէս վրէժխնդիր լինել և ազատուել նրանից, ինչպէս ուղղել այդ բոլորն և այնպէս անել, իբրև թէ ոչինչ չի պատահել: Ես մտածում եմ այս բոլորն ու ծխում ու ծխում: Մտածում եմ վախճել նրանից, թագնուել, գնալ Ամերիկա: Հասնում եմ այն աստիճանի, որ երազում եմ, թէ ինչպէս կազատուիմ նրանից և որքան գեղեցիկ կլինի այդ, թէ ինչպէս կը միանամ մի այլ՝ բոլորովին նոր և գեղեցիկ կնոջ հետ. կազատուիմ նրանով, որ նա կը մեռնի, կամ կը բաժանուիմ նրանից և մտածում եմ, թէ այդ ինչպէս կանեմ: Տեսնում եմ, որ չփոթւում եմ, որ այն չեմ մտածում, ինչ որ պէտք է և ծխում եմ:

Իսկ կեանքը շարունակւում է տան մէջ: Գալիս է դաստիարակչուհին և հարցնում. «Ո՞ր տեղ է տիկինը. երբ կը վերադառնայ»: Ծառան հարցնում է. թէյ բերել, թէ՞ ոչ: Մտնում եմ սեղանատուն, երեսաները, մանաւանդ նրանցից մեծը՝ Եղիսաբէթը, որն արդէն հասկանում է այդ, հարցական և անհաւան հայեացքով նայում է ինձ: Լուռ թէյ ենք խմում: Նա դարձեալ չկայ: Անցնում է ամբողջ երեկոյ, նա կրկին չկայ և երկու զգացմունք փոփոխակի արծարծւում է հոգուս մէջ՝ — բարկութիւն դէպի նա, նրա համար, որ նա իւր բացակայութեամբ չարչարում է ինձ և զաւակներս:

Մի և որ այդ կը վերջանայ նրա վերադարձով. և երկուշ, որ նա չի գալ և գլխին մի փորձանք կը բերի: Ես կերթայի նրա ետեից, բայց ուր փրնտուել. քրոջ մօտ: Սակայն գնալ և հարցնել, դա շատ յիմար բան է: Զանր դուրս գայ, երբ ուզում է տանջել, թող ինքը տանջուի: Թէ չէ, նա հէնց դորան է սպասում: Հետեւալ անդամ աւելի վատթար կլինի: Իսկ եթէ նա քրոջ մօտ չը լինի և իրեն գլխին մի փորձանք է բերում, կամ արդէն բերել է.... Ժամի տասն և մէկն է, տասներկուս: Ես ննջարան չեմ գնում, յիմար բան է այնտեղ միայնակ պառկելն ու սպասելը. ես պառկում եմ հէնց առանձնասենեակումս: Ուզում եմ գրադուել որևէ բանով, նամակ գրել, կարդալ, բայց ոչինչ չեմ կարողանում անել: Սենեակումս միայնակ նստած, տանջւում եմ, զայրանում և ականջ գնում: Ժամը երեքն է, չորսը. — նա չկայ: Առաւօտեան դէմ քնում եմ: Զարթնում. — նա դարձեալ չկայ:

Տան մէջ ամեն ինչ հին կարգով է բնթանում, բայց ենթադրելով, որ այդ ինձանից է, բոլորն էլ շուարած, դժգոհ ու հարցական հայեացքով նայում են ինձ: Իսկ իմ մէջ նոյն ներքին կռիւն է. զայրոյթ, որ նա ինձ չարչարում է, և անհանգստութիւն նրա համար: Ժամի 11 ին մօտ կառքով գալիս է նրա քոյրը՝ որպէս պատգամաւոր և սկսում սովորական բանաձեւը. — «Նա սոսկ կալի դրութեան մէջ է: Ախար այս ինչ բան է: Չէ՞ որ ոչինչ չի պատահել»: Ես խօսում եմ նրա անտանկի բնաւորութեան մասին և ասում, որ ինքս բան չեմ արել:

—Չէ՛ որ այդ չի կարող այդպէս մնալ.—
ասում է քոյրը:

—Բոլորը նրանիցն է և ոչ ինձանից,—ասում
եմ ես:—Ես առաջին քայլը չեմ անիլ: Բաժան-
ւում է, թող բաժանուի:

Քենիս վերադառնում է առանց որևէ հե-
տևանքին հասնելու: Ես համարձակ ասացի, որ
առաջին քայլը չեմ անիլ, բայց հէնց որ նա գնաց
և ես դուրս եկայ ու տեսայ երեխաներիս խեղճ-
խեղճ ու վախեցած, արդէն պատրաստ էի առա-
ջին քայլն անել: Եւ ուրախութեամբ կանէի
այդ, բայց չը գիտէի թէ ինչպէս: Դարձեալ ման
եմ գալիս, ծխում, խմում եմ նախաճաշի ժամա-
նակ օղի ու գինի և լինում է այն, ինչ որ ան-
գիտակցաբար կամենում եմ:—Վիճակիս ստո-
րութիւնն ու յիմարութիւնս այլ ես չեմ նկա-
տում:

Ժամի երեքին մօտ նա գալիս է: Ինձ հան-
դիպելիս բան չի խօսում: Ես ենթադրում եմ, որ
նա հաշտուել, մեղմացել է: Սկսում եմ, որ նա
ինքը պատճառ դարձաւ, որ ես հարկադրուած էի
նրա նախատրիքներից: Նա նոյն խիստ և տանջ-
ուած դէմքով պատասխանում է, որ բացատրու-
թեան համար չի եկել, այլ երեխաներին տանե-
լու, որովհետեւ մենք միասին ապրել չենք կարող:
Սկսում եմ խօսել, որ մեղաւորն ես չեմ, որ նա
ինձ համբերութիւնից հանեց: Նա խիստ և հան-
դիսաւոր կերպով նայում է ինձ և ասում. «Էլ մի
խօսիր. դու կը փօշմանես»: Ես պատասխանում
եմ, որ կոմէդիաներ տանել չեմ կարող: Այդ մի-

ջոյին նա ինչ որ անհասկանալի բան է աղաղա-
կում և վաղում իւր սենեակը:

Լսում է բանալիի զոնգոյը. նա փակւում է
սեանեակում: Ես հոռւ եմ դուռը, պատասխան
չկայ. բարկացած հեռանում եմ. կէս ժամից յետոյ
Եղիսարէթը լալով գալիս է:—«Ի՞նչ է, բան է
պատահել:

—Մօրս ձայնը չի լսում. գնում ենք: Ես
ամբողջ ուժովս շարժում եմ դուռը. կողափակը
լաւ չի պցուած և երկու փեղկերն էլ բացւում
են: Ես մօտենում եմ մահճակալին: Նա ներքնա-
զգեստով և բարձր կօշիկներով անպատշաճ պար-
կած է մահճակալի վրայ: Սեղանի վրայ դրուած է
ափիօնի դատարկ սրուակը:

Ուշքի ենք բերում: Սրբունքներ և վերջա-
պէս հաշտութիւն: Ո՛չ, հաշտութիւն չէ. իւրա-
քանչիւրի հոգու խորքում նոյն հին շարութիւնն
ու զայրոյթն է, ինչ որ պատճառել է այս կռիւն
և որը մենք իրար ենք վերագրում: Սակայն չէ՛ որ
մի կերպ պէտք է վերջացնել այս բոլորը. և կեան-
քը շարունակւում է հին կարգով: Այսպէս անհ,
սոյնանման և դեռ սրանից էլ աւելի վատ կռիւ-
ներ էին տեղի ունենում անընդհատ երբեմն շա-
բաթը միանգամ, երբեմն ամսէն միանգամ և եր-
բեմն էլ՝ ամենայն օր: Եւ միշտ մի և նոյնը: Մի
անգամ նոյն իսկ արտասահմանեան անցագիր
վերցրի՝—կռիւը շարունակւում էր երկու օր: Բայց
յետոյ տեղի ունեցան կիսաբացատրութիւններ,
կիսահաշտութիւն և ես մնացի:

տայայտութեան և ժախտների նոյնութիւն: Կար-
մբում էր կինս, կարմրում էր և նա: Ժպտում էր
կինս, ժպտում էր և նա: Խօսացին երաժշտու-
թեան, Փարիզի և ամեն տեսակ դատարկ բաների
մասին: Նա վեր կացաւ գնալու և գլխարկը ցնց-
ւող ազդրին կպցնելով, կանգնած էր, երբեմն
նայելով ինձ և երբեմն նրան, կարծէք սպասե-
լով, թէ մենք ինչ կանենք: Ես այդ ըստէն
առանձնապէս յիշում եմ, որովհետեւ այդ միջոցին
ես կարող էի չը հրաւիրել նրան և ոչինչ չէր
պատահել: Բայց ես նայեցի նրան, նայեցի կնոջս
«Եղորովին մի կարծիր, որ խանդոտ եմ գէպի
քեզ, — կամ վախում եմ քեզանից»։ մտքումս
ասացի և պարոնին հրաւիրեցի մի երեկոյ բերել
իւր ջութակն ու նուագել կնոջս հետ: Կինս զար-
մացած նայեց ինձ, կարմրեց և կարծէք վախենա-
լով սկսեց մերժել, յայտնելով, որ ինքը բաւա-
կանաչափ լաւ չի նուագում: Նրա այդ մերժումն
ինձ աւելի դայրացրեց և ես աւելի էի պնդում:
Յիշում եմ այն տարօրինակ զգացմունքը, որով
նայում էի նրա ծոծրակին, սպիտակ վզին, որն
աչքի էր ընկնում երկու կողմ սանրուած սև
մազերի միջից, երբ նա թռչկոտող, թռչնային քայլ-
ուածքով դուրս էր գնում մեր տնից: Ես չէի կա-
րող չը խոստովանուել, որ այդ մարդու ներկա-
յութիւնն ինձ տանջում էր: Ինձանից է կախուած
սրան տեսնել կամ երբէք չը տեսնելը, մտածում
էի ես: Սակայն անել այդպէս, նշանակում էր
խոստովանուել, որ նրանից վախում էի: Ո՛չ, ես
նրանից չեմ վախենում: Այդ չափազանց ստորա-

ցուցիչ կլինէր. — ասում էի ինքս ինձ: Եւ հէնց
այդտեղ, նախասենեակում, գիտնալով, որ կինս
լսում է ինձ, ես համոզեցի նրան, որ նոյն օրն
երեկոյեան մեզ մօտ գայ իւր ջութակով: Նա խոս-
տացաւ և դնաց:

Երեկոյեան նա եկաւ ջութակով և երկուսով
նուագեցին: Սակայն խաղն երկար չէր յաջողում.
չը կային հարկաւոր նօտաներ, իսկ եղածներն էլ
կինս չէր կարողանում առանց պատրաստուելու
նուագել:

Երաժշտութիւն ես չատ էի սիրում և հա-
մակիր էի նրանց խաղին. — սարքում էի գրակալ
և դարձնում երեսներ: Նրանք մի քանի բան նուա-
գեցին, ինչ որ երգեր առանց բառերի և Մօցարտի
Սօնատան: Նա շատ սիրուն էր նուագում: Նրա
նուագածութիւնը վերին աստիճանի եղանակաւոր
էր: Բացի դրանից նա ունէր նուրբ և ազնիւ ճաշակ,
որը բոլորովին յատուկ չէր նրա բնաւորութեան:
Նուագելում նա կնոջիցս անկասկած շատ ուժեղ
էր, օգնում էր նրան և մի և նոյն ժամանակ քա-
ղաքավարութեամբ դովում նրա խաղը: Նա շատ
լաւ էր պահում իրան: Կինս երևում էր միմիայն
երաժշտութեամբ հետաքրքրուած և շատ պարզ ու
բնական էր: Ես էլ, թէն ինձ ձեռնդրում էի երա-
ժշտութեամբ հետաքրքրուած, բայց այնու ամե-
նայնիւ ամբողջ երեկոյ խանդոտութեամբ էի տանջ-
ւում:

Հէնց առաջին վայրկեանից, երբ նրա և կնոջս
հայեացքներն իրար հանդիպեցին, ես տեսայ, որ
նրանց երկուսի մէջ էլ նստած գաղանձ հակառակ

դիրքի և աշխարհիկ բոլոր պայմաններին՝ հարցրեց՝ «կարելի է»։ և պատասխանեց. «Ո՛ր, ի հարկէ, չափաւ Ես նկատեցի, որ նա երբեք չէր սպասում գտնել կնոջ՝ Մոսկովայի տիկնոջ մէջ այդքան զրաւչութիւն և այդ պատճառաւ շատ ուրախ էր, որովհետեւ կնոջն համաձայնելու մասին ոչ մի կասկած չուներ։ Ամբողջ հարցը նրանումն էր, որ անտանելի ամուսինը չը խանգարէր։ Եթէ ինքս մարդու լինէի, այդ չէի հասկանալ, բայց ես էլ ամուսնութիւնիցս առաջ մեծամասնութեան նման էի մտածում կանանց մասին և այդ պատճառով կարողանում էի կարգաւ նրա մտքինը գրածի նման։ Ես գլխաւորապէս նրանից էի տանջւում, որ կինս բացի մշտական զայրոյթից ուրիշ ոչ մի զգացմունք չէր տաւում դէպի ինձ և այդ ընդհատում էր միմիայն սովորական զգայականութեանց ժամանակ, իսկ այդ մարդն իւր էլէգան (չքեղ) արտաքինով, նորութեամբ, գլխաւորապէս երաժշտական անժխտելի մեծ տաղանդով և այն մերձաւորութեամբ, որն հարկաւոր էր միասին նուագելիս, այն աղգեցութեամբ, որ երաժշտութիւնն ունենում է զգայուն բաւորութիւնների վերայ, մանաւանդ ջութակով, նա ոչ թէ միայն պէտք է դուր գար կնոջն, այլ առանց ամենափոքր կասկածի՝ պէտք է յաղթէր, ընկճէր, ոլորէր և թոկ շինէր նրանից. անէր նրան այն ամենը, ինչ որ կը կամենար։ Ես չէի կարող չը տեսնել այդ և սոսկալի տանջւում էի։ Սակայն չը նայեամ այս բոլորին. կամ գուցէ թէ հէնց այդ պատճառով, մի ինչ որ ոյժ ստիպում էր ինձ՝ կամքիս հակառակ-

քաղաքավարի և փաղաքշական լինել։ Չը գիտեմ այդ կնոջն համար էր, նրա համար, որ ցոյց տամ, թէ նրանից չեմ վախում, թէ ինձ համար, որ ինձ խաբել կարողանայի. չը գիտեմ, միայն թէ հէնց սկզբից նրա հետ ունեցած յարաբերութիւնների ժամանակ չը կարողացայ պարզ լինել։

Դրանից երեք թէ չորս օր յետոյ ցուցահանդիսից տուն եմ դառնում, մտնում նախասենեակ և զգում մի ինչ որ ծանր բան. քարի նման ընկնում ծանրանում է սրտիս և չեմ կարողանում հաշիւ տալ, թէ այդ ինչ բան է։ Այդ նրանից էր, որ նախասենեակով անցնելիս տեսայ մի իր, որ նրան էր յիշեցնում։ Առանձնասենեակում միայն ես կարողացայ ինձ հաշիւ տալ և կրկին նախասենեակ վերադարձայ տեսածս ստուգելու համար։ Սխալուած չէի, դա նրա վերաբերուն էր, (վարապան)։ Անշուշտ գիտեմ այդ նորածն վերնազգեստը, (ինչ որ նրան էր վերաբերում, ես անսովոր ուշադրութեամբ նկատում էի, առանց պատճառը փնտռելու)։ Հարցնում եմ. ուղիղ այդպէս է. այստեղ է նա։ Դահլիճ եմ գնում ոչ թէ հիւրասենեակով, այլ մանուկների դասարանի միջով։ Եղիսաբէթը նստած կարգում է, իսկ դայեակն ու փոքր երեխան պտտացնում են մի ինչ որ խիիկ։ Դահլիճ տանող դուռը ծածկած է. բայց լսում եմ հաւասարաչափ արպէջիւ և երկուսի ձայնը։ Ականջ եմ դնում, բայց ջոկել չեմ կարողանում։

Երեւում է, որ դաշնամուրի ձայները նրանց խօսքերը, գուցէ և ... համբոյրները ծածկելու համար են։ Տէր Աստուծո՛ւ, ինչ կատարուեց իմ մէջ։

Նրբ յիշում եմ այն դազանի մասին, որն ապրում էր իմ մէջ այդ ժամանակ, ուղղակի սարսափում եմ: Սիրտս յանկարծ սխմուեց, կանգ առաւ և ապա սկսեց բաբախել մուրճի նման:

Գլխաւոր զգացմունքս՝ ինչպէս և բոլոր բարկութեանց ժամանակ, խղճահարութիւն էր դէպի ինձ: Երեխաներն, դայեակի առաջ ... մտածում էի ես: Այդ միջոցին պէտք է որ սարսափելի լինէի, որովհետեւ եղիսաբէթն ինձ տարօրինակ հայեացքով էր նայում: Ի՞նչ անեմ. հարց տուի ինձ: «Մանեմ: Ձեմ՝ կարող, ես ո՞ գիտէ, թէ ինչ կանեմ, բայց և չեմ կարող հեռանալ: Դայեակն ինձ այնպէս էր նայում, որ կարծէք հասկանում էր դրութիւնս: Սակայն չի կարելի չը մըտնել, ասացի ինձ և արագութեամբ բացի դուռը: Նա նստած էր դաշնամուրի առաջ և նուազում էր այդ արպէջիօններն դէպի վեր ձկուած մեծ և սպիտակ մատներով: Կինս կանգնած էր դաշնամուրի անկիւնում և նայում բաց նստաններին: Նա առաջ տեսաւ կամ լսեց և նայեց ինձ: Արդեօք վախեցաւ և կեղծեց, թէ խսկապէս չը վախեցաւ, չը գիտեմ. բայց չը ցնցուեց և տեղից չը շարժուեց, այլ կարմրեց և այն էլ յետոյ միայն:

— Ո՛րքան ուրախ եմ, որ դու եկար. մենք չենք վճռել, թէ կիւրակէ ինչ նուագենք. — ասաց կինս այնպիսի եղանակով, որով չէր խօսել, և թէ մենք միայնակ լինէինք: Այդ և այն հանդամանքը, որ նա ասաց մենք՝ նրա և իրեն համար, վրդովեց ինձ: Ես լուռ բարեկեցի նրան:

Նա սղմեց ձեռքս և իսկոյն սկսեց ժպտալով

(որ ինձ ծաղր թուաց) բացատրել, որ բերել է նստաններ կիւրակէ օրուան համար պատրաստուելու, բայց իրենք համաձայնիլ չեն կարողանում, թէ ինչ նուագեն. աւելի դժուարին կլասիքական մի բան, այն է Բէթհովէնի Սօնատան ջութակով, թէ մանրիկ բաներ: Այս բոլորն այնքան բնական էր ու պարզ, որ կռուի պատճառ գտնելու բան չէր մնում, բայց ես մի և նոյն ժամանակ հաւատացած էի, որ բոլորը սուտ է և թէ նրանք խօսք են կապել, թէ ինձ ինչպէս խաբեն:

Խանդոտ մարդկանց ամենատանջող յարաբերութիւններից զլխաւորներն են (իսկ մեր հասարակական կեանքում բոլորն էլ խանդոտ են) աշխարհիկ կեանքի այն որոշ պայմանները, որոնց ժամանակ թոյլ է տրւում կնոջ և մարդու ամենամեծ և ամենավտանգաւոր մերձակայութիւն: Ծաղրի առարկայ կը դառնանք, եթէ արգելենք այդ մերձակայութիւնը պարերեկոյթներին, խնջոյքներում, բժշկի և հիւանդ կնոջ մէջ, գեղարուեստներով և երաժշտութեամբ պարապելիս: Դրանց համար հարկաւոր է որոշ մօտկութիւն, որը դատապարտելու ոչինչ չունի և միայն յիմար ու խանդոտ ամուսինը կարող է այսպիսի դէպքերում ոչ ցանկալի բան տեսնել:

Այն ինչ, ամենքը գիտեն, որ հէնց այդպիսի պարապմունքների, մանաւանդ երաժշտութեան շնորհիւն է տեղի ունենում շնութեանց մեծ մասը մեր հասարակութեան մէջ: Ես երևի չիթթեցի նրանց այն վրդովմամբ, որն արտայայտուում էր իմ մէջ. ևս երկար ոչինչ ասել չը կարողացայ:

Նմանութեամբ էի շուռ տուած չի, որից՝ չափ լցուած լինելու պատճառով՝ ջուր չի թափուում։ Ես ուզում էի խայտառակել, դուրս վաճառել նրան, բայց զգում էի, որ պարտաւոր եմ սիրալիր և քաղաքավարի լինել նրա հետ։ Հէնց այդպէս էլ արիւնքապիսի տեսք ընդունեցի, որ իբր թէ հաւանութիւն եմ տալիս այդ բոլորին և այդ շնորհիւ այն տարօրինակ զգացման, որն ստիպեց ինձ նոյնքան քաղաքավարի լինել և քաղցր վարուել, որքան տանջող էր նրա ներկայութիւնն ինձ համար։ Ասացի, որ ես նրա ճաշակին եմ թողնում ընտրութիւնն և նոյնն էլ կնոջս խորհուրդ տուի։ Նա մնաց կրկին որքան որ պէտք էր յանկարծ և վախեցած գէմքով ներս մտնելովս ու լռելովս գործած անհաճոյ տպաւորութիւնն հարթելու համար և գնաց կեղծելով, իբր թէ վճռեցին թէ ինչ նուագեն կիւրակէ օրը։ Իսկ ես միանգամայն համոզուած էի, որ նրանց զբաղեցնող խնդրի համեմատութեամբ՝ այն հարցը, թէ ինչ նուագեն, երկրորդական բան էր և ոչ մի նշանակութիւն չունէր նրանց համար։

Ես առանձին քաղաքավարութեամբ ճանապարհ գրի նրան մինչև նախասենեակ. (Ընչպէս ճանապարհ չը գնել մի մարդու, որն եկել է մի ամբողջ ընտանիքի անդորրութիւնն ու բաղդաւորութիւնը ոչնչացնելու դիտաւորութեամբ)։ Ես սեղմեցի սպիտակ ու փափուկ ձեռքն առանձին քնքշութեամբ։

XXII

Այդ օրն ամբողջ ես չը խօսացի կնոջս հետ. չէի կարողանում։ Նրա ներկայութիւնն այնպիսի ատելութեամբ էր լցնում ինձ դէպ իրեն, որ ես ինձանից վախենում էի։ Երեխաների ներկայութեամբ ճաշի ժամանակ նա հարցրեց, թէ ես երբ եմ մեկնում։ Հետեւեալ շաբաթ գաւառ պէտք է գնայի նստաչրջանին մասնակցելու։ Ասացի թէ երբ։ Ճանապարհի համար ոչինչ պատրաստել պէտք չէ.— հարցրեց նա։ Ես ոչինչ չը պատասխանեցի. լուռ նստայ մինչև վերջն ու լուռ էլ վերկացայ ու մտայ առանձնասենեակ։ Վերջին ժամանակները նա երբէք սենեակս չէր մտնում, մանաւանդ այդ ժամին։ Պառկած եմ առանձնասենեակում և դայրանում։ Յանկարծ լսում եմ ծանօթ քայլուածք։ Գլխիս մէջ սարսափելի և կեղտոտ միտք է ծագում. մտածում եմ, որ նա Ուրիայի կնոջ նման կամենում է ծածկել իւր կատարած մեղքը և հէնց այդ բանի համար այսպիսի անսովոր ժամին է ինձ մօտ դալիս։ Միթէ իրաւ ինձ մօտ է գալիս.— մտածում էի ես, լսելով նրա մօտեցող քայլերի ձայնը։ Եթէ ինձ մօտ է գալիս, ուրեմն սխալուած չեմ։— Եւ հոգուս խորքում անասելի ատելութիւն է փոթորկում դէպի նա։ Քայլերն հետգհետէ մօտենում են։ Միթէ մօտով չի անցնիլ՝ դէպի դանիւն։ Ո՛չ, դուռը ճոռաց և նա՝ բարձրահասակ ու գեղեցիկ՝ երեսց դռան մէջ, իսկ դէմքի վրայ և աչքերի մէջ նկարուած էր երկիւղ և պա-

դատանք, որն աշխատում էր ծածկել ինձանից, բայց տեսնում էի հասկանում էի նշանակութիւնը: Այնքան երկար էի շունչս պահել, որ քիչ ֆնաց չնչասպառ լինէի. և շարունակելով դիտել նրան, իսկոյն ծխախոտ վերցրի և սկսայ ծխել:

—Այդ ինչ բան է, կը գամ քեզ մօտ նըստելու, իսկ դու ծխում ես: Նա նստեց ինձ մօտ՝ գահաւորակի վրայ և յենուեց կողքիս: Ես քաշուեցի, որ նրան չը դիպչեմ:

—Տեսնում եմ, դժգոհ ես, որ ես կիրակէօրն ուզում եմ նուագել. —ասաց նա:

—Բոլորովին դժգոհ չեմ... ասացի ես:

—Միթէ չեմ տեսնում:

—Որ այդպէս է, չնորհաւորում եմ տեսնելուդ համար:

Իսկ ես ոչինչ չեմ տեսնում՝ բացի նրանից, որ դու նազկթողի նման ես քեզ պահում... քեզ ամեն մի ստորութիւն հաճելի է, իսկ ինձ սարսափելի:

—Եթէ դու ուզում ես կառապանի նման հայնոյել, ես կերթամ:

—Գնա, միայն իմացիր, որ եթէ քեզ համար թանկ չէ ընտանիքի պատիւը, դուն էլ ինձ համար թանկ չես. (գրողը քեզ հետ) բայց ընտանիքի պատիւը

—Ի՞նչ, ի՞նչ:

—Հեռացիր, ի սէր Աստուծոյ, հեռացիր:

—Արդեօք նա ձեռացնում էր, որ չի հասկանում ինչի մասին խօսալս, թէ իրօք չէր հասկանում, չը գիտեմ, բայց վիրաւորուեց, բարկացաւ

և չդնաց, այլ կանգնեց սենեակի մէջ տեղում:

—Դու բոլորովին անտանելի ես դարձել. — սկսեց նա:

—Դա մի այնպիսի բնաւորութիւն է, որի հետ հրեշտակն էլ չի կարող ապրել. — և ինչպէս միշտ՝ այս անգամն էլ ցանկանալով որքան կարելի է խոր խոցել ինձ, նա յիշեցրեց քրոջս հետ ինձ թոյլ տուած վարմունքս: (Դա մի դէպք էր, երբ ես համբերութիւնից դուրս եկած, հազար ու մի կոպիտ բաներ ասացի քրոջս. նա գիտէր, որ այդ բանն ինձ տանջում է և հէնց դրանով խոցեց ինձ:

—Սրանից յետոյ ինչ էլ անէք, էլ ինձ ոչինչ չի դարձացնել. — ասաց նա:

«Այն, վիրաւորել, ստորացնել, խայտառակել և հէնց ինձ մեղաւոր համարել»... ասացի ինքս ինձ և այնպիսի զայրոյթով լցուեցի դէպի նա, որի նմանն երբէք չէի զգացել:

Այդ առաջին անգամն էր, որ ես ցանկութիւն զգացի ֆիզիքապէս արտայայտելու բարկութիւնս: Վեր թռայ և դիմեցի դէպի նա. բայց յիշում եմ, որ վեր թռչելու վայրկեանին գիտակցեցի չարութիւնս և հարց տուի ինձ, արդեօք լաւ բան է այդ զգացմունքիս անձնատուր լինելը և իսկոյն պատասխանեցի, որ լաւ է այդ, որ դա կը վախեցնի նրան և փոխանակ այդ զայրոյթին դիմադրելու, ես աւելի բորբոքեցի իմ մէջ և սկսայ ուրախանալ, որ նա բորբոքւում է:

—Կորիր, թէ չէ կը սպանեմ. — դռացի ևս և մօտենալով բռնեցի թևից: Ես՝ այդ ասելիս՝ գիտակցաբար ուժեղացնում էի ձայնիս չարութեան

եղիէջը: Եւ երկի սարսափելի էի, որովհետեւ նա այնպէս խեղճացաւ, որ նոյն իսկ հեռանալու ոյժ չունէր և միայն արտասանեց. «Բարսեղ, ինչ բանի ես, քեզ ինչ է պատահել:

— Հեռացիր, գոռացի ևս աւելի բարձրաձայն, դու միայն կարող ես ինձ կատաղութեան հասցնել: Ես ինձ համար չեմ երաշխաւորում:

Ընթացք տալով կատաղութեանս, ևս արբե-
նում էի նրանով և կամենում էի այնպիսի արտա-
ստիճար բան անել, որ իմ կատաղութեան ամենա-
բարձր աստիճանը ցոյց տալ կարողանար: Ես սոս-
կալի դանկանում էի ծեծել, սպանել նրան, բայց
գիտէի, որ այդ չի կարելի, և ահա որպէս զի այ-
նուամենայնիւ ընթացք տայի կատաղութեանս,
վերցրի մամուլը սեղանից, կորիք, գոռացի կրկին
և չարտեցի մամուլը յատակին՝ նրա մօտով: Ես
չատ լաւ նշան էի գրել նրա մօտով նկատելու:
Դրանից յետոյ նա դուրս գնաց սենեակից և կանդ-
նեց դռան մէջ: Եւ հէնց իսկոյն, քանի որ նա
տեսնում էր, (իսկ ես այդ անում էի, որ նա տես-
նէր), սկսայ վերցնել սեղանից աշտանակ, թանա-
քաման և այլ իրերն ու թափել յատակին՝ շարու-
նակելով դռաւ. «Գնա՛, կորիք, ես ինձ համար չեմ
երաշխաւորում»: Նա գնաց և ես իսկոյն դադա-
րեցի: Մի ժամից յետոյ գայեալին եկաւ մօտս
և յայտնեց, որ կնոջս հետ խտերիքս է պատա-
հել: Ես գնացի մօտը: Նա լալիս էր, ծիծաղում,
ոչինչ չէր կարողանում խօսել և ամբողջ մարմ-
նով ցնցւում էր: Նա չէր կեղծում, այլ իրօք հի-
ւանդ էր:

Առաւօտեան դէմ նա հանգստացաւ և մենք
հաշտուեցինք այն զգացմունքի ազդեցութեամբ,
որը մենք սէր էինք անուանում:

Առաւօտեան, երբ հաշտութիւնից յետոյ ես
խոստովանուեցի, որ կասկածում էի նրա և
Տրուխաչեակու մասին, նա բոլորովին չը շփոթուեց
և ծիծաղեց ամենաբնական կերպով: Այդքան տա-
քօրինակ էր թւում նրան այդպիսի մարդով յա-
փշտակուիլը:

— Միթէ կանոնաւոր կինը կարող է որեւէ
բան տաճել դէպի այդպիսի մի տղամարդ, բացի
երաժշտութեան պատճառած բաւականութիւնից:
Եթէ կամենում ես, նոյն իսկ պատրաստ եմ երբեք
չը տեսնել նրան:

Նոյն իսկ կիւրակէ օրուայ համար՝ թէև բո-
լորին հրաւիրել ես, բայց դրիք, որ ես տկարա-
ցայ և վերջացաւ: Մի բան միայն վատ է, որ ու է
մէկը, կամ հէնց նա, կարող է մտածել, որ ինքը
վտանգաւոր է: Իսկ ես աւելի քան հպարտ եմ և
չեմ կարող թոյլ տալ, որ այդպիսի բան մտածեն:

Եւ հօ չէր ստում, նա հաւատում էր իւր
ասածներին և այդ խօսքերով յոյս ունէր առելու-
թիւն դուրս կոչել իւր մէջ դէպի նա և այդ բանով
պաշտպանուել նրանից, բայց այդ չը յաջողուեց:
Ամեն ինչ ուղղուած էր նրա դէմ և մանաւանդ
այդ անիծեալ երաժշտութիւնը: Այդպէս էլ վեր-
ջացաւ բոլորը. կիւրակէ հիւրերն հաւաքուեցին և
նրանք նուազեցին:

XXIII

—կարծեմ աւելորդ է ասել, որ ես չափա-
դանց սնափառ էի. եթէ մեր սովորական կեան-
քում սնափառ չը լինինք, չէ որ ապրելու բան չի
մնալ: Եւ ահա կիւրակէ ես առանձին ճաշակով
սկսեալստութիւն տեսայ ճաշի և երաժշտական
երեկոյթի համար: Ընչի համար ես ինքս գնեցի
ինչ որ պէտք էր և հրաւիրեցի հիւրերին:

Հիւրերս հաւաքուեցան ժամի վեցին մօտ և
նա էլ եկաւ ֆրակով ու ադամանդեայ վատ ձեւի
կոճակներով: Նա իրան պահում էր ազատ, բոլոր
հարցերին պատասխանում էր հասկանալու և հա-
մաձայնութեան ժպտով. Գիտէք, այն առանձին
արտայայտութեամբ, որով կարծէք ուզում են ցոյց
տալ, որ ձեր բոլոր ասածներն ու արածներն հէնց
իրենց սպասածն է: Այն բոլորն, ինչ որ նրա մէջ
անկարգ էր, ես այժմ նկատում էի առանձին
գոհունակութեամբ, որովհետեւ այդ ամենը պէտք է
հանգստացնէր ինձ և ցոյց տար, որ կոռնջ համար
նա այնքան ցածր աստիճանին էր կանգնած, ինչ-
քան, որպէս ինքն էր ասում, երբէք կինս չէր
կարող ստորանալ: Ես այժմ խանդոտութիւն թոյ
չը տուի ինձ, նախ որ այդ տանջանքով շատ էի
տանջուել և ինձ հանգստութիւն էր հարկաւոր և
երկրորդ՝ ուզում էի հաւատալ կոռնջ հաւաստիա-
ցումներին և հաւատում էի: Սակայն չը նայեմ,
որ չէի խանդոտում, այնուամենայնիւ՝ ես թէ ճաշի
ժամանակ և թէ երեկոյի կիսին բնական չէի նրան-

ցից ոչ մինի հետ և մինչև երաժշտութեան սկիզբը
հետևում էի երկուսի շարժումներին ու հայեացք-
ներին: Ընչը սովորական ճաշերի պէս էր—տխուր
ու կեղծ: Երաժշտութիւնը սկսուեց բաւականին
վաղ: Ո՛հ, որքան լաւ եմ յիշում ես այդ երեկոյ-
թի մանրամասնութիւնները. յիշում եմ, թէ նա
ջութակն ինչպէս բերեց, բացեց արկղը, վերցրեց
վրայից մի տիկնոջ կարած ծածկոյցը, հանեց ջու-
թակը և սկսեց լարել: Յիշում եմ, թէ ինչպէս
նստեց կինս կեղծ անտարբերութեամբ, որի տակ
ծածկուած էր մեծ անվստահութիւն դէպի իւր
գիտութիւնը. —կեղծ արտայայտութեամբ նա նստեց
դաշնամուրի մօտ և սկսուեց սովորական (la) լա-
նտան դաշնամուրի վրայ, ջութակ լարելն ու նո-
տաներ տեղաւորելը: Յետոյ յիշում եմ, թէ ինչ-
պէս իրար նայեցին, դիտեցին նստողներին, ինչ
որ բան ասացին մէկմէկու և սկսուեց: Նա վերց-
րեց առաջին ակօրդներ: Նրա գէմքը լուրջ, խիստ
և համակրելի տեսք ընդունեց և ականջ գնելով
իւր ձայներին, զգոյշ մատներով զարկեց լարերին:
Դաշնամուրը պատասխանեց նրան: Եւ սկսուեց...:

Պողոնիչը կանգ առաւ և մի քանի անգամ
սովորական ձայն հանեց: Ուղեց խօսքը շարունա-
կել, բայց քթով ֆնչեց և նորից լուց:

—Նորա նուագում էին Բէթհովէնի Կրէյցերի
Սօնատը. —շարունակեց նա: —Դուք գիտէք նրա
առաջին յորգորակը. գիտէք, գոչեց նա. —ու... ու...
ու... Սոսկալի բան է այդ Սօնատը. մանաւանդ
այդ մասը: Ընդհանրապէս սարսափելի բան է
երաժշտութիւնը: Այդ ինչ բան է: Ես չեմ հաս-

կանոն: Ի՞նչ է երաժշտութիւնը: Ի՞նչ է նա-
Ասում են, որ երաժշտութիւնն ազգում է հոգու
վրայ վսեմ կերպով. դատարկ խօսք է, սուտ է:
Նա ազգում է, սարսափելի ազգում, բայց ոչ ոգին
վսեմացնող կերպով, այդ եւս գոնէ կասեմ իմ վե-
րաբերութեամբ: Նա ոչ թէ վսեմացնող, այլ ստո-
րացնող կերպով է ազգում մարդու հոգու վրայ
և զրգում նրան: Ի՞նչպէս բացատրեմ ձեզ: Երա-
ժշտութիւնն հարկադրում է մոռանալ ինձ, մոռա-
նալ իսկական գրութիւնս, նա ինձ փոխադրում է
մի ինչ որ անսովոր գրութեան. երաժշտութեան
ազգեցութեան ներքոյ ինձ թւում է, որ զգում
եմ այն, ինչ որ չեմ զգում. հասկանում, ինչ որ
չեմ հասկանում և կարող եմ անել այն, ինչ որ
խակապէս անել չեմ կարող: Եւ այդ նրանով եմ
բացատրում, որ երաժշտութիւնն ազգում է յո-
րանջելու և ծիծաղի նման: Քուէս չի տանում,
բայց յորանջում եմ նայելով յորանջողներին. ծի-
ծաղելու ոչինչ չկայ, բայց ծիծաղում եմ, լսելով
ծիծաղի ձայնը: Երաժշտութիւնն յանկարծ և ան-
միջապէս փոխադրում է ինձ այնպիսի մի հոգե-
կան գրութեան, որի մէջ գտնուել է հեղինակին
այդ նոյն երաժշտութիւն գրելիս: Եւ հոգով միա-
նում եմ նրա հետ և մի գրութիւնից փոխադրում
միւրը. բայց թէ ինչու եմ այդ անում, չը գիտեմ:
Սակայն չէ որ Կրէյցերի Սօնատի հեղինակը գի-
տէր, թէ ինչու համար էր որոշ գրութեան մէջ
գտնում. այդ գրութիւնը նրան հասցրեց որոշ
վարմունքի և այդ պատճառով այդ կացութիւնը
նրա համար միտք ունէր, իսկ ինձ համար ոչ մի

միտք չունի: Այդ պատճառով երաժշտութիւնը
միմիայն զրգում է, չի վերջացնում: Օրինակ՝ կը
նուագեն (դինուորական) ռազմական քայլերգը,
զինուորները կանցնեն այդ քայլերգով և երաժշտու-
թիւնը վերջացաւ. կը նուագեն պարերգը, եւ կը
պարեն և երաժշտութիւնը կը վերջանայ. իսկ այն
միմիայն զրգումն է, իսկ ինչ որ պէտք է անել
այդ զրգուման ժամանակ՝ չկայ: Ահա այդ պատ-
ճառով է, որ երաժշտութիւնն այդքան սոսկալի,
այդչափ սարսափելի է ներգործում: Չինաստա-
նում երաժշտութիւնը պետական գործ է: Եւ այդ
այդպէս էլ պէտք է լինի: Միթէ կարելի է թոյ-
լատել, որ ամեն մի ցանկացող հիպնոսացին մէ-
կին կամ շատերին և յետոյ իրեն ուղածն անի
նրանց հետ: Եւ որ գլխաւորն է, այդ հիպնոսաց-
նողը լինի հէնց առաջին հանդիպող անբարոյական
մարդը:

Իսկ այդ ում ձեւին էլ լինի, սարսափելի
միջոց է: Օրինակ հէնց այդ կրէյցերի Սօնատը,
առաջին յորդորակը, միթէ կարելի է նուագել
այն թիկնաբաղ տիկիներին առաջ: Նուապել այդ
յորդորակը, ծափահարել, ապա պաղպաղակ ու-
տել և խօսել վերջին բամբասանքների մասին: Այդ
բաները կարելի է նուագել որոշ հանդիսաւոր և
նշանաւոր հանդամանքներում և այն ժամանակ,
երբ պէտք է երաժշտութեան համապատասխան
մի գործ կատարել: Նուագել և անել այն, ինչ
բանի որ երաժշտութիւնը արամադրելոյ: Ապա թէ
նչ, տեղին և ժամանակին անհամապատասխան
էներգիա և ոչնչով չարտայայտուած զգացմունք

առաջ բերելը չի կարող կործանիչ ազդեցութիւն չունենալ: Օրինակ ինձ վրայ այդ բանը սոսկալի ազդեց: Ինձ համար պարզուեցին կարծես բոլորովին նոր զգացմունքներ և նոր հնարաւորութիւններ, որոնց մասին մինչ այդ ես ոչինչ չէի գիտէի: Այ՛ն ինչպէս. բոլորովին այնպէս չէ, ինչպէս որ ես էի կարծում ու ապրում, այլ ահա այսպէս. զգում էի ես հոգոյս խորքում: Թէ ինչ էր այդ նորը, որը ես իմացայ, ինձ հաշիւ տալ չէի կարողանում, միայն թէ այդ նոր գրութեան զգացմունքը շատ ուրախացնող էր: Միենոյն անձինք, նրանց թուում կրնա և նա՝ բոլորովին այլ կերպ էին նայում ինձ:

Այդ յորդորակից յետոյ նրանք նուազեցին գեղեցիկ և սովորական անգանաւր (ծանր մասը) անպիտան ելեէջներով և միանգամայն թոյլ վերջանուազը: Յետոյ՝ հիւրերի խնդրանքը նուազեցին էրեստի ողորդ, և այլ բաներ: Այդ բոլորը լաւ էր, բայց ինձ վերայ առաջին թողած տպաւորութեան 0,01 ի չափ ներգործութիւն չունեցաւ: Այս բոլորն արդէն այն տպաւորութեան փօնի վրայ էր կատարւում, ինչ որ առաջինն էր դործել:

Ես թեթեւ և ուրախ էի ամբողջ երեկոյ. իսկ կնոջս երբէք այդքան լաւ չէի տեսել: Այդ փայլուն աչքերն, այդ խոտութիւնն ու արտայայտութեան լրջութիւնը նուազած միջոցին և նրա հալումաւ մի տեսակ խեղճ և երանելի—դրութիւնը վերջացնելուց յետոյ: Ես այդ բոլորը տեսնում էի, բայց ուրիշ ոչ մի նշանակութիւն չէի տալիս, բացի նրանից, որ նա նոյն բանն էր զգում, ինչ որ—եւ, որ նրա համար էլ յայտնուեցին, յիշողութեան մէջ

արթնացան նոր՝ չը փորձած զգացմունքներ: Երեկոյթը վերջացաւ անփորձ և ամենքն էլ ցրուեցան:

Գիտենալով, որ ես երկու օրից յետոյ պէտք է մեկնէի նստաշրջանին մասնակցելու, Տրուխաչեակին մնաս բարեաւի ժամանակ ասաց, որ յոյս չունի, թէ իւր երկրորդ դարձին կը կրկնի այս երեկոյի զուարճութիւնը: Դրանից ես կարող էի եղբակացնել, որ նա հնարաւոր չի համարում առանց ինձ մեզ մօտ դնալ զայլ և այդ հաճելի էր ինձ:

Բանից դուրս էր գալիս, որ որովհետեւ ես չէի կարող վերադառնալ մինչև նրա մեկնելը, ուրեմն նրա հետ այլ ես չէինք տեսնուելու:

Ես միայն այստեղ առաջին անգամ առանձին բաւականութեամբ սեղմեցի նրա ձեռքն ու շնորհակալութիւն յայտնեցի մեզ պատճառած բաւականութեան համար:

Նա կնոջս էլ նոյնպէս վերջնական մնաս բարեաւ ասաց: Նրանց մնաս բարեաւն ինձ ամենաբնական և վայելուչ բան թուաց: Ամեն բան հրաշալի էր: Մենք երկուսս էլ՝ թէ ես և թէ կրնա շատ գոհ էինք երեկոյթով:

XXIV

Երկու օր յետոյ՝ կնոջս մնաս բարեաւ ասելով՝ ես գնացի գաւառ ամենալաւ և խաղաղ տրամադրութեան ներքոյ:

Գաւառումն էլ միշտ բազմաթիւ դործեր էին լինում, բոլորովին առանձին աշխարհ: Երկու օր՝ առանձին ժամ եւ անց էի կացնում առեւանդում:

Հետեւեալ օրն ինձ հէնց ատենում կնոջիցս նա-
մակ բերին: Ես հէնց այդտեղ կարգացի այն: Նա
գրում էր մանուկներին, քնուռ, աղախնի, գնած
բաների մասին և ի միջի այլոց հաղորդում էր
իրեն մի ամենատնտեսական բանի մասին, որ Տրու-
խազեակին եղել էր մեղ մօտ, բերել էր ասած նո-
տաներն ու խօստացել կրկին նուագել, բայց ինքը
մերժել էր:

Ես չէի յիշում, որ նա նոտաներ խօստացած
լինէր. ինձ թւում էր, որ նա այն երեկոյն վերջ-
նականապէս հրաժեշտ տուաւ և այդ հանգամանքն
անախորժ կերպով ազդեց ինձ: Բայց այնքան անե-
լու գործ կար ձևոյս, որ մտածելու ժամանակ
չունէի և միմիայն երեկոյեան տուն դառնալուց
յետոյ՝ նամակը նորից կարդացի:

Բացի այն, որ Տրուխազեակին իմ բացակա-
յութեան ժամանակ կրկին էր եղել մեղ մօտ.
նամակի ամբողջ ձևն ինձ երևաց քաշքշուած:
Սանդուղիկի կատաղի գազանը նորից մանչաց
իւր որջում և ուզում էր գուրս ցատկել, բայց ես
վախենում էի այդ գազանից և իսկոյն փակեցի
նրան: «Ի՞նչ գարշկի զգացմունք է այդ խանդո-
տութիւնն». ասացի ինձ:—Ի՞նչ կարող է աւելի
բնական լինել քան նրա գրածը:

Մտայ անկողին և սկսայ մտածել առաջիկայ
գործերից վաղուեանի մասին: Այդ նստաշրջան-
ների ժամանակ, նոր տեղում՝ տնտեսաբար քնել
չէի կարողանում, բայց այստեղ շատ շուտ քնեցի:
Եւ ինչպէս այդ լինում է միշտ, գիտե՛ք յանկարծ
կըքտրական ցնցում և զարթնում էք, ճիշտ այդ-

պէս էլ ես զարթեցի՝ մտածելով կնոջս, մարմնա-
կան սիրոյս, Տրուխազեակու և այն բանի մասին,
որ նրանց մէջ ամեն ինչ վերջացած է: Սարսափն
ու զայրոյթը կուրծքս սղմեցին. բայց ես սկսայ
համոզել ինձ. «Ինչ յիմարութիւն է, ասում էի ես,
ոչ մի հիմք չկայ և ոչինչ չի եղել: Եւ ինչպէս եմ
ինձ թոյլ տալիս այդքան ստորացնել թէ կնոջս և
թէ ինձ՝ ենթադրելով այդպիսի զարհուրելի բա-
ներ: Ինչ որ վարձկան ջութակահարի նման մէկը,
յայտնի իբրեւ փշացած մարդ և յանկարծ պատկա-
ռելի մի տիկին, ընտանիքի յարգուած մայրը՝ կլինա-
ի՞նչ անմտութիւն է»: Պատկերանում էր ինձ մի
կողմից: Ի՞նչպէս կարող է չը լինել այդ ամենա-
հասարակ և հասկանալի բանը, որի համար ես
կենակցում էի, ինչ որ միայն պէտք էր ինձ,
ուրիշներին և այդ երաժշտին: Նա ամուրի է,
առողջ (յիշում եմ, թէ նա ինչպէս էր ճարձա-
տում ողնաշարով և բանում բաժակը կարմիր
չրթուքներով), կուշտ, գիրուկ և ոչ թէ միայն
առանց սկզբունքների, այլ պատահած վայելչու-
թիւնից օգտուելու սկզբունքներով և նրանց մէջ
տուփամոլութեան ամենանուրը՝ երաժշտութեան
կապը: Ի՞նչը կարող է զսպել նրան: Նա, նա ո՞վ
է: Նա գաղտնիք է, այնպէս, ինչպէս և առաջ էր:
Ես չը գիտեմ նրան: Ես նրան գիտեմ որպէս ա-
նասունի: Իսկ անասունը ոչինչ չի կարող անել,
չի կարող արգելք դնել:

Այժմ միայն յիշեցի ևս նրանց արտայայ-
տութիւնը, երբ այն երեկոյն կրէյցերի Սօնատից
յետոյ նուագեցին մի ինչ որ սիրազեղ՝ կըքոտ

կտոր, որը չեմ յիշում, թէ ում հեղինակութիւնն էր. մի՞ անպարկեշտութեան չափ տալական պիտէ: «Ես ինչպէս կարողացայ մեկնել».—ասում էի ինձ, յիշելով նրանց դէմքերը: Միթէ պարզ չէր, որ նրանց մէջ ամեն ինչ կատարուեց հէնց այդ երեկոյեան. միթէ պարզ չէր, որ այդ երեկոյին նրանց մէջ այլ ևս ոչ մի արգելք չկար և նրանք միայն ամաչում էին այն բոլորից յետոյ, ինչ որ կատարուեց նրանց մէջ: Յիշում եմ, թէ ինչպէս կինս թոյլ, խղճալի և երջանիկ ժպտում էր, սրբելով քրտինքը կարմրած երեսից, երբ ևս զաշնամուրին մօտեցայ: Նրանք զեռ այն ժամանակ խուսափում էին իրար նայելուց և միայն ընթրիքի ժամանակ, երբ նա ջուր էր լցնում կնոջ համար, նրանք իրար նայեցին և կամաց ժպտացին: Ես այժմ սարսափահար յիշեցի որսացածս այդ հայեացքն հագիւ նկատելի ժպիտով: «Այո, ամեն ինչ վերջացած է»,—ասում էր ինձ մի ձայն, իսկ միւսն՝ իսկոյն ուրիշ բան էր ասում.—«Այդ չի կարող լինել, քնդ բան է պատահել»: Ես գծուարացայ պառկած մնալ միթութեան մէջ, լուցկի վառելի և վախեցայ այդ գեղին պաստառներ փակցրած սենեակում: Ես սկսայ ծխել. և ինչպէս միշտ պատահում է, երբ պտտում ես նոյն՝ չը լուծուող հակասութիւնների չրջանակում, ծխում էի անընդհատ՝ մինը միւսի հետեից, որպէս զի բթացնէի ու մշնացնէի ինձ և հակասութիւններ չը տեսնէի:

Ամբողջ գիշեր այլ ևս չը քնեցի և հինգ ժամին վճռելով, որ այդպէս լարուած մնալ չեմ կարող և իսկոյն կերթամ, վերկացայ, զարթեցրի ինձ

ծառայող պահապանին և ուղարկեցի ձիաների: Խորհրդին էլ տոմսակով յայտնեցի, որ արտակարգ դործով կանչուած եմ Մոսկվա և այդ պատճառով ինչդրեցի, որ ինձ փոխարինի անգամը: Ժամի 8 ին ևս կառք նստայ և մեկնեցի:

XXV

Մտաւ կոնդուքտորը՝ և նկատելով, որ մեր մոմն այրուել էր, հանգցրեց այն և նորը տնկեց: Արդէն սկսում էր լուսանալ: Պողոնիչը լուռ էր քանի որ կոնդուքտորը չէր դուրս գնացել և միայն ծանր հառաչում էր: Նա իւր պատմութիւնը շարունակեց միայն այն ժամանակ, երբ կոնդուքտորը դուրս գնաց և կիսախաւար վագօնում լսուեց ապակիների դողոցն ու դորձակատարի միակերպ շնչառութիւնը: Արշալոյսի կիսախաւարում Պողոնիչն ինձ այլ ևս չէր երևում: Լսւում էր միայն նրա հետզհետէ աւելի վրդովուած և տանջուած ձայնը:

Երեսուն և հինգ վերստ պէտք էր գնալ ձիաներով, իսկ 8 ժամ էլ երկաթուղու գնացքով: Զիով ճանապարհորդութիւնն հիանալի էր: Աչնանցութեան էր: Դիտէք, այն ժամանակը, երբ անիւները երկաթեայ չրջանակները տպւում են ճարպոտանման ճանապարհի վերայ: Ճանապարհները կոկ են, լոյսը պայծառ և առողջացնող: Տարանտասով գնալը հաճելի էր: Երբ լուսացաւ և ևս ճանապարհ ընկայ, թեթևութիւն զգացի: Զիաներին, դաշտերին և հանդիպողներին նայելով, ես

մոռանում էի ուր գնալս: Երբեմն ինձ թւում էր, որ զուր էի գնում և այն, ինչի համար որ գնում էի, տեղի չէր ունեցել: Եւ ես առանձնակի ուրախ էի մոռացութեանս համար: Իսկ երբ յիշում էի ուր գնալս, ասում էի ինձ. «մի մտածիր, յետոյ կերեայ: Բայց դրանից ճանապարհի կիսին մի արկած պատահեց, որը պահեց ինձ և աւելի զբաղեցրեց. տարանտասս կոտորուեց և հարկաւոր եղաւ նորոգել տալ այն: Այդ կոտորուիլն ահագին նշանակութիւն ունեցաւ նրանով, որ ես Մոսկվա հասայ ոչ թէ ժամի հինգին՝ ինչպէս որ կարծում էի, այլ տասն և երկուսին և տուն եկայ ժամի մէկին, որովհետեւ արագընթաց գնացքին չը հասայ և ստիպուած էի մարդատարով մեկնիլ: Սալակի համար գնալը, նորոգութիւնը, վճարումը, ճանապարհորդական բախում թէյ խմելն ու դռնապանի հետ խօսակցութիւնս աւելի զբաղեցրին ինձ: Մթան դէմ ամեն ինչ պատրաստ էր և ես կրկին ճանապարհ ընկայ: Գիշերուայ ճանապարհորդութիւնը ցերեկուանից լաւ էր: Նորալուսին էր, փոքր ինչ ցուրտ, աւելի լաւ ճանապարհ, ուրախ կառապան. ես գնում էի ու զմայլւում, բոլորովին չը մտածելով, թէ ինձ ինչ էր սպասում. կամ գուցէ նրա համար աւելի էի զմայլւում, որ գիտէի, թէ ինչ էր սպասում ինձ և մնաս բարեաւ էի ասում կեանքի ուրախութիւններին: Բայց այդ խաղաղ տրամադրութիւնս ու զգացմունքս ճշնշելու հնարաւորութիւնը վերջացաւ ձիով ճանապարհորդութեան հետ: Հէնց որ վազօն մտայ, սկսուեց բոլորովին ուրիշը: Վազօնով այդ 8 ժամ-

ուայ փոխադրութիւնս սարսափելի բան էր, որն ես երբէք չեմ մոռանալ ամբողջ կեանքումս: Արդեօք նրանիցն էր, որ ես վազօն նստելուց յետոյ ինձ արդէն հասած համարեցի, թէ երկաթուղին ընդհանրապէս զրգռիչ ազդեցութիւն է ունենում մարդու վրայ, չը գիտեմ. միայն թէ վազօն մըսնելուցս յետոյ՝ երբ իշխել չէի կարողանում երեակայութեանս վերայ, նա անգագար և արտասովոր պայծառութեամբ սկսեց նկարել իրար ետևից խանդոտութիւնս զրգռող պատկերներ այն բանի մասին, ինչ որ այնտեղ կատարւում էր բացակայութեանս ժամանակ, ինչպէս նա դաւաճանում էր ինձ: Ես քննելով այդ պատկերները, զայրոյթից, ատելութիւնից և մի ինչ որ ինձ ստորացնող զգացմունքից կրակ էի կտրել. ես չէի կարողանում պոկ գալ, չը նայել, ջնջել, չը պատկերացնել նրանց: Այդ դեռ քիչ է. որքան աւելի էի գնում այդ երեակայական պատկերներն, այնքան աւելի էի հաւատում նրանց իրական լինելուն: Այն պայծառութիւնը, որով այդ պատկերները ներկայանում էին ինձ, կարծէք իրրեւ ապացոյց էր ծառայում, որ երեակայածս իրականութիւն էր: Ինչ որ մի չար ոգի, կարծես կամքիս հակառակ, հնարում և թեկադրում էր ինձ ամենաաստիակի համեմատութիւններ: Յիշեցի Տրուխաչեակու եղբօր հետ վաղուցուայ խօսակցութիւնս և առանձին հիացմունքով քրքրում էի սիրտս այդ խօսակցութեամբ՝ փոխանցելով այն կնոջս և Տրուխաչեակու վրայ:

Դա վաղուց պատահած բան էր, բայց և

այնպէս յիշեցի: Յիշում եմ, որ Տրուխաչեակու-
նեղբայրն իմ հարցիս, թէ նա որոշ տներն այցե-
լում է արդեօք, պատասխանեց, որ կարգին մարդն
այնպիսի անդերն երբէք չի երթալ, որտեղ կա-
րելի է հիւանդանալ և ուր բացի զգուանքից և
կեղտոտութիւնից՝ ուրիշ ոչինչ չկայ, մանաւանդ
որ միշտ կարելի է կարգին կին դնել: Եւ ահա
նրա եղբայրը դառաւ կնոջս: Շիշտ է նա շատ գե-
ռահաս չէր, կողքից մի ատամ չունէր և մի տե-
սակ վերուած էլ էր, մտածում էի ևս նրա փո-
խաբէն, բայց ինչ արած, պէտք է եղածով օգ-
տուել: Այո, նա զիջումն է անում կնոջս, որ նրան
սիրունի է վերցնում, ասում էի ինձ: Միևնոյն
ժամանակ նա անվտանգ է Ո՛չ, այդ անկարելի
է, սարսափած ասում էի ինձ: Այդպիսի բան
չկայ, երբէք: Նոյն իսկ հիմք չկայ այդպիսի բան
ենթադրելու: Կինս չէր, որ ինձ ասաց թէ նրան
և Տրուխաչեակուն խանդավառութեամբ նայելու միտքն
անդամ ստորացուցիչ կլինէր: Այո, բայց նա ստում
է, միշտ ստում, ազադակում էի ևս և սկսում էր
նորից ... Մեր վագօնում միմիայն երկու ճանա-
պարհորդ կար՝ մի պառաւ կին ու իրեն ամու-
սինը, որոնք բնաւ չէին խօսում. երկուսն էլ դուրս
եկան մօտակայ կայարան և ևս միայնակ մնացի-
նս վանդակում փակուած դադանի նման էի, եր-
բեմն վեր էի թռչում, մօտենում պատուհաննե-
րին, երբեմն սկսում էի երերուելով քայլել՝ աշ-
խատելով արագացնել վագօնը, բայց նա իւր բո-
ւոր դարակներով ու ապակիներով հէնց այնպէս
էր ցնցում, ինչպէս մեր այս վագօնը ...

Եւ Պօղոսիչեղ վեր թռաւ, մի քանի քայլ
արեց ու կրկին նստեց:

— Օ՛խ, երկաթուղու վագօններից ևս վա-
խում եմ, վախում, ինձ վերայ սարսափ է գա-
լիս: Այո, սարսափելի է. — շարունակեց նա: — Ու-
րիշ բանի մասին կը մտածեմ, ասում էի ինքս
ինձ. օրինակ թէկուզ հէնց ճանապարհորդական
բակի տիրոջ մասին, որի մօտ ևս թէյ խմեցի:
Ահա երեակայութեանս մէջ վերաբողբում է
երկարամօրուս դռնապանն ու նրա թոռը, որը
Բարսեղիս չափ է: Բարսեղս, նա կը տեսնի, թէ
ինչպէս երաժիշտն համբուրում է իւր մօրը: Ի՞նչ
կը կատարուի նրա խղճուկ հոգում: Բայց կնոջս
լինչ փոյթ. նա սիրում է Եւ կրկին սկսում էր
նոյնը: Ո՛չ, ոչ ... կը մտածեմ հիւանդանոցի վե-
րադննութեան մասին: Այո, թէ ինչպէս հիւանդն
երեկ դանդաժում էր բժշկից: Իսկ բժիշկը Տրու-
խաչեակու նման բեղեր ունէր: Եւ օրքան ստոր
կերպով նա ... նրանք երկուսն էլ խաբում էին
ինձ, երբ ասում էր, որ ինքը քաղաքից մեկնում
է: Եւ կրկին սկսում էր: Այն ամենը, ինչի մա-
սին էլ որ մտածում էի, նրա հետ կապ ունէր:
Ե՛ս տանջում էի սոսկալի կերպով: Գլխաւոր
տանջանքս առաջ էր գալիս չը գիտենալուց, կաս-
կածներից և երկուութիւնից. նրանից, որ ևս չէի
խմանում կնոջս պէտք է սիրել, թէ ատել: Տարօ-
րինակ զգացմունք էր, տանջանքս և ատելութիւնս
առաջ էր գալիս մի կողմից ստորացումս և միւս
կողմից նրա յաղթանակը գիտակցելուց, բայց
դէպի կինս սոսկալի ատելութիւն էի զգում: «Ձի

կարելի անձնասպանութիւն գործել, իսկ նրան
թողնել. հարկաւոր է, որ նա էլ որոշ չափով տու-
ժի, փնտսուի, գոնէ հասկանայ, որ ես տանջուեմ
էի. ասում էի ես: Դուքս էի գալիս բոլոր կայա-
քաններում, որպէս զի ցրուէի մտքերս: Կայարան-
ներից մինի ճաշարանում տեսայ, որ խմում են
և իսկոյն ինքս էլ օղի խմեցի: Իմ կողքիս կանգ-
նած էր մի հրէայ և նոյնպէս խմում էր: Նա սկսեց
խօսել և ես վաղօժնումս միայնակ չը մնալու հա-
մար գնացի նրա կեղտոտ, ծխակալած և արհա-
ծաղկի սերմի կեղևով լցուած երբորդ կարգի վա-
զօնը: Այնտեղ ես նստեցի նրա կողքին և նա ինչ
որ շատախօսում էր ու անեկզօտներ պատմում:
Ես լսում էի նրան, բայց պատմածը չէի հասկա-
նում, որովհետեւ շարունակում էի մտածել գործիս
մասին: Նա նկատեց այդ և պահանջեց ուշադիր
լինել: Ես վերկացայ և կրկին գնացի վաղօժնս:
«Պէտք է խորհել» ասում էի ինձ, «ուղիղ է ար-
դեօք ինչ որ ես եմ մտածում և հիմունք կայ
տանջուելու, թէ ոչ: Յանկանալով հանգիստ խոր-
հրդածել, ես նստայ, բայց փոխանակ խաղաղ
մտածմունքի, իսկոյն սկսուեց միւլնոյնը. փոխա-
նակ դատողութեան—պատկերներ և տեսարաններ:
«Քանի անգամ ես այդպէս տանջուել».—ասում
էի ինձ. (եւ յիշում էի խանդոտութեանս անցեալ
դէպքերը), բայց ամեն ինչ վերջացել է ոհնչով:
Այդպէս էլ հիմայ կարող է պատահել և հաւանա-
կանօրէն ես կը գտնեմ նրան հանգիստ քնած. նա
կարթնանայ, կուբախանայ գառնալուս համար, և
խօսքերից ու հայեացքից եւ կը զգամ, որ ոչինչ

չի եղել և որ այս բոլորը յիմարութիւն է: «Բայց
ոչ, այդ շատ յաճախ էր լինում, իսկ այժմս այլեւս
այդպիսի բան չի լինիլ».— ասում էր ինձ մի ինչ որ
ձայն և նորից սկսւում էր:

Այ թէ որտեղ էր պատիժը: Ես երիտասարդ
մարդուն կնոջից վանելու համար ոչ թէ սիֆիլի-
տիքական հիւանդանոց կը տանէի, այլ կը մտցնէի
հողուս խորքերը՝ տեսնելու այնտեղ բուն զրած
այն գեներին, որոնք քրքրում էին նրան: Սոսկա-
լին այն էր, որ նորա մարմնին տիրելու բացառիկ
և լիակատար իրաւունքն եւ ինձ էի վերադրում,
կարծէք թէ դա մարմինն լինէր, և միւլնոյն ժա-
մանակ զգում էի, որ չեմ կարող այդ մարմնին
տիրել, որ նա իմ չէր և որ կինս կարող էր վար-
ուել նրա հետ ինչպէս ինքն էր ուզում, իսկ ու-
զում է վարուել ոչ կնոջս և ոչ նրան: Նա՝ ինչպէս
գոնապան Յովհաննէսը, կախազանի առաջ երգ
կը երգի, թէ ինչպէս էր պաշտելու քաղցր շըր-
թունքներին և այլն: Յաղթութիւնը նրանն է: Իսկ
կնոջս աւելի քիչ բան կարող եմ անել: Եթէ նա
զեռ չի արել, բայց ցանկանում է, իսկ ես գի-
տեմ որ ցանկանում է, աւելի վատ: Լաւ կլինէր,
եթէ արած լինէր և ես գիտեինայի, գոնէ անորո-
շութիւն չէր լինիլ: Ես չէի կարող հասկանալ, թէ
ինչ էի ուզում իսկապէս: Եւ կամենում էի, որ
նա չը ցանկանար այն, ինչ որ իսկապէս պէտք է
ցանկանար: Դա կատարեալ խելագարութիւն էր:

XXVI

Նախավերջին կայարանում, երբ կոնզուլատօրն եկաւ տոմսակներ ժողովելու, ես հաւաքեցի իրերս, դուրս եկայ նախասենեակ և այն գիտակցութիւնը, թէ վճիռն արդէն մօտ է, աւելի սաստկացրեց վրդովմունքս: Ես մրսեցի և այնպէս գողգողացին ծնոտներս, որ ատամներս չխկչխկացին: Ես մեքենայաբար դուրս եկայ կայարանից ամբոխի հետ, կառք վերցրի, նստայ ու գնացի:

Ես գնում էի՝ դիտելով սակաւաթիւ անցորդներին, գոնապաններին և լապտերների ու կառքիս երբեմն առաջից և երբեմն հետեւից ձգած ստուերները՝ ոչ մի բանի մասին չը մտածելով: Կէս վերստ հեռանալուց յետոյ՝ ոտներս մրսեցին և ես մտաբերեցի, որ վաղօնում հանել էի բրդէ տաք գուլպաներս և դրել ճամբրուկիս մէջ. իսկ հապզաս ուր է:

Այստեղ է: Իսկ ուր է կողովա: Յիշեցի, որ ծանրոցս բոլորովին մոռացել էի, բայց գտնելով ու հանելով ապահովագիրը, վճռեցի որ դրա համար վերադառնալ չարժէ և ճանապարհս շարունակեցի:

Այժմս ինչքան էլ աշխատում եմ, չեմ կարողանում յիշել իմ՝ այն ժամանակուայ տրամադրութիւնս. ինչ էի մտածում, կամ ինչ էի ուզում, ոչինչ չգիտեմ: Յիշում եմ միայն, որ ես գիտակցում էի, որ պատրաստում էր կեանքիս մէջ ինչ որ սարսափելի՝ վտանգաւոր բան: Ար-

դեօք այդ նշանաւոր բանը պատահեց, որ ես այդպէս էի մտածում, թէ նրա համար, որ նախադրում էի, չը դիտեմ: Կարող է լինել և այն, որ պատահած գէպից յետոյ՝ նրա նախորդ բոլոր բոլէները յիշողութեանս մէջ այդպէս տխուր գոյն ստացան: Ես հասայ մեր տան մուտքին՝ ժամի մէկն էր: Մի քանի կառապաններ կանգնած էին մուտքի մօտ և պատուհանների լուսաւորուած լինելու պատճառով՝ սպասում էին գնացորդներին, (լուսաւորուած էին մեր տան դահլիճի և հիւրասենեակի պատուհանները): Ես ինձ հաշիւ չը տալով, թէ ինչու այդքան ուշ լոյս կայ մեր պատուհաններում, նոյն՝ սարսափելի բան սպասող տրամադրութեամբ, բարձրացայ սանդուխտով և դանդահարեցի: Մտաւ՝ բարի, աշխատասէր և շատ անմխտ Եգորը դուռս բացեց: Առաջին բանը, որ ընկաւ աչքիս, այդ ուրիշ շորերի հետ նախասենեակի կախարանից կախուած նրա վարապանն էր (չինել): Ես պէտք է զարմանայի, բայց չը զարմացայ, որովհետեւ այդ բանին սպասում էի արդէն: Հէնց այդպէս է. ասացի ինձ: Երբ ես Եգորից հարցրի, թէ ով կայ այստեղ և նա տուեց Տրուխաչեակու անունը, ես կրկին հարցրի. էլ ուրիշ մարդ կայ. նա պատասխանեց.— ոչ ոք: Յիշում եմ, նա այնպիսի եղանակով պատասխանեց այդ, որ կարծէք ուզում էր ուրախացնել ինձ և ցրուել կասկածներս այլոց լինելու մասին: «Այդպէս, այդպէս», կարծէք ասում էի ինձ:— Իսկ երկխոսները:— Փառք Աստուծոյ, առողջ են: Վաղուց քնած են:

Ես չը կարողացայ շուռչ քաշել և կանգնեց-

նել զողացող ծնոտներս: Կը նշանակի այնպէս չէ, ինչպէս որ կարծում էի, առաջները եւ կարծում էի, որ մի գծախտութիւն պատահած կլինի, բայց դուրս էր գալիս, որ լաւ էր և ամեն ինչ իւր հին կարգովն էր ընթանում: Իսկ այժմ հին կարգով չէ, այլ ահա այն բոլորն, ինչ որ երեակայում էի և մտածում, ինչ որ երեակայում էի, ահա բոլորն իրականացաւ: Այ քեզ բոլորը

Քիչ էր մնում, որ հեծկտայի, բայց իմ մէջ նստած զեն իսկոյն չէնջաց. «դու լաց եղիր, զգալու թիւնդ արա, իսկ նրանք հանգիստ կը հեռանան մէկ մէկուց, հետքեր չեւ ունենալ և յաւիտեան կը կասկածես ու կը տանջուիս իսկոյն յուզմունքս անցաւ և առաջ եկաւ ուրախութեան տարօրինակ մի զգացմունք, ուրախութեան՝ այն բանի համար, որ այժմ կը վերջանայ տանջանքս, որ ահա այժմ եւ կարող եմ պատմել, կարող եմ ազատելի նրանից, կարող եմ ընթացք տալ զայրոյթիս: Եւ եւ ազատութիւն առել զայրոյթիս ու գազան դարձայ. կատաղի և խորամանկ գազան: «Պէտք չէ, պէտք չէ, ասացի Եգորին, որն ուզում էր հիւրասենեակ մտնել. դու աւելի լաւ կանես, որ չուտով կռք վերցնես ու կայարան գնաս իրերս ստանալու. առ, ահա անգորրագիրը: Գնա: Նա անցաւ նախասենեակով և գնաց իւր վերարկուն վերցնելու: Վախենալով, որ նա կը խրտնեցնի նրանց, եւ ուղեկցեցի Եգորին դէպի իւր խցիկն ու սպասեցի մինչև որ հագնուեց: Հիւրասենեակից մի սենեակ այն կողմ լուում էր խօսակցութիւն և ամանները ու դանակ—սպասարարի

չխիչիկոյ: Նրանք ընթրում էին և չը լսեցին զանդի ձայնը: «Միայն թէ այժմս դուրս չգան», մտածում էի եւ: Եգորը հագաւ Աստրախանի դառան մերթիւղ վերարկուն ու գնաց: Եւ դուրս թողի նրան, ետևից դուռը փակեցի և երբ զգացի, որ միայնակ եմ մնացել ու պէտք է գործել իսկոյն, վախեցայ: Եւ չէի իմանում, թէ ինչպէս պէտք էր գործել: Եւ միայն դիտելի, որ այժմ ամեն ինչ վերջացած է, որ նրա մեղաւորութեան մասին այլ եւ կասկած չկայ և որ իսկոյն կը պատմեմ նրան՝ խղիւղ բոլոր յարաբերութիւններս:

Առաջներում եւ դեռ տատանւում էի և ասում ինձ. «դուցէ այդ ստոյգ չէ, դուցէ սխալում եմ»: այժմս այլ եւ այդպիսի բան չկար: Ամեն ինչ վճռուած էր անդառնալի կերպով: Ինձանից ինչ զգանք, դիչերը, նրա հետ միայնակ. այդ նշագաղանի, դիչերը, նրա հետ մոռանալ: Կամ աւելի վատ, նախում է ամեն բան մոռանալ: Կամ աւելի վատ, այդպիսի համարձակութիւնն ու յանդգնութիւնը յանցագործութեան ժամանակ դիտմամբ է, որպէս զի այդ յանդգնութիւնն իբրեւ անմեղութեան նշան ծառայի: Պարզ է բոլորը: Կասկած չկայ այլ եւ: Եւ միայն մի բանիցն էի վախենում, որ նրանք չը փախչեն, մի նոր խաբէութիւն չը հնարեն և գրանով չը զրկեն ինձ վրաստերի ակներև լինելուց և աղացուցանելու հնարաւորութիւնից: Եւ որպէս զի աւելի չուտ վրայ հասնելի նրանց, եւ ոտներին ծայրերի վրայ դիմեցի դէպի դահլիճ, որտեղ նրանք նստել էին, ոչ թէ հիւրասենեակով, այլ սրահի և մանկանոցի միջով:

Առաջին մանկանոցում սղաները քնած էին.

երկրորդում՝ դայեակը շարժուեց և ուզեց արթնանալ. ես երեակայեցի, թէ նա ինչ կը մտածի այս բոլորն իմանալուց յետոյ և այնպիսի խղճահարուժիւն զգացի գէպի ինձ, որ չը կարողացայ զսպել արցունքներս և երկխոսութիւն չը զարթեցնելու համար պճեղներս վրայ դուրս փախայ գէպի սրահն և այնտեղից առանձնասենեակ, ընկայ գահաւորակի վրայ և փոքկացի:

Ես մի ազնիւ մարդ, ծնողներս հարազատ դաւակ, ես—որ ամբողջ կեանքումս երազում էի ընտանեկան երջանկութեան մասին, ես—մի տղամարդ, որ երբէք չի գաւաճանել նրան և անհ, հինգ դաւակ ունի և գրկում է երաժշտին, որովհետեւ նա կարմիր շրթունքներ ունի:

Ո՛չ, նա մարդ չէ. նա շան քած է, կեղտոտ քած: Կից այն երեխաների սենեակին, որոնց սիրելիը նա կեղծում էր ամբողջ կեանքի ընթացքում: Իսկ գրելիս ինձ ինչեք էր գրում: Եւ այդպէս ստոր կախուել առաջին հանդիպողի վրայ: Բայց ես ինչ գիտեմ. դուցէ միշտ էլ այդպէս էր: Գուցէ նա շատ վաղուց ծառաներից վաստակեց այն բոլոր երեխաներին, որոնք իմս են համարում:

Վաղն ես կը դայի և նա իւր սանրուածքով, իւր իրանով, սիգանեմ շարժումներով, (և տեսայ նրա գրաւիչ ատելի գէմքը), կը հանդիպէր ինձ և խանդոտութեան այդ գազանը յաւիտեան նստած պէտք է մնար սրտումս և գիշատէր այն: Ի՞նչ կը մտածի դայեակը ... Եզորը ... և փոքրիկ խղճուկ եղիսարէթը. նա ինչ որ բան էր հասկանում արդէն: Եւ այդպիսի լրբութիւն, այդքան ստուրթիւն

այդ անասնական զգայականութիւնը, որ ես այդքան լաւ գիտեմ... ասում էի ինձ:

Ես ուզում էի վեր կենալ, բայց չը կարողացայ: Սիրտս այնպէս էր բաբախում, որ ես չը կարողացայ կանգնած մնալ: Այո, ես կաթուածից կը մեռնեմ: Նա կը սպանի ինձ. նրան հէնց այդ է պէտքը. նրա համար սպանելն ինչ է որ: Ո՛չ, այդ արդէն շատ ձեռնտու կլինէր նրա համար, ես այդպիսի բերկրանք չեմ պատճառիլ նրան: Այո, ես նստած եմ, իսկ նրանք այնտեղ ուտում, ծիծաղում և Այո, նա թէն առաջին երիտասարդական թարմութիւն չունէր, բայց վատ չէր, նա չարհամարհեց նրան՝ մանաւանդ որ նրա թանկագին առողջութեան համար անվտանգ էր: Եւ ինչու ես չը խեղդեցի նրան հէնց այն ժամանակ, ասացի ինձ, յիշելով այն բոլորն, երբ ես մի շաբաթ առաջ դուրս վաղեցի կնոջս առանձնասենեակից և յետոյ իրեր կոտրատեցի: Ես պարզ յիշեցի այն տրամադրութիւնը, որի մէջ այն ժամանակ գտնուում էի. և ոչ թէ միայն յիշեցի, այլ է ջարդելու և ծեծելու նոյնանման կարիք զգացի: Յիշում եմ, թէ ինչպէս գործել ցանկացայ և բոլոր մտածմունքներս՝ բացի գործելու համար անհրաժեշտ մտքերից, իսկոյն յօդս ցնդեցին: Ես գազանի կամ մարդից, իսկոյն յօդս ցնդեցին: Ես գազանի կամ մարդու այնպիսի կացութեան մէջ ընկայ, որպիսին լինում է երկուսից առաջ եկած ֆիզիքական զրգոտած զրութեան ժամանակ, երբ մարդս գործում է ճշտիւ, առանց շտապելու, բայց և վայրկեան չը կորցնելով ու միշտ մի որոշ նպատակով: Նախ և առաջ ես հանեցի կօշիկներս և դուլ-

սղանքով մօտեցայ գահաւորակին կից սլառն, որից զէնքերս ու գաշոյններս էին կախուած և վերցրի կանացի կեռ գաշոյնս, որն երբէք բանացբաժ չէր և շատ սուր էր: Հանեցի իսկոյն սլառանից: Պատեանը գահաւորակի ետից ցած ընկաւ և յիշում եմ, որ ասացի ինձ, յետոյ պէտք է գտնել այն, ապա թէ ոչ, կը կորչի: Դրանից յետոյ հանեցի վերարկուս, որը գեռ հագրս էր և սուսիկ քայլելով միայն գուլպաներով, գնացի այնտեղ:

XXVII

Դադտազդի մօտենալով, յանկարծ գուռը բացի: Յիշում եմ նրանց զէնքերի արտայայտութիւնը: Ես այդ արտայայտութիւնն յիշում եմ նրա համար, որովհետեւ նա ինձ մի գառն ուրախութիւն սլառնաւ: Դա սարսափելի արտայայտութիւն էր: Ինձ հէնց այդ էր պէտք: Ես երբէք չեմ մոռանալ սոսկալի սարսափի այն արտայայտութիւնը, որն ինձ տեսնելիս՝ նկատուեց նրանց զէնքերին. նա, կարծեմ սեղանի մօտ էր նստած, բայց տեսնելով կամ լսելով ինձ, վեր թռաւ և կանգնեց սլառարանի մօտ: Նրա զէնքին միմիայն սարսափի անկասկած արտայայտութիւն կար: Կնոջս զէնքին էլ նոյն բանն էր, բայց կար նրա հետ և մի ուրիշ արտայայտութիւն: Եթէ միայն առաջինը լինէր, գուցէ ոչինչ չը պատահէր, բայց նրա զէնքի արտայայտութեան մէջ կար նաև, գոնէ ինձ այդպէս երեաց առաջին վայրկեանին,

վիշտ և դժդոհութիւն, որ խանգարեցին իրեն սիրային յափշտակութիւնն ու նրա հետ ունեցած երջանկութիւնը: Նրան կարծես ուրիշ ոչինչ պէտք չէր, բացի այն, որ իրեն չը խանգարէին բախտաւոր լինել այժմս: Այս և միւս արտայայտութիւնը միայն մի վայրկեան մնաց նրանց զէնքերին: Տրուխտահեղ զէնքի սարսափի արտայայտութիւնն իսկոյն փոխուեց հարցականի՝ կարելի է արդեօք ստել: Եթէ կարելի է, ուրեմն պէտք է սկսել: Եթէ ոչ, մի ինչ որ ուրիշ բան կըսկսուի: Բայց ինչ... Նա հարցական նայեց կնոջս: Վշտի և զայրոյթի արտայայտութիւնը կնոջս զէնքին փոխուեց նրա մասին հոգածութեան: Այդ ևս նկատեցի, երբ նա նայեց Տրուխտահեղին:

Մի վայրկեան ևս կանգ առի դռան մէջ, թագցնելով գաշոյնն իմ ետեւ:

Հէնց այդ վայրկեանին նա ծիծաղելիութեան չափ անտարբեր տօնով ժպտաց և ասաց:—Իսկ մենք երաժշտաբանում էինք.....

—Այ չէի սպասում,—սկսեց իսկոյն կինս, նրա ձևին ենթարկուելով: Բայց ոչ մէկն և ոչ միւսը չաւարտեցին իրենց խօսքը: Մի չաքաթ առաջ զգացածս կատաղութիւնը նորից տիրեց ինձ: Ես նորից կարէք զգացի քանդելու, բռնանալու, զգացի կատաղութեան ցնծութիւն և անձնատուր եղայ նրան: Երկուսն էլ խօսքը չը վերջացրին: Ես յարձակուեցայ կնոջս վրայ՝ զաղտուկ պահելով գաշոյնը, որպէս զի Տրուխտահեղին չը խանգարէր ինձ՝ նրա կողքին՝ ուղիղ կրծքի տակ խփելու: Ես այդ տեղն հէնց սկզբից էի ընտրել:

Այն բոլորներն, երբ ևս կնոջս վրայ յարձակուեցին, նա տեսաւ և մինչդեռ ևս չէի սպասում նրանից, բռնեց թևս և ազադակեց. «խեղճի եկեք, լինչ բանի էք. մարդիկ»

Ես լուռ ազատեցի ձեռքս և յարձակուեցայ նրա վերայ: Մեր աչքերն իրար հանդիպեցին. նա յանկարծ քաթանի նման գունատուեց մինչև չրթուեցները. աչքերն առանձնակի փայլեցին, նա սողաց դաշնամուրի տակ և այնտեղից ծլկուեց դէպի դուռը, որ ևս նոյնպէս չէի սպասում: Ես ընկայ նրա ետեից, բայց ձախ թևիցս ծանրութիւն կախուեցաւ. այդ կինս էր: Ես թափ տուի, նա աւելի ծանր կախուեց և բաց չէր թողնում ինձ: Այդ անսպասելի արդեւքն ու նրա զզուելի չփուռն ինձ աւելի բորբոքեց: Զգում էի, որ բոլորովին կատաղած եմ և անշուշտ սարսափելի պիտի լինիմ և այդ բանի համար ուրախանում էի:

Ես ամենայն ուժով թափ տուի ձախ ձեռքս և արմունկով խփեցի ուղիղ նրա երեսին: Նա ճչաց և ձեռքս բաց թողեց:

Ես ուզում էի վազել պարոնի ետեից, բայց յիշեցի, որ շատ ծիծաղելի կլինի կնոջս սիրահանի ետեից գուլպաներով վազելը, մինչդեռ ևս ոչ թէ ծիծաղելի, այլ ուզում էի զարհուրելի լինել: Զը նայեամ այն սոսկալի կատաղութեան, որի մէջ ևս էի գտնուում, այնուամենայնիւ յիշում էի, թէ ինչ տպաւորութիւն եմ գործում միւսների վրայ և մտաւոր այդ էր ինձ ղեկավարողը: Ես դարձայ դէպի կինս. նա ընկաւ թախտի վրայ և բռնելով վիրաւորուած աչքերը, նայում էր ինձ: Նրա դէմքն

արտայայտում էր երկիւղ և ատելութիւն դէպի ինձ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս այդ լինում է միանհետ, երբ բարձրացնում են այն թակալողը, որի մէջ նա ընկել է. գոնէ ևս բացի այդ երկիւղից և ատելութիւնից դէպի ինձ, ուրիշ բան չէի տեսնում նրա մէջ: Այդ այն երկիւղն ու ատելութիւնն էր, որը սէր պէտք է ծնեցնէր դէպի ուրիշները: Բայց գուցէ դեռ էլի ինձ զսպել կարողանայի և չանէի այն, ինչ որ արի, եթէ նա լուռ մնար. բայց յանկարծ սկսեց խօսել և բռնեց ձեռքս, որով դաշոյն էի բռնել:

— Ուշքի եկ, լինչ բանի վրայ ես, քեզ լինչ է պատահել: Բան չկայ, ոչինչ, ոչինչ: Երդւում եմ:

Ես էլի կը սպասէի, բայց նրա այդ վերջին խօսքերն, որոնցից ես հակառակ եզրակացութիւն դուրս բերի, պատասխան էին պահանջում: Եւ պատասխանը նման պէտք է լինէր այն տրամադրութեան, որի մէջ ևս դրել էի ինձ և որն հետզհետէ սաստկանում էր և այդպէս էլ պէտք է շարունակէր բարձրանալ: Կատաղութիւնն էլ իւր օրէնքներն ունի:

— Մի ստի՛ր, անդգամ, — ճչացի ևս և ձախ ձեռքովս բռնեցի նրա թևից, բայց նա դուրս պրծաւ: Այդ ժամանակ դաշոյնը ձեռիցս չը թողնելով, ձախ ձեռքով բռնեցի նրա բկից, վայր գլորեցի երեսն ի վեր և սկսայ խեղտել: Որքան ամուր վիզ էր ... Նա երկու ձեռքով բռնեց թևս և աշխատում էր կոկորդից հեռացնել այն, բայց ես կարծէք հէնց դորան էի սպասում. ամբողջ

ուժովս խիկցի գաշոյնով նրա ձախ կողքին՝ ուղիղ կողերից ցած:

Երբ մարդիկ ասում են, որ նրանք կատաղութեամբ բռնուած ժամանակ չեն յիշում իրենց արածը, գատարկ բան է, սուտ է այդ: Ես ամեն բան յիշում էի և ոչ մի վայրկեան յիշելուց չեմ դադարել:

Որքան աւելի մեծ ուժով էի բորբոքում իմ մէջ կատաղութեան գոլորչիներն, այնքան էլ աւելի պայծառ բռնկում էր իմ մէջ գիտակցութեան լոյսը, որի տակ չէի կարող չը տեսնել բոլոր արածս: Ես գիտէի թէ ինչ էի անում և իւրաքանչիւր վայրկեանին արածս յիշում էի:

Չեմ կարող ասել, որ ես առաջուց գիտէի, թէ ինչ կանեմ, բայց այն վայրկեանին, երբ անում էի և կարծեմ դեռ մի քիչ էլ առաջ, ես գիտէի թէ ինչ եմ անում, կարծէք նրա համար, որ ապաշխարելու հնար լինէր, որպէս զի կարողանայի ինձ ասել, որ կարող էի կանգ առնել: Ես գիտէի, որ կը խիւսմ նրան կողերից ցած և դաշոյնը կը խրուի: Այդ արած բոպէին ես գիտէի, որ սոսկալի բան եւ՛ անում, այնպիսի բան, որի նմանն երբէք չէի արել և որը սարսափելի հետեանքներ կուեննայ: Բայց այդ գիտակցութիւնը կայծառեց փայլակի նման և իսկոյն հետեանց գործը: Վարժունքս արտակարգ պայծառութեամբ էի հասկանում: Լսեցի և յիշում եմ կորսէտի վայրկեանական զիմադրութիւնը, էլ մի ինչ որ բանի և յետոյ **դաշոյնի կակուղ բանում խրուելը՝ նա բռնեց**

դաշոյնը, վիրաւորեց իւր ձեռքերը, բայց պահել չը կարողացաւ:

Ես յետոյ, բանտում եղած ժամանակս, երբ իմ մէջ բարոյական յեղափոխութիւն տեղի ունեցաւ, երկար մտածում էի այդ բոպէի մասին, յիշում, ինչ որ միայն կարող էի և քննում: Յիշում եմ գործողութիւնից մի վայրկեան, միմիայն մի վայրկեան առաջ ունեցած այն սոսկալի գիտակցութիւնը, որ ես սպանում եմ և սպանեցի մի կնոջ, անպաշտպան կնոջս, իմ կողակցիս: Այդ գիտակցելու սարսափս ես յիշում եմ և դրա համար էլ եղբակացում և աղօտ կերպով յիշում, որ դաշոյնը խրեցի և իսկոյն դուրս քաշեցի, ցանկանալով ուղղել արածս և կանգնեցնել այն: Մի վայրկեան ես անշարժ կանգնել էի, սպասելով թէ ինչ կլինի և արդեօք կա՛րելի չէր ուղղել:

Կինս վեր թռաւ ու կանչեց. «դայեակ, նա սպանեց ինձ»:

Դայեակն աղմուկից արդէն կանգնած էր դռան մէջ: Ես շարունակում էի կանգնած մնալ, սպասելով և չը հաւատալով. բայց նրա կորսէտի տակից դուրս ցայտեց արիւն և միայն այդ ժամանակ ես հասկացայ, որ ուղղել չի կարելի և իսկոյն վճռեցի, որ պէտք չէ, որ հէնց այդ էր ուղածս և հէնց այդ պէտք է անէի: Սպասեցի մինչև որ նա վայր բնկաւ և դայեակն աղաղակելով մօտ վազեց. Տէր իմ, ես այդ ժամանակ միայն մի կողմ շարտեցի դաշոյնս և սննեակից դուրս դնացի:

«Վրդովուել պէտք չէ, պէտք է գիտեանալ թէ ես ինչ եմ անում, ասացի մտքումս, նրան և

դայեակին նայելով: Դայեակն աղաղակում և աղախնուն օգնութեան էր կանչում: Ես սրահովեանցայ և աղախնին ուղարկելով՝ մտայ սենեակս: Այժմ ինչ պէտք է անել. հարցրի ինձ և իսկոյն հասկացայ, թէ ինչ:

Առանձնասենեակ մտնելով, ես մօտեցայ պատին, վերցրի ատրճառակս, դնեցի, տեսայ, որ լցուած է և դրի սեղանիս վրայ: Յետոյ հանեցի դաշոյնի պատեանը դահաւորակի տակեցն ու նստայ:

Երկար նստած էի այդպէս: Ես բան չէի մտածում և ոչինչ չէի յիշում: Միայն լսում էի, որ այնտեղ իրարանցման մէջ էին: Լսում էի ինչպէս առաջ մինն եկաւ, յետոյ էլի մէկը, յետոյ լսեցի ու տեսայ, թէ ինչպէս եզորն առանձնասենեակ ներս տարաւ բերածս կողովը, կարծէք թէ նա մէկին հարկաւոր լինէր:

— Լսեցիր, թէ ինչ պատահեց. ասացի ես. — դռնապանին ասա, որ ոստիկանութեան իմաց տայ: Նա բան չասաց ու դուրս գնաց: Ես վեր կացայ, փակեցի դուռը, հանեցի ծխախոտն ու լուցիկն և սկսայ ծխել: Դեռ պապիրոսս չը վերջացրած, քնեցածութիւն եկաւ վրաս ու քնեցի: Ես երկու ժամուայ չափ քնած էի: Տեսայ երազում, որ մենք իրար հետ հաշտ ենք, որ կռուեցինք, բայց հաշտուում ենք, որ մի բան փոքր ինչ խանգարում է, բայց մենք բարեկամ ենք: Ինձ արթնացրեց դռան թրխկոցը: «Այդ ոստիկանութիւն է». մտածեցի ես՝ արթնանալով. «կարծեմ ես նրան սպանեցի»: Բայց այդ գուցէ կինս է

և ոչինչ չի պատահել»: Դուռս թակեցին: Ես ոչինչ չը պատասխանեցի և այն լսնդիրն էի վճռում. «տեղի ունեցաւ այն, թէ չէ»: «Այո, տեղի ունեցաւ»: Ես յիշեցի. կօրսէտի զիմագրութիւնը, դաշոյնի խորուիլը և սարսուռ անցաւ մարմնովս: «Այո, տեղի ունեցաւ»: Այժմս պէտք է ինձ էլ, ասացի ես: Բայց այդ ասում էի և զիտէի, որ ինձ չեմ սպանիլ: Այնուամենայնիւ ես վերկացայ և վերցրի ատրճառակս: Սակայն դարմանալի է. յիշում եմ, թէ ինչպէս էի առաջ անձնասպանութեան հասած լինում. ինչպէս նոյն իսկ այն օրն — երկաթուղու վրայ, և այդ ինձ հեշտ էր թւում՝ երբ մտածում էի, թէ ինչպէս կապեցնեմ նրան: Այժմս ես ոչ միայն ինձ սպանել, այլ նոյն իսկ դրա մասին մտածել անգամ չէի կարողանում: «Ինչո՞ւ պէտք է անեմ այդ», հարցրի ինձ և պատասխան չկար: Դուռս կրկին թակեցին: Նախ և առաջ պէտք է իմանալ, թէ դուռս ով է թակում, էլի ժամանակ իմանալ, թէ դուռս ով է թակում, էլի ժամանակ կռնենամ: Ես վայր դրի ատրճառակն ու լրազրով ծածկեցի: Ապա մօտեցայ և բացի դուռը: Եկողը քենիս էր, բարի, բայց անմիտ այրին: Բարսեղ, այս ինչ է. ասաց նա և միշտ պատրաստ արցունքները թափուեցին նրա աչքերից:

— Ի՞նչ էք ուզում. — կողտութեամբ հարցրի ես: Տեսնում էի, որ նրա հետ կողտ վարուելու պատճառ չկար, բայց ուրիշ եղանակ չէի գտնում:

— Բարսեղ, նա մեռնում է. նոր Յովհաննէս Զաքարեանն ասաց: Դա նրա բժիշկն էր, նրա խորհրդատուն: — Նա միթէ այստեղ է. — հարցրի

ևս և կնոջս գէմ ունեցած ամբողջ զայրոյթս նորէն բորբոքուեց:

— Ի՞նչ է որ:— Բարսեղ, գնան նրա մօտ: Ա՛խ, որքան սարսափելի է. — ասաց նա: «Գնալ նրա մօտ» հարց տուի՝ ինձ և իսկոյն պատասխանեցի, որ պէտք է գնալ, որ հաւանականօրէն միշտ այդպէս է լինում, այսինքն, որ երբ ամուսինն ինձպէս սպանել է կնոջը, անպատճառ պէտք է գնայ նրա մօտ: «Եթէ այդպէս է լինում, ուրեմն պէտք է գնալ». ասացի ինձ: «Եւ եթէ այն էլ հարկաւոր կը լինի, միշտ էլ ժամանակ կ'ունենամ». ասացի ևս անձնասպանութիւն զործելու մտադրութեանս մասին և գնացի քննուս ետեից: «Այժմս կըսկսուին (դատարկ խօսքեր), ծամածռութիւններ, բայց ես նրանց չեմ ենթարկուիլ», ասացի ինձ: «Սպասիր, յիմար բան է առանց կօշիկների գալը, թոյլ տուր գոնէ փափուճներս հագնեմ», ասացի քննուս:

XXVIII

— Եւ զարմանալի բան է. կրկին երբ ևս դուրս եկայ և անցայ սովորական սենեակներով, իմ մէջ նորից յոյս ծագեց, որ ոչինչ չի եղել, բայց բժշկական դարչելի միջոցների՝ եօգօֆորմի և կարբօլեան թթւութի հոտն ապշեցրեց ինձ: Ո՛չ, ամեն ինչ եղել է: Սրահով՝ մանուկների մօտովն անցնելիս ևս տեսայ Եղիսաբէթիկիս: Նա ինձ նայում էր վախեցած աչքերով: Ինձ թուաց, որ բոլոր հինգ երեխաներն էլ այդտեղ էին և ամենքն

էլ ինձ էին նայում: Ես մօտեցայ դռանը: Աղախինը ներսից դուռը բացեց և ինքը դուրս եկաւ: Առաջին նկատածս բանը նրա բաց մոխրագոյն պարեգոտն էր ամբողջ վրայ, որ արիւնից բոլորովին սևացել էր: Մեր՝ երկուսիս անկողնի վրայ՝ իսկապէս անկողնիս վրայ, որին մօտենալն աւելի հեշտ էր, պառկած էր նա բարձրացրած ծնկներով: Նա պառկած էր միմիայն բարձերի վրայ, չատթեք և հագին ունէր քրթանակ, (կոֆտա), որի կոճակները բաց էին: Վէրքի վրայ ինչ որ բան էր դրած: Սենեակը բռնել էր եօգօֆորմի ծանր հոտը: Նախ և ամենից աւելի զարմացրեց ինձ նրա աչքի տակ ուռած ու կապտած երեսը, այտն ու քթի մի մասը: Դա արմուճկով տուածս հարուածի հետեանքն էր, երբ նա ուզում էր ինձ բռնել: Ոչ թէ գեղեցկութիւն չէր մնացել, այլ ինչ որ զգուշիկ բան տեսայ նրա մէջ: Ես կանգնեցի չէմքի մօտ:— Մօտեցիր, մօտեցիր նրան. — ասում էր քոյրը: Երևի նա ուզում է (ապաշխարել) խոստովանուել, մտածեցի ես: «Ներել». մտածում էի ես, աշխատելով մեծահոգի լինել: Ես բոլորովին մօտեցայ: Նա դժուարութեամբ ուզղեց աչքերը, որոնցից մինը ջարդուած էր, գէպի ինձ և հազիւ տնքալով ասաց.

— Նպատակիդ հասար, սպանեցիր ... և նրա գէմքին ֆիզիքական տանջանքների և մերձաւոր մահուան միջից նոյն հին և ինձ ծանօթ անասնական պաղ ատելութիւնն արտայայտուեց:— Զաւակներս ... ես այնուամենայնիւ ... քեզ չեմ տալ ... նա կը տանի ... (իրեն քոյրը.)

Իսկ այն, ինչ որ ինձ համար զլիաւոր էր, իրեն յանցանքն ու դաւաճանութիւնը. նոյն իսկ յիշելու արժան չը համարեց:

— Այո, հիացիր արածովդ, — ասաց նա, դէպի դուռը նայելով և փղձկաց: Դռան մէջ կանգնած էր քոյրն՝ երեսները հետ: — Այ թէ ինչ արիր:

Ես նայեցի մանուկներին, նրա ջարդուած ու կապտած դէմքին և առաջին անգամ մոռացայ ինձ, իմ իրաւունքներս, հպարտութիւնս. առաջին անգամ ես մարդ արարած տեսայ նրա մէջ: Եւ այնքան չնչին երեաց այն բոլորն, ինչ որ վիրաւորում էր ինձ՝ — ամբողջ խանդոտութիւնս, իսկ արածս այնքան նշանաւոր, որ ես ուզում էի բնկնել երեսովս նրա ձեռքի վրայ և գոչել. ներքի, բայց չէի համարձակում:

Նա խփել էր աչքերն ու լուռ էր, երկի ոյժ չունենալով խօսակցութիւն շարունակելու: Յետոյ նրա այլանդակած դէմքը դողաց և կճռտուեց: Նա թոյլ հրեց ինձ:

— Ինչո՞ւ համար էր այս բոլորն, ինչո՞ւ:

— Ներքի ինձ, ասացի ես:

— Ներքի. այս բոլորը յիմար բան է ... միայն թէ չը մեռնեմ ... կանչեց նա, վեր բարձրացաւ և նրա աննդային աչքերն ուղղուեցին ինձ: — Այո, դու քոնն արիր ... Ատում եմ ... Այ, ան ... երկի զառանցանքի մէջ որեւէ բանից վախենալով, աղաղակեց նա:

— Արձակիր: Ես չեմ վախենում ... Միայն բոլորին սպանիր ... դնաց ... դնաց ...

Չառանցանքը շարունակում էր ամբողջ

ժամանակ: Ոչ ոքին այլ ես չէր ճանաչում: Նոյն օրը կէս օրին մօտ նա մեռաւ: Ինձ դեռ նրանից առաջ՝ ժամի 8 ին տարան ոստիկանատուն և այնտեղից էլ բանտ: Դատի սպասելով, ես այնտեղ մնացի տասն և մէկ ամիս: Ես քննեցի ինձ, ամբողջ անցեալս և հասկացայ այն: Երբորդ օրուանից ես սկսայ հասկանալ: Երբորդ օրն ինձ տարան այնտեղ ...

Նա ուզում էր բան ասել, բայց, չը կարողանալով զսպել հեկեկանքը, կանգ առաւ: Փոքր ինչ ոյժ առնելով, նա շարունակեց:

— Ես սկսայ հասկանալ միայն այն ժամանակ, երբ նրան տեսայ դադաղի մէջ ...

Նա փղձկաց, բայց իսկոյն շտապով շարունակեց:

— Միայն այն ժամանակ, երբ տեսայ նրա մեռած դէմքը, ես հասկացայ բոլոր արածս: Հասկացայ, որ ես սպանեցի նրան, ինձանից պատահեց այն, որ նա կենդանի, տաք և շարժուն էր, իսկ այժմս դարձաւ անշարժ, մեղրամոմի նման, պաղ, և որ այդ երբէք, ոչ մի տեղ և ոչ մի բանով ուղղել չի կարելի: Ով այս անձամբ չի փորձել, երբէք չի կարող հասկանալ այդ ... ու ... ու ... աղաղակեց նա մի քանի անգամ և դադարեց:

Մենք երկար լուռ նստած էինք: Նա հեկեկում էր և լուռ ցնցւում իմ առաջս: Նրա դէմքը դարձաւ նուրբ, երկար և բերանը ձգուեց դէմքի ամբողջ լայնութեամբ:

— Այո, յանկարծ ասաց նա. եթէ ես դի-

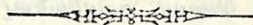
տենայի, ինչ որ այժմս գիտեմ, բոլորովին ուրիշ բան կլինէր: Ես երբէք չէի ամուսնանալ նրա հետ. ոչ մի կերպ չէի ամուսնանալ:

Մենք կրկին երկար ժամանակ լուռ էինք:

— Է՛հ, ներեցէք ... Նա շուտ եկաւ, պառկեց նստարանի վրայ և ծածկուեց պլէդով: Այն կայարանում, որտեղ ես պէտք է դուրս գայի ժամի 8 ին, մօտեցայ նրան մնաս բարեաւ ասելու: Քնած էր արդեօք նա, թէ միայն ձեռքնուրէն էր, չը գիտեմ. միայն թէ չէր շարժւում: Ես ձեռքով շարժեցի նրան: Նա բացեց երեսը և երևում էր, որ չէր քնած:

— Մնաք բարեաւ, — ասացի ես, ձեռք տալով նրան: Նա ձեռք տուեց ինձ և թեթի ժպտաց, բայց այնքան խղճալի կերպով, որ ես ուղեցի լաց լինել:

— Այո, ներեցէք. — կրկնեց նա նոյն խօսքը, որով և փակեց ամբողջ վէպը:

ԿՐԷՅՑԵՐԻ ՍՕՆԱՏԻ

ՎԵՐՉԱԲԱՆԸ

Ես ինձ անժանօթ անձերից ստացայ եւ ստանում եմ բազմաթիւ նամակներ, որոնցով խնդրում են պարզ եւ հասկանալի բառերով բացատրել այն, ինչ որ ես մտածում էի «Կրէյցերի Սօնատ» վերնագրով վէպիս նպատակի մասին. Կը փորձեմ անել այդ, այսինքն կարճաօտ արտայայտել, որքան այդ հնարաւոր է, այն բանի էութիւնն, ինչ որ կամենում էի ասել այդ վէպի մէջ եւ այն եզրակացութիւնները, որ իմ կարծիքով կարելի է հանել նրանից:

Նախ եւ առաջ ես ուզում էի ասել, որ մեր հասարակութեան մէջ արմատացել է բոլոր գասակարգերի համար ընդհանուր և կեղծ գիտութեան պաշտպանած այն համոզմունքը, որ արտաքոյ ամուսնութեան սեռական յարաբերութիւնները, որոնք բացի դրամական վճարից՝ ուրիշ ոչ մի պարտականութիւն չեն դնում աղամարդու վրայ, շատ բնական բան են և արժանի քաջալերութեան: Այդ համոզմունքն այնքան է ընդհանրացել և արմատացել, որ ծնողները բժիշկներին

խորհրդով անառակութիւնն են սարքում իրենց զաւակների համար. կառավարութիւնները, որոնց գոյութեան էութիւնը նրանումն է, որ հոգան իրենց քաղաքացիների բարոյական բարեկեցութեան մասին, անառակութիւնն են սարքում. այսինքն կազմակերպում են կանանց մի ամբողջ դասակարգ, որոնք պարտաւոր են խորտակուիլ մարմնապէս և հոգեպէս տղամարդկանց կեղծ պահանջներին յաջուրդ տալու համար և ամուրի մարդիկ միանգամայն անդորր խղճով անձնատուր են լինում անառակութեան:

Եւ անա ևս ուղեցի ասել, որ այդ լաւ չէ, որովհետեւ չի կարող լինել, որ մարդկանց մի մասի առողջութեան համար հարկաւոր լինի կործանել մարմինն ու հոգին, ինչպէս և չի կարող լինել, որ մարդկանց մի մասի առողջութեան համար հարկաւոր լինի խմել միւսների արիւնը:

Իսկ եղբակացութիւնը, որ ինձ թւում է թէ բնականաբար կարելի է հանել սրանից, այն է, որ այդ մոլորութեան ու խարէութեան անձնատուր լինելը պէտք է իսկ անձնատուր չը լինելու համար նախ չը պէտք է հաւատալ անբարոյական վարդապետութիւններին՝ ինչ կեղծ գիտութիւններով էլ նրանք պաշտպանութիւն գտնէին. և երկրորդ՝ հասկանալ, որ այնպիսի սեռական յարաբերութիւն ունենալը, որի ժամանակ տղամարդիկ ազատում են իրենց նրա հետեանքներից՝ զաւակներից, կամ այդ վերջինների ամբողջ ծանրութիւնը դրում են կնոջ վերայ և կամ նրանց ծնուելու հնարաւորութեան առաջն են առնում, որ այդպիսի սե-

ռական յարաբերութիւնը ոճրագործութիւն է բարոյական ամենահասարակ պահանջի դէմ, որ դաստորութիւն է և որ այդ պատճառով ստոր ապրելու ցանկութիւնն չունեցող ամուրի մարդիկ չը պէտք է անեն այդ:

Իսկ ժուժկալ լինել կարողանալու համար՝ նրանք բացի այն, որ պէտք է բնական կեանքովն ապրեն, չը պէտք է խմեն, շատակեր չը լինեն, միս չուտեն և աշխատանքից փախուստ չը տան. ոչ թէ մարմնամարդութիւնից, այլ յոգնեցնող և ոչ խաղալիքանման աշխատանքից) — նոյն իսկ մտքով չանցկացնեն ուրիշների կանանց մերձենալու մտածմունքն անդամ. ճիշտ այնպէս, ինչպէս իւրաքանչիւր մարդ թոյլ չի տալիս այդ՝ իւր և մօր մէջ, քրոջ, ազգականների և բարեկամների կանանց մէջ:

Իսկ որ ժուժկալութիւնը հնարաւոր է և առողջութեան համար աւելի պակաս վտանգաւոր՝ քան անժուժկալութիւնը, իւրաքանչիւր մարդ հէնց իւր կողքին հարիւրներով կարող է գտնել դրա ապացոյցները:

Այս առաջին:

Երկրորդն այն, որ մեր հասարակութեան մէջ, չնորհիւ այն հայեացքի, որ սիրային յարաբերութիւնը ոչ թէ միայն առողջութեան անհրաժեշտ պայման, ոչ միայն զուարճութիւն է համարում, այլ և կեանքի բանաստեղծական և վսեմ երջանկութիւն (բարիք), ամուսնական անհաւատարմութիւնը հասարակութեան բոլոր խաւերում (մանաւանդ գիւղական ազգաբնակչութեան մէջ՝ չնորհիւ զինուորագրութեան) դարձել է ամենատարածական երևոյթ:

Եւ ես կարծում եմ, որ այդ լաւ է: Իսկ սրանից բխող եզրակացութիւնն այն է, որ չք պէտք է անել այդ:

Իսկ այս չանելու համար՝ հարկաւոր է փոխել մարմնական սիրոյ մասին գոյութիւն ունեցող հայեացքը, որպէս զի տղամարդիկ և կանայք այնպէս կրթութիւն տնկրում և հասարակական կարծիքով, որ նրանք ամուսնութիւնից առաջ և յետոյ սերահարուելու և նրա հետ կապուած մարմնական սիրոյ վրայ չը նայեն ինչպէս այժմս՝ իրրե մի բանաստեղծական գրութեան վրայ, այլ մարդուս համար իրրե ստորացնող և անասնական գրութեան վրայ և որ ամուսնութեան ժամանակ տրուած խոստման խախտումն հասարակական կարծիքով պատժուի զոնէ այնպէս, ինչպէս որ պատժուում են դրամական պարտաւորութիւնների խախտումներն ու առևտրական խաբէութիւնները և ոչ թէ վառարանութիւն վէպերում, ոտանաւորներում, երգերում, օպերաներում և այլն, ինչպէս որ այժմս է:

Այս երկրորդ:

Երրորդն այն՝ որ մեր հասարակութեան մէջ՝ չնորհիւ մարմնական սիրուն վերագրուած սխալ նշանակութեան, որդեծնութիւնը կորցրել է իւր նշանակութիւնը և փոխանակ ամուսնական յարաբերութիւնների նպատակն ու արգարացնող միջոց լինելու, դարձել է խոչնդոտ սիրային յարաբերութիւններ շարունակելու դէմ և այդ պատճառով թէ ամուսնութեան միջոցին և թէ արտաքոյ ամուսնութեան բժշկական գիտութիւններին

ծառայողների չնորհիւ սկսել է տարածուել այնպիսի միջոցների գործածութիւնը, որոնք զրկում են կանանց որդեծնութեան հնարաւորութիւնից, կամ սկսել է սովորական դառնալ այն, ինչ որ դեռ մինչև այժմս էլ գոյութիւն չունի նահապետական ընտանիքներում՝ յղութեան և դիւցման ժամանակ ամուսնական յարաբերութիւններ շարունակելը: Եւ ես կարծում եմ, որ այդ լաւ է:

Որդեծնութեան դէմ որոշ միջոցների գործածութիւնը վատ է նախ նրա համար, որ նա մարդկանց ազատում է մանուկների համար հարկաւոր հոգսերից ու աշխատանքից, մինչդեռ նրանք են կազմում մարմնական սիրոյ քաւութիւնը. և երկրորդ նրա համար, որ դա մարդկային խղճին միշտ հակառակ գործողութեան՝ մարդասպանութեան նման մի բան է: Յղութեան և դիւցման ժամանակ անժուժկալ լինելը նրանով է վատ, որ կործանում է կնոջ Քարմնական և զլխաւորապէս հոգեկան ոյժերը: Իսկ սրանից բխող եզրակացութիւնն այն է, որ այդ չք պէտք է անել: Իսկ այդ չանելու համար՝ պէտք է հասկանալ, որ ամուսնութեան ժամանակ անհրաժեշտ պայման կազմող ժուժկալութիւնն առաւել պարտաւոր է ամուսնութեան ժամանակ:

Այս երրորդ:

Չորրորդն այն, որ մեր հասարակութեան մէջ զաւակները կամ վաչկիւնութեան խոչնդոտ են համարուում, կամ գժբախտ պատահար և կամ մի տեսակ երջանկութիւն, երբ նախապէս որոշ թուով են ծնւում: Այդ զաւակները ոչ թէ մարդկային

կեանքի այն խնդիրների համար են կրթւում, որոնք սպասում են նրանց իբրև խելացի և սիրող էակների, այլ միայն այն բաւականութիւնների համար, որ կարող են պատճառել իրենց ծնողներին: Այս պատճառով մարդոյ որդիք դաստիարակւում են անասունների որդոց նման. այնպէս որ՝ ծնողների գլխաւոր հոգսը ոչ թէ նրանց մարդավայել գործունէութեան պատրաստելու համար է, այլ նրա համար (ինչի համար որ ծնողները պաշտպանութիւն են դառնում բժշկականութիւն կոչուած կեղծ գիտութիւնից), որ որքան կարելի է լաւ սննդեն, մեծացնեն նրանց հասակը, դարձնեն նրանց սպիտակ, մաքուր, գիրուկ ու գեղեցիկ: Եթէ ստորին խաւերում այդ չեն անում, այդ միայն հարկից ստիպուած, իսկ հայեացքը նոյն է): Եւ քնքշացրած մանուկների՝ ինչպէս և բոլոր գիւրացրած անասունների մէջ, բնականից չուտ է զարգանում անյաղթելի զգայականութիւնը, որ և այդ մանուկների պատանեկական հասակում սոսկալի տանջանքների պատճառ է դառնում: Զարգեր, ընթերցանութիւն, տեսարաններ, երաժշտութիւն, պարեր, քաղցր սնունդ, կեանքի ամբողջ սարք ու կարգը՝ փոքրիկ արկղիկների նկարներից սկսած մինչև վէպերն ու պատմաւածքները, աւելի շատ են բորբոքում այդ զգայականութիւնը և ահա սեռական ամենասոսկալի յանցանքներն ու հիւանդութիւնները դառնում են երկու սեռի մանկանց մեծանալու սովորական պայմաններ և յաճախ մնում նաև չափահաս վիճակում:

Եւ ես կարծում եմ, որ այդ վատ է: Իսկ

սրանից բխող եղբակացութիւնն այն է, որ պէտք է դադարել մարդոց դաւանելիքն անասունների որդոց նման մեծացնելուց և բացի գեղեցիկ և զբոսաւարտ մարմնից՝ դնել ուրիշ նպատակներ:

Այս չորրորդ:

Հինգերորդն այն, որ մեր հասարակութեան մէջ, որտեղ երիտասարդ մարդու և կնոջ մէջ սիրահարութիւնը, որի հիմքն այնուամենայնիւ մարմնական սէրն է կազմում, դարձրած է մարդկային ձգտումների բարձր բանաստեղծական նպատակ, որին իբրև ապացոյց ծառայում է մեր հասարակութեան ամբողջ գեղարուեստն ու բանաստեղծութիւնը. երիտասարդ մարդիկ իրենց կեանքի ամենալաւ մասը նուիրում են՝ տղամարդիկ գիտում, որոնում են և աշխատում սիրային կապով կամ ամուսնութեամբ տիրելու սիրոյ ամենալաւ առարկայի, իսկ կանայքն ու օրիորդները՝ տղամարդկանց գրաւելու, յափշտակելու և նրանց հետ կապուելու կամ ամուսնանալու:

Եւ այս, պատճառով մարդկանց ամենալաւ ուժերը վատնում են ոչ թէ ապարդիւն, այլ վնասակար աշխատանքի վրայ: Դորանից է առաջ դալիս մեր կեանքի անմիտ շոտյութեան մեծագոյն մասը, դրանից է մարդկանց անգործութիւնն ու կանանց անամօթութիւնը, որոնք չեն (ամաչում) արհամարհում կանխապէս յայտնի անբարոյական կանանցից փոխ առած տարազներով հանդէս հանելու իրենց մարմնի զգայականութիւնը գրգռող մասերը:

Եւ ես կարծում եմ, որ այդ վատ է:

Այդ վատ է նրա համար, որ թէ ամուսնութեան ժամանակ և թէ նրանից դուրս սիրոյ առարկայի հետ զուգաւորութեան նպատակին հասնելը, ինչքան էլ նա բանաստեղծականացրած լինի, այնուամենայնիւ մարդու արժանի նպատակ է, ճիշտ այնպէս, ինչպէս և քաղցր ու առատ սնունդ ձեռք բերելու ձգտումը, որը շատ մարդկանց բարձրագոյն բարիք է թւում:

Իսկ այն եզրակացութիւնը, որը կարելի է հանել սրանից, այն է, որ չը պէտք է կարծել, թէ մարմնական սէրը մի առանձին վսեմ բան է, այլ պէտք է հասկանալ, որ մարդուն արժանի նպատակը—թէ մարդկութեան, թէ հայրենիքին, թէ գիտութեան, թէ գեղարուեստին ծառայելը, էլ չը խօսելով Աստուծուն ծառայելու մասին) և թէ ինչ էլ լինի, եթէ միայն մենք այն համարում ենք մարդուն արժանի, ոչ թէ սիրոյ առարկայի հետ ամուսնութեամբ կամ արտաքոյ ամուսնութեան զուգակցելով է ձեռք բերում, այլ ընդհակառակն, սիրահարուելն ու սիրոյ առարկայի հետ միանալը (ինչքան էլ աշխատեն հակառակն ապացուցանել ոտանաւոր և արձակ գրուածքներով) երբեք չի հնչտացնում մարդու արժանի նպատակին հասնելու գործն, այլ միշտ դժուարացնում է այն:

Այս հինգերորդ:

Ահա այն էական բանն, ինչ որ ես մտածում, կամենում էի ասել և ասացի վէպիս մէջ: Ինձ թւում էր, որ կարելի է դատել, թէ ինչպէս ուղղել այն չարիքը, որի վրայ մատնացոյց էին լինում այդ գրութիւնները,—որի մասին չը հա-

մաձայնել չի կարելի: Ինձ թւում էր, որ չի կարելի չը համաձայնիլ այդ գրութեանց հետ, նախ նրա համար, որ այդ գրութիւնները միանգամայն համերաշխ են մարդկային յառաջագիմութեան, որը սանձարձակութիւնից դիմում է աւելի և աւելի ժուժկալութեան, և հասարակութեան բարոյական գիտակցութեան—մեր խղճի հետ, որը միշտ դնահատում է ողջախոհութիւնն ու դատապարտում է անբարոյականութիւնը, և երկրորդ՝ նրա համար, որ այդ գրութիւններն անխուսափելի եզրակացութիւն են Աւետարանական վարդապետութեան, որը մենք դաւանում ենք, կամ գոնէ, թէկուզ անգիտակցաբար, ընդունում ենք հիմունք մեր բարոյական հասկացողութեան:

Բայց այդպէս չեղաւ:

Ճիշտ է, ոչ ոք չի մերժում, որ ամուսնութիւնից առաջ չը պէտք է անառակութիւն անել, չը պէտք է անել և ամուսնութիւնից յետոյ, որ արհեստական միջոցներով չը պէտք է ոչնչացնել որդեծնութիւնը, որ զաւակներից զուարճալիք չը պէտք է չինել և սիրային զուգաւորութիւնը մնացած բոլոր բաներից բարձր դասել.—մի խօսքով, ոչ ոք չի վիճում, որ ժուժկալութիւնը սանձարձակութիւնից լաւ է: Բայց ասում են. «Եթէ ամուսնութիւնն ամուսնութիւնից լաւ է, ապա ուրեմն ակնհեր է, որ մարդիկ պէտք է այն անեն, ինչ որ լաւ է: Իսկ եթէ մարդիկն այդ անեն, այն ժամանակ մարդկային ցեղը կընդհատուի, այդ պատճառով էլ մարդկային ցեղի համար իրեն ոչնչացումը չի կարող իդէալ լինիլ: Չը խօսելով,

որ մարդկային ցեղի ոչնչանալու գաղափարը նոր հասկացողութիւն չէ մեր աշխարհի մարդկանց համար. այլ նա հաւատացողների համար հաւատոյ հանգանակն է, իսկ դիտնականների համար արևի պաղուժն դիտելու անմիջական և անխուսափելի եղբակացութիւն. այդ բանաձևի մէջ կայ մի մեծ, տարածուած և հին թիւրիմացութիւն. Ասում են. «Եթէ մարդիկ հասնեն կատարեալ ողջախոհութեան իդէալին, իրանք ոչնչանում են և այդ պատճառով այդ իդէալը ուղիղ չէ»: Բայց այսպէս խօսողները դիտակցաբար կամ անգիտակցաբար՝ երկու բան չիմթում են իրար հետ՝ այն է կանոն կամ առաջադրութիւն և իդէալ:

Ողջախոհութիւնը կանոն կամ առաջադրութիւն չէ, այլ իդէալ, կամ աւելի շուտ՝ նրա պայմաններից մէկը: Իսկ իդէալն այն ժամանակն է իդէալ, երբ նրան իրականացնելը հնարաւոր է գաղափարապէս, մտքի մէջ, երբ նա հասանելի է համարւում միմիայն անհունութեան մէջ և այդ պատճառաւ նրան մօտենալու հնարաւորութիւնն— անհուն է: Եթէ իդէալին հասնելը ոչ թէ հնարաւոր լինէր, այլ մենք կարողանայինք նոյն իսկ երեւակայել նրա իրականացումը, նա կը գաղաբէր իդէալ լինելուց: Այդպէս է Քրիստոսի իդէալը— երկրիս վրայ Աստուծոյ արքայութիւնն հաստատելը. դեռ մարգարէներից գուշակուած իդէալ, որ կը գայ ժամանակ, երբ բոլոր մարդիկ իմաստնայած կլինին Աստուածանից, կը կոփեն սրերը խոփի և տէգերից կը չինեն մանգաղ: Առիւծք գառան հետ կը պառկի և բոլոր կենդանիք կապ-

ուած կլինին սիրով: Մարդկային կեանքի ամբողջ էութիւնը այս իդէալի ուղղութեամբ ընթանալու մէջն է կայանում և այդ պատճառաւ իւր ամբողջութեամբ քրիստոնէական իդէալին՝ և մասնաւորապէս ողջախոհութեան ձգտելը՝ որպէս քրիստոնէական իդէալի մի մասին կամ նրա պայմաններից միին, ոչ թէ չի մերժում կեանքի հնարաւորութիւնն, այլ ընդհակառակն քրիստոնէական այդ իդէալի բացակայութիւնը կը ոչնչացնէր յառաջադիմութիւնը, հետեապէս և կեանքի հնարաւորութիւնը:

Այն գաղափարութիւնը, որ եթէ մարդիկ ամբողջ ուժով ողջախոհութեան ձգտեն, մարդկային ցեղը կը ոչնչանայ, նման է նրան (որ և անում են) եթէ ասեն, որ մարդկային ցեղը կը ոչնչանար, եթէ գոյութեան կռուի փոխանակ նրանք ամբողջ ուժով աշխատէին իրականացնել ընկերսիրութեան գաղափարը դէպի բարեկամներ, դէպի թշնամիք և դէպի բոլոր կենդանիք: Այսպիսի գաղափարութիւններն առաջ են գալիս բարոյական ղեկավարութեան երկու եղանակները չը հասկանալուց:

Ինչպէս որ ճանապարհորդին ճանապարհ ցոյց տալու երկու եղանակ կայ, այնպէս էլ ճշմարտութիւն փնտռող մարդու համար բարոյական ղեկավարութեան երկու եղանակ կայ: Մի եղանակն այն է, երբ ճանապարհորդին պատմում են այն առարկաների մասին, որոնք պէտք է հանդիպեն նրան և նա գնում է այդ ուղղութեամբ:

Երկրորդ եղանակը նրանումն է կայանում, որ մարդուս տրւում է մի որոշ ուղղութիւն, որը

կողմնացոյցով նա միշտ կրում է իրեն հետ և որի վրայ նա տեսնում է միշտ միևնույն անփոփոխ ուղղութիւնը, և հետևապէս իւր բոլոր շեղումները նրանից:

Բարոյական ղեկավարութեան առաջին եղանակը արտաքին կանոններով տրուած որոշումների եղանակն է. մարդուն տրւում են վարմունքների համար որոշ նշաններ, որպիսիք նա պէտք է անի կամ չանի:

«Շարաթը սուրբ պահիր, թլպատուիր, մի չնար, մի գողանար, հարբեցուցիչ խմիչքներ մի գործածիր, մի սպանանէր, տուր տասանորդդ աղքատներին, լուացուիր և աղօթիր օրական հինգ անգամ և այլն»: Այսպէս են բրահմայական, բուդդայական, մահմէդական, հրէական և այլոց արտաքին կրօնական վարդապետութիւնների որոշումները:

Երկրորդ եղանակն այն է, երբ մարդուս ցոյց է տրւում իրեն համար յաւէտ անհասանելի կատարելութիւն, դէպի որը նա ձգտումն է զգում իւր մէջ. մարդուս ցոյց է տրւում իդէալ, որից շեղուելու աստիճանը միշտ կարող է տեսնել:

Սիրիւր քո Տէր Աստուծուն ամբողջ սրտովդ, ամբողջ մարմնովդ և ամբողջ մտքովդ, և ընկերովդ — ինչպէս որ քեզ ես սիրում:— Կատարեալ եղէք, ինչպէս որ կատարեալ է ձեր երկնաւոր Հայրը:

Այսպէս է Քրիստոսի վարդապետութիւնը:

Կրօնական արտաքին վարդապետութիւններն իրագործելու ստուգութիւնը կայանում է մարդուս գործերի և այդ վարդապետութիւնների որոշում-

ների համեմատութեան մէջ. և այդ համեմատութիւնը հնարաւոր է:

Քրիստոսի վարդապետութեան պահանջների կատարման ստուգութիւնը կայանում է իդէալական կատարելութեան չը համապատասխանելու աստիճանը գիտակցելու մէջ: (Մերձեցալու աստիճանը չի երևում, երևում է միմիայն կատարելութիւնից շեղուելու աստիճանը):

Արտաքին օրէնքներ դաւանողը նման է այն մարդուն, որը կանգնած է մի հաստատուն սիւնից կախուած լապտերի լուսոյ մէջ: Քանի որ նա կանգնած է այդ լապտերի լուսոյ տակ, նրա համար լոյս է և հեռու գնալու տեղ չունի: Քրիստոսի վարդապետութիւն դաւանողը նման է այն մարդուն, որն իւր լապտերը փոքր ի շատէ երկար ձողի վրայ ամրացրած՝ տանում է իւր առաջից. լոյսը միշտ նրա առաջիցն է և միշտ զրդում է հետեւել իրեն. առաջից նորէն բաց է անում լուսաւորուած տարածութիւն, որը և գրաւում է դէպի իրեն:

Փարիսեցին գոհանում է Աստուծանից, որ ինքը կատարում է բոլորը:

Հարուստ պատանին էլ մանկութիւնից ի վեր կատարել է բոլորը և չի հասկանում, թէ ինչը կարող է նրան պակաս լինել: Եւ նրանք այլապէս չեն կարող մտածել. նրանց առաջ չկայ այն, որին շարունակ ձգտել կարողանային: Տասանորդը տրուած է, չարաթը պահուած, ծնողները պատուած են, չնութիւն, գողութիւն և սպանութիւն — չկայ: Էլ ինչն է պէտք: Իսկ քրիստոնէական վար-

դապետութիւն դաւանողի համար՝ կատարելութեան իւրաքանչիւր աստիճանին հասնելն առաջացնում է աւելի բարձր աստիճանին հասնելու ձգտումն և այդպէս անվերջ: Քրիստոսի օրէնք դաւանողը միշտ մաքսաւորի դրութեան մէջն է: Նա միշտ անկատար է զգում իրեն, չը նկատելով անցած և յետ թողած ճանապարհը, իսկ առաջից միշտ տեսնելով այն, որը պէտք է անցնել, բայց նա դեռ չի անցել:

Սրանումն է կայանում Քրիստոսի վարդապետութեան տարբերութիւնը կրօնական միւս բոլոր վարդապետութիւններից. տարբերութիւն, որը ոչ թէ պահանջների զանազանութեան մէջն է կայանում, այլ մարդկանց զեկալարելու եղանակի տարբերութեան մէջ: Քրիստոս կեանքի համար ոչ մի որոշումն չէր տալիս, նա ոչ մի հիմնարկութիւն չի սահմանել, երբէք չի սահմանել նաև ամուսնութիւնը: Բայց արտաքին վարդապետութիւններին սովոր և քրիստոնէականի առանձնաշատկութիւնը չը հասկացող մարդիկ, որոնք կամենում էին փարիսեցու նման արդար զգալ իրենց՝ հակառակ քրիստոնէական վարդապետութեան ոգու, տառից ստեղծեցին կանոնների արտաքին վարդապետութիւն և այդպէս նենգելով փոխեցին Քրիստոսի վարդապետութեան իղէալը:

Որովհետև քրիստոնէական ճշմարիտ վարդապետութեան մէջ ոչ մի հիմք չկայ ամուսնութիւն հաստատելու, այդ պատճառով տեղի ունեցաւ այն, որ մեր աշխարհի մարդիկ մի ափից հե-

ռացան և միւսին չը մօտեցան, այսինքն չեն հաւատում ամուսնութեան վերաբերութեամբ եկեղեցու արած որոշումներին էութեան և միևնոյն ժամանակ իրենց առաջ չը տեսնելով Քրիստոսի իղէալը՝ ձգտումն դէպի կատարեալ ողջախոհութիւն, ամուսնութեան վերաբերութեամբ մնում են առանց որ և է ձեռնարկի: Հէնց դրանից է առաջ գալիս սկզբից տարօրինակ թուացող այն երևոյթը, որ քրիստոնէական վարդապետութիւնից աւելի նսեմ վարդապետութեան հետևող հրէաների, մահմէդականների, լամայականների և այլոց մէջ, որոնք ամուսնութեան մասին արտաքին որոշումներն ունին, ընտանեկան սկզբունքն ու ամուսնական հաւատարմութիւնն անհամեմատ աւելի հաստատուն է, քան թէ քրիստոնէայ կոչուածների մէջ:

Նրանք ունին յայտնի հարձութիւն, բազմակնութիւն և բաղմայրութիւն, որոնք սահմանափակուած են որոշ սահմաններով: Այն ինչ, մեզ մօտ գոյութիւն ունի կատարեալ սանձարձակութիւն, որն ենթարկուած չէ ոչ մի որոշումների և վարադուրած է երեակայական միակնութեան քօղով:

Եւ որովհետև գոյգերի մի մասի զլսին հոգևորականութիւնը կատարում է որոշ ծէս, այդ պատճառով մեր աշխարհի մարդիկ պարզամտութեամբ կամ կեղծաւորութեամբ երեակայում են, որ միակին են ասլրում:

Քրիստոնէական իղէալը Աստծուն և մերձա-

ւորին սիրելն է, Աստուծուն և մերձաւորին ծառայելու համար անձնականից հրաժարուելն է. իսկ մարմնական սէրը, ամուսնութիւնը մեր անձինք ծառայելն է և հետեւապէս արգելք է Աստուծուն և մարդկանց ծառայելու, այդ պատճառով էլ քրիստոնէական տեսակէտից անկումն է և մեղք:

Ամուսնանալը չի կարող նպաստել Աստուծուն և մարդկանց ծառայելու գործին նոյն իսկ այն դէպքում, երբ ամուսնացողները նպատակ ունին շարունակելու մարդկային ցեղը: Այդպիսի մարդիկ փոխանակ զաւակներ արտադրելու համար ամուսնանալու, թող պաշտպանեն և փրկեն այն միլիօնաւոր մանկանց կեանքը, որոնք կոտորուում են մեր շուրջը նիւթական սնունդ չունենալուց. ևս էլ չեն խօսում հոգեւոր կերակրի մասին:

Քրիստոնեան առանց անկման և մեղքի զգացման կարող է ամուսնանալ միայն այն ժամանակ, երբ տեսնի և գիտենայ, որ բոլոր մանուկները կեանքն ապահովուած է արդէն:

Կարելի է Քրիստոսի վարդապետութիւնը չընդունել, չընդունել այն վարդապետութիւնը, որով համակուած է մեր կեանքը և որի վրայ հիմնուած է մեր բարոյականութիւնը, բայց երբ ընդունում ենք այդ վարդապետութիւնը, չի կարելի չը հասկանալ և չը ճանաչել, որ նա մեզ ցոյց է տալիս ողջախոհութեան իդէալ:

Աւետարանի մէջ չէ որ շատ պարզ և առանց ծուռ մեկնութեան հնարաւորութիւն տալու ասուած է—նախ՝ որ ամուսնացածը մի ուրիշին առնելու համար կնոջից չը բաժանուի, այլ պէտք է

ապրի նրա հետ, որի հետ միանդամ միացել է: (Մատթէոս Գ. V 31, 32, XIX 8). երկրորդ, որ ինչպէս ամուսնացած, այնպէս և ամուրի մարդու համար մեղք է նայել կնոջը իրո՞ն տարփանքի առարկայի: (Մատթէոս V 28—29) և երրորդ՝ որ լաւ է չամուսնանալ, այսինքն լինել բոլորովին ողջախոհ (Մատթէոս XIX 10—12):

Շատ շատերին այս մտքերը տարօրինակ և նոյն իսկ հակասական կը թուին: Եւ նրանք իրօք հակասում են ոչ թէ իրար, այլ մեր ամբողջ կեանքին. և ակամայից հարց է ծագում, թէ ո՞վ է արդար, այդ մտքերը, թէ միլիօնաւոր մարդկանց և իմ կեանքը: Ես ամենաուժեղ կերպով նոյն բանն էի զգում, երբ հասնում էի այն համոզմունքներին, որ այժմ արտայայտում եմ: Եւ երբէք չէի սպասում, որ մտքերիս թելը վերջ ի վերջոյ կը հասցնի ինձ այն բանին, ինչին որ հասայ: Ես սարսափում էի եզրակացութիւններէրցս, չէի ուզում նրանց հաւատ ընծայել, բայց չը հաւատալու հնար չկար: Եւ որքան էլ այդ մտքերը հակասում են մեր կեանքի ամբողջ կազմին, որքան էլ նրանք հակասում են այն բանին, ինչ որ ես առաջ մտածում ու արտայայտում էի, ևս պարտաւոր էի ընդունել նրանց:

Բայց այդ բոլորն ընդհանուր խորհրդածութիւններ են, որոնք գուցէ և արդարացի են, բայց վերաբերում են քրիստոնէական վարդապետութեան և պարտադիր են նրանց համար, որոնք դաւանում են այն, բայց կեանքը կեանք է և քրիստոնէական անհատանելի իդէալի վրայ միայն մատ-

նացոյց լինելով, չի կարելի մարդկանց թողնել մի ամենապարզ, ընդհանուր և ամենամեծ թշուառութիւն առաջ բերող խնդրում միմիայն այդ իդէալով, առանց որ և է ձեռնարկի:

Ներտասարդ կրքոտ մարդը սկզբում իդէալով կը յափշտակուի, բայց չի դիմանալ, կընկնի և չը գիտենալով ու չընդունելով որ և է կանոններ, կընկղմուի անառակութեան մէջ:

Սովորաբար այսպէս են դատում:

«Քրիստոսի իդէալն անհասանելի է. այդ պատճառով էլ մեզ համար կեանքի ձեռնարկ լինել չի կարող: Նրա մասին կարելի է խօսել, երազել, բայց կեանքի համար նա անդործնական է, այդ պատճառով էլ պէտք է թողնել այն: Մեզ ոչ թէ իդէալ է պէտք, այլ կանոն, ձեռնարկ, որը մեր ուժերին համապատասխան լինէր և մեր հասարակութեան բարոյական ոյժերի միջակ մակերեսի համեմատ—եկեղեցական ազնիւ ամուսնութիւն, երբ ամուսնացողներից մինն, ինչպէս մեզ մօտ տղամարդն, արդէն կենակցել է շատ կանանց հետ, կամ գոնէ ապահարդանի իրաւունք, կամ քաղաքացիական ամուսնութիւն, կամ (նոյն ճանապարհով առաջ գնալով) եսպօնական՝ որոշ ժամանակով.—այս ձևով ինչո՞ւ չը հասնել նոյն իսկ անառականոցներին»:

Ասում են, որ դա փողոցային անառակութիւնից լաւ է: Հէնց դրանումն է դժբախտութիւնը, որ թոյլատրելով մեզ ստորացնել իդէալը մեր թուլութեան համաձայն, չի կարելի գտնել այն սահմանը, որտեղ որ պէտք է կանգ առնել:

Բայց չէ՞ որ այդ տեսակ դատողութիւնն հէնց սկզբից ուղիղ չէ. ուղիղ չէ ամենից առաջ այն, որ իբր թէ անվերջ կատարելութեան իդէալը չի կարող մեր կեանքի ուղեցոյցը լինել, որ նրան նայելով, հարկաւոր լինէր կամ մերժել այն՝ ասելով, թէ նա ինձ պէտք չէ, որովհետեւ երբեք նրան չեմ հասնիլ, կամ ստորացնել իդէալն այն աստիճանի, որի վրայ թուլութիւնս կուղենար կանգնած մնալ:

Դատել այսպէս, միևնոյն է թէ ծովագնացն ասէր իրեն՝ որովհետեւ ես չեմ կարող գնալ այն գծով, որը կողմնացոյցն է ցոյց տալիս, ուստի դէն կը ձգեմ, կամ կը դադարեմ այդ կողմնացոյցին նայելուց, այսինքն կը հեռացնեմ իդէալը, կամ կամրացնեմ կողմնացոյցի սլաքն այնտեղից, որը ներկայ բոլէյում համապատասխան կլինի նախ քան թացքին, այսինքն՝ թուլութեանս համեմատ կը ստորացնեմ իդէալը: Քրիստոսի տուած կատարելութեան իդէալը ցնորք կամ ճարտասանական քարոզների նիւթ չէ, այլ մարդկային բարոյականութեան ամենաանհրաժեշտ և բոլորին մատչելի ուղեցոյց է, ինչպէս կողմնացոյցը անհրաժեշտ և մատչելի գործիք է ծովագնացի համար. միայն թէ պէտք է հաւատալ՝ ինչպէս մէկին, այնպէս էլ միւսին: Մարդուն, ինչ դրութեան մէջն էլ նա գտնուելիս լինի, միշտ բաւական է Քրիստոսի տուած իդէալի վարդապետութիւնը, որ նա իւր վարմունքների վերաբերութեամբ ամենաուղիղ ցուցումներ ստանայ, թէ նրանցից որը պէտք է անել և որը—չի կարելի: Բայց այս վարդապե-

տութեան պէտք է հաւատալ բոլորովին, միմիայն այս վարդապետութեան պէտք է հաւատալ և դադարել մնացածներին հաւատալուց, ուղիղ այնպէս, ինչպէս որ ծովագնացը պէտք է հաւատայ կողմնացոյցի և դադարի այն բաներին նայելուց ու հաւատալուց, ինչ որ այս ու այն կողմից երևում է նրան: Քրիստոնէական վարդապետութեամբ պէտք է ղեկավարուիլ գիտենալ ուղիղ այնպէս, ինչպէս պէտք է գիտենալ և կողմնացոյցով առաջնորդուիլ: Իսկ այդ բանի համար պէտք է հասկանալ մեր դրութիւնը, չը վախենալ ճշտութեամբ որոշելու մեր շնորհները իդէալական որոշ ուղղութիւնից: Մարգա ինչ աստիճանի վրայ էլ կանգնած լինի, միշտ հնարաւորութիւն ունի այդ իդէալին մօտենալու և նրա համար չի կարող լինել ոչ մի դրութիւն, որ նա չը կարողանայ ասել, թէ հասել է և չը կարողանայ ձգտել իդէալին աւելի ևս մօտենալու: Այդպէս է մարդու ձգտումն զէպի քրիստոնէական իդէալն ընդհանրապէս և զէպի ողջախոհութիւնը մասնաւորապէս: Եթէ պատկերացնենք մարդկանց զանազան դրութիւնները սեռական խնդրի նկատմամբ, սկսած անմեղ մանկութիւնից մինչև ամուսնութիւնը, որի ժամանակ ժուժկալութիւն չի պահպանուում, այդ երկու դրութեանց միջի իւրաքանչիւր աստիճանին քրիստոնէութիւնն իւր հանդէս բերած իդէալով՝ միշտ կը ծառայի իրրև որոշ ձեռնարկ՝ թէ այդ աստիճաններից իւրաքանչիւրի վրայ ինչ պէտք է անել և ինչը չանել:

Ի՞նչ պէտք է անի մարդը պատանին, օրիորդը:

Մարդը պահել իրենց գայթակղութիւններից և որպէս զի կարողանան ամբողջ կեանքն Աստուծուն և մարդկանց ծառայելուն նուիրել, ձգտել մտքերի և ցանկութիւնների աւելի մեծ ողջախոհութեան:

Ի՞նչ պէտք է անեն գայթակղուած պատանին ու օրիորդը, որոնք ամբողջ մտքով նուիրուած են անսահման սիրուն, կամ զէպի մի անձն ուղղուած սիրուն, որոնք այդ պատճառով կորցրել են Աստուծուն և մարդկանց ծառայելու հնարաւորութեան որոշ մասը: Դարձեալ նոյնը՝ չը խրախուսել իրենց այդ անկման գրգռում, գիտենալով, որ այդպիսի դանցառութիւնը ոչ թէ գայթակղութիւնից չի փրկիլ, այլ կը սաստկացնի այն. միշտ և հանապազ ձգտել աւելի և աւելի մեծ ողջախոհութեան, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենան Աստուծուն և մարդկանց առաւել մեծ չափով ծառայելու:

Ի՞նչ պէտք է անեն այն մարդիկ, որոնք յաղթանակել չը կարողացան և ընկան: Չը նայել իրենց անկման՝ որպէս օրինական վայելչութեան, ինչպէս անում են ներկայումս, երբ նա արգարացում է ամուսնական ծիսակատարութեամբ, չը նայել նաև իրրև պատահական զուարճութեան վերայ, որը կարելի է կրկնել ուրիշների հետ էլ, չը նայել նաև որպէս դժբախտութեան վրայ, երբ այդ անկումը տեղի է ունեցել անհաւասարի հետ և առանց ծիսակատարութեան, այլ այդ առաջին անկումն ընդունել իրրև միակ և որպէս անխղիւր ամուսնութիւն:

Ամուսնութիւնն իւր անմիջական հետեանք-
ներով՝ զաւակների ծննդեամբ՝ որոշում է ամուս-
նացողների համար Աստուծուն և մարդկանց ծա-
ռայելու նոր և աւելի սահմանափակ մի ձև։ Ամուս-
նանալուց առաջ մարդս անմիջապէս և բաղմա-
կողմանի կերպով կարող էր ծառայել Աստուծուն
և մարդկանց, իսկ ամուսնութիւնը սահմանափա-
կում է նրանց գործունէութեան շրջանակը և պա-
հանջում նրանցից՝ մեծացնել և դաստիարակել
ամուսնութիւնից առաջ եկած սերունդը, որը
պէտք է ծառայի Աստուծուն և մարդկանց ապա-
գայում։

Ի՞նչ պէտք է անեն այր և կինը, որոնք ապ-
րում են ամուսնական կեանքով և կատարում Աս-
տուծուն և մարդկանց ծառայելու այն սահմանա-
փակ պարտականութիւնները, որոնք առաջ են
գալիս նրանց դրութիւնից՝ մեծացնելով ու դաս-
տիարակելով իրենց զաւակներին։

Դարձեալ միենոյնը.— ձգտել միասին դաշ-
լիկութիւնից ազատուելու, սրբուելու և ազատ-
ուելու մեղքից, և փոփոխելու այն յարաբերու-
թիւնները, որոնք արգելք են լինում Աստուծուն
և մարդկանց ծառայելու. ձգտել քրոջ և եղբոր
մաքուր յարաբերութեամբ փոխարինելու մարմ-
նական սէրը։

Եւ այս պատճառով ճշմարիտ է, երբ ասում
են, որ մենք չենք կարող զեկավարուել Գրիստոսի
իդէալով, որովհետեւ նա շատ բարձր է, կատա-
րեալ և անհասանելի։ Ո՛չ, մենք նրանով զեկա-

վարուել չենք կարողանում այն պատճառով, որ
ասում և ինքներս խաբում ենք մեզ։

Եթէ մենք ասում ենք, որ պէտք է ունե-
նալ աւելի իրագործելի կանոններ քան Քրիստոսի
իդէալը, ապա թէ ոչ մենք Գրիստոսի իդէալին
չը հասած, կընկնենք անառակութեան մէջ, դրա-
նով մենք այն չենք ասում, որ Գրիստոսի իդէալը
չափազանց բարձր է, այլ միայն ցոյց ենք տալիս,
որ նցան չենք հաւատում և չենք ուզում մեր վար-
մունքները նրանով որոշել։

Երբ ասում ենք, որ միանգամ ընկնելուց
յետոյ կընկնենք անառակութեան մէջ, չէ՞ որ
դրանով այն ենք ասում, որ անհաւասարի հետ
անկումն մեղք է, այլ զուարճութիւն, յափշտա-
կութիւն, որը չը պէտք է ուղղել նրանով, ինչ որ
մենք ամուսնութիւն ենք անուանում։ Եթէ մենք
հասկանայինք, որ անկումը մեղք է և պէտք է
քաւել միմիայն անքակտելի ամուսնութեամբ և
այն գործունէութեամբ, որն առաջ է գալիս ա-
մուսնութիւնից ծնուած զաւակների դաստիարա-
կութիւնից, այդ դէպքում անկումն երբէք անա-
ռակութեան պատճառ չէր կարող դառնալ։

Իսկ այդ չէ՞ որ միենոյն է թէ՛ երկրագործը
ցանք չը համարէր, ինչ որ իրեն չի յաջողուել, այլ
սերմանելով երկրորդ և երրորդ տեղերումն էլ,
իսկական ցանք համարէր միմիայն իրեն յաջող-
ուածը։ Պարզ է, որ նա կը փչացնէր շատ հող և
շատ սերմ և երբէք ցանել չէր սովորել Ընդու-
նեցեք ողջախոսութիւնն իբրեւ իդէալ, ընդունեցէք,
որ իւրաքանչիւր անկումն ու և ում հետ էլ լինի,

միակ և անխղելի ամուսնութիւն է ամբողջ կեանքի համար և պարզ կը լինի, որ Քրիստոսի տուած ձեռնարկը ոչ թէ բաւական, այլ և միակ հնա-
բաւորն է:

Մարդս թող է, նրան իւր ոյժերի համապա-
տասխան խնդիր պէտք է տալ, ասում են մար-
դիկ: Նոյն բանն է եթէ ասենք. — «ձեռքերս թոյլ
են, չեմ կարող ուղիղ գիծ անցկացնել, այսինքն
ամենակարճը երկու կէտերի մէջ. և ուղենալով
դործս հեշտացնել՝ այն է ուղիղ գիծ անցկացնել,
վերջնեմ իբրև օրինակ կոր կամ բեկբեկ գիծ»:
Որքան ձեռքս թոյլ է, այնքան աւելի կատարեալ
օրինակ է հարկաւոր ինձ:

Ընդունելով և ճանաչելով քրիստոնէական
իզէալը, չի կարելի այնպէս ձեռացնել, իբրև թէ
մենք չը գիտենք այն և այդ իզէալը փոխարինենք
արտաքին որոշումներով: Իզէալի քրիստոնէական
վարդապետութիւնը յայտնուած է մարդկութեան
խակապէս նրա համար, որովհետև մարդկութեան
ներկայ հասակում նա կարող է ղեկավար լինել:
Մարդկութիւնն արդէն անցրել է կրօնական ար-
տաքին որոշումների շրջանը. — այլ ես ոչ ոք չի
հաւատում նրանց:

Իզէալի քրիստոնէական վարդապետութիւնն
այն միակ վարդապետութիւն է, որ կարող է
մարդկութեան ղեկավար լինել: Չի կարելի և
պէտք չէ Քրիստոսի իզէալը փոխարինել արտա-
քին որոշումներով, այլ ամուր պէտք է բռնել այդ
իզէալը մեր առաջ իւր ամբողջ մաքրութեամբ և
որ գլխաւորն է, հաւատալ նրան:

Այլի մօտ լողացողին կարելի է ասել. «այն
քարձրութեան, հրուանդանի կամ աշտարակի ուղ-
ղութիւնը բռնիր.»

Բայց գալիս է ժամանակ, երբ լուղորդ-
ներն ափից հեռացել են և նրանց որպէս ուղեցոյց
կարող են ծառայել միմիայն անհասանելի լուսա-
ւորներն ու կողմնացոյցը, որոնք և ցոյց են տալիս
ուղղութիւնը. թէ մէկը և թէ միւսը տրուած է
մեզ:

ՍԷՐ

Խելացի արարածը կարելի չէ, որ ապրի անձնաւորութեան նպատակների համար: Կարելի չէ այն պատճառով, որ բոլոր ճանապարհները նրան ցոյց են տրուած. և այն բոլոր նպատակները, որոնց ձգտում է մարդուս կենդանական անձնաւորութիւնը, պարզապէս անհասանելի են: Խելացի գիտակցութիւնը ցոյց է տալիս այլ նպատակներ և նրանք ոչ միայն հասանելի են, այլ և կատարեալ բաւարարութիւն են տալիս մարդկային խելացի գիտակցութեան: Սկզբում սակայն, աշխարհային սխալ ուսման շնորհիւ, մարդուս թուում է թէ այդ նպատակներն հակառակ են իւր անձնաւորութեան:

Մեր աշխարհում կրթուած, զարգացած և անձնական չափազանցացրած ցանկութիւնների տէր մարդն, ինչքան էլ աշխատում է ճանաչել իրան իւր խելացի Նսի մէջ, նա այդ Նսի մէջ չի գտնում ձգտումն դէպի կեանք, որը գտնում է իւր կենդանական անձնաւորութեան մէջ: Խելացի Նսը կարծէք գիտում է կեանքը, բայց ինքը չի ապրում և ապրելու էլ հակումն չունի: Խելացի Նսը ապրելու ձգտումն չի գտնում, իսկ կենդանական Նսը պէտք է տանջուի, այդ պատճառով էլ մնում է մի բան՝ ազատուիլ կեանքից:

Այսպէս անբարեխիղճ կերպով են լուծում այդ խնդիրը մեր ժամանակի բացասական փիլիսոփաներ, (Շօպէնգաուէրն ու Գարտմանը), որոնք մերժում են կեանքը, բայց և այնպէս՝ ապրում, փոխանակ օգտուելու կեանքից դուրս գալու հնարաւորութիւնից: Դրանց առածից դուրս է գալիս, որ այս խնդիրը բարեխիղճ կերպով լուծում են անձնասպանները, որոնք դուրս են գալիս՝ ազատուում են իրենց համար բացի չարիքից ուրիշ բան չը ներկայացնող կեանքից: Անձնասպանութիւնը նրանք միակ միջոցն են համարում մեր ժամանակի մարդկային անհասկանալի կեանքից դուրս գալու՝ ազատուելու:

Յոռետես փիլիսոփաների և ամենասովորական անձնասպանների դատողութիւններն այդպէս են. Կայ կենդանական Նս, որը ձգտում է կեանք ունենալ. այդ Նսն իւր ձգտումով չի կարող բաւարարութիւն գտնել: Կայ ուրիշ Նս, խելացի, որը կեանք ունենալու ոչ մի ձգտումն չունի, որը միայն քննադատաբար գիտում է կենդանական Նսի կրքոտութիւնն ու կենսութեամբութիւնը և մերժում այդ բոլորը:

Անձնատուր լինելով առաջին ես-ին, ես տեսնում եմ, որ ապրում եմ անմիտ կերպով և գիմում դժբախտութեան՝ աւելի և աւելի խորունկ խռովելով նրանց մէջ: Անձնատուր լինելով երկրորդին՝ խելացի Նսին, իմ մէջ այլ ես կեանքի մէջ մնալու ձգտումն չի մնում: Ես տեսնում եմ, որ ապրել միայն այն բանի համար, ինչու համար որ ապրել եմ ուղում, այն է անձի երջանկու-

թեան համար, անմիտ և անկարելի բան է, իսկ խելացի գիտակցութեան համար կարելի է և ապրել, բայց միտք չունի և ցանկութիւն էլ չկայ:

Կեանքի այդ բոլոր խաղերին կարելի է նայել, քանի որ ձանձրալի չեն, իսկ երբ ձանձրալի դարձան, կարելի է հեռանալ, անձնասպան լինել: Այդպէս էլ անում եմ ես:

Ահա կեանքի վերաբերութեամբ այն հակասական հասկացողութիւնը, որին մարդկութիւնը հասաւ դեռ Սողոմոնից, Բուդդայից առաջ, դէպի որն և ուղղում են վերադարձնել նրան մեր ժամանակի կեղծ վարդապետները:

Անձնաւորութեան պահանջներն հասցրած են անմտութեան ծայրահեղ աստիճանների: Արթնացած բանականութիւնը մերժում է նրանց. բայց անձնաւորութեան պահանջներն այնչափ են աճել, այնպէս են խճողել մարդու գիտակցութիւնը, որ նրան թւում է թէ բանականութիւնը (միտքը) մերժում է ամբողջ կեանքը: Նրան թւում է, որ եթէ դէն ձգի իւր կեանք հասկացած բանից այն բոլորն, ինչ որ մերժում է նրա գիտակցութիւնը, այդ դէպքում ոչինչ չի մնալ: Նա չի տեսնում այլ եւ ինչ որ մնում է: Մնացորդն՝ այն մնացորդը, որի մէջն է իսկական կեանքը, նրան ոչինչ է թւում:

Բայց լոյսը խաւարի մէջ լուսաւորում էր և խաւարը չը կարողացաւ ծածկել նրան:

Ճշմարտութեան վարդապետութիւնը հասկանում է այս գիլէման (երկութիւնը)՝ կամ ան-

ժիւս գոյութիւնը և կամ նրանցից հրաժարուիլը, և վճռում է այն:

Ճշմարտութեան վարդապետութիւնը մարդկանց ցոյց է տալիս, որ կենդանական անձնաւորութեան համար նրանց որոնած խաբուսիկ երջանկութեան փոխարէն իրենք միշտ էլ իսկական երջանկութիւն ունին, որը մատչելի է նրանց:

Երջանկութիւն ասածը միայն դատողութիւններից հանած եզրակացութեան նման մի բան չէ, այնպիսի բան չէ, որը պէտք է որոնել մի ինչոր տեղ, այլ մարդուս այն ամենածանօթ երջանկութիւն է, որին անմիջապէս ձգտում է իւրաքանչիւր չը փչացած մարդու հոգին:

Բոլոր մարդիկ իրենց մանկութեան ամենավաղ տարիներից գիտեն, որ բացի կենդանական անձի երջանկութիւնից, կայ նաև կեանքի մի ուրիշ երջանկութիւն, որը ոչ թէ միայն անկախ է կենդանական անձնաւորութեան ցանկութիւններից, բաւականութիւն տալուց, այլ ընդհակառակն, այնքան աւելի մեծ է լինում, որքան մեծ է կենդանական անձնաւորութեան երջանկութիւնից հրաժարուիլը:

Ահա այդ զգացմունքը, որը լուծում է մարդկային կեանքի բոլոր հակասութիւններն և մարդուս ամենամեծ երջանկութիւն տալիս, բոլոր մարդիկն էլ գիտեն. Այդ զգացմունքն է սէրը:

Կեանքը գիտակցութեան օրէնքին ենթարկուած կենդանական անձնաւորութեան գործունէութիւն է: Գիտակցութիւնն այն օրէնքն է, որին պէտք է ստորադրուած լինի մարդուս կենդանա-

կան անձնաւորութիւնը հէնց իրեն երջանկութեան համար: Սէրն է մարդուս միակ և խելացի գործունէութիւնը: Կենդանական անձնաւորութիւնը ձգտում է երջանկութեան, իսկ գիտակցութիւնը մարդուս ցոյց է տալիս անձնական երջանկութեան խաբուսիկ լինելը և թողնում մի ճանապարհ: Սհա այդ ճանապարհով գործունէութիւնն է սէրը,

Մարդուս կենդանական անձնաւորութիւնը ձգտում է երջանկութեան, իսկ խելացի գիտակցութիւնը ցոյց է տալիս նրան իրար հետ կռուող բոլոր անձանց խղճալիութիւնը. ցոյց է տալիս նրան, որ նրա կենդանական անձնաւորութեան համար երջանկութիւն չկայ և լինել չի կարող. ցոյց է տալիս նրան, որ միակ երջանկութիւնը և նրա համար հնարաւորը միայն այն կը լինէր, երբ գոյութիւն չէր ունենալ ոչ կօրն այլոց հետ, ոչ երջանկութեան ընդհատումն, ոչ նրանով յագեցնալը, ոչ էլ նախապէս մահուան երկիւղը:

Եւ ահա մարդս իւր հոգւոյ մէջ գտնում է, ինչպէս մի որոշ փականքի համար շինած բանալի, այն զգացմունքը, որը նրան տալիս է հէնց այն երջանկութիւնը, որի վրայ՝ իբրև միակ հնարաւորի՝ մատնանիչ է լինում նրա գիտակցութիւնը: Եւ այդ զգացմունքը ոչ թէ միայն լուծում է կեանքի առաջուայ հակասութիւնը, այլ կարծէք հէնց այդ հակասութեան մէջն է տեսնում արտայայտուելու հնարաւորութիւնը:

Կենդանական անձինք իրենց նպատակները

համար ուղղում են օգտուել մարդու անձնաւորութեամբ: Իսկ սիրոյ զգացմունքը նրանց մղում է ուրիշների համար անձնուրաց լինելու: Կենդանական անձը տանջւում է. և հէնց այդ տանջանքներն ու նրանց թեթեացումն կազմում է սիրոյ գործունէութեան գլխաւոր առարկան:

Կենդանական անձնաւորութիւնն՝ երջանկութեան ձգտելով, իւր ամեն մի չնչառութեամբ ձգտում է ամենամեծ չարիքի՝—մահուան, որի նախատեսութիւնը խախտում է անձնաւորութեան ամենայն երջանկութիւն: Իսկ սիրոյ զգացմունքը ոչ թէ միայն ոչնչացնում է այդ երկիւղը, այլ ընդհակառակն, մարդուս մղում է ուրիշների բարիքի համար իւր կենդանական գոյութեան վերջին զոհաբերութեան:

Ամեն ոք գիտէ, որ սիրոյ զգացման մէջ մի փնչ որ առանձին բան կայ, որ ընդունակ է լուծելու կեանքի բոլոր հակասութիւնները և մարդուն տալու այն կատարեալ երջանկութիւնը, որին ձգտելու մէջն է կայանում նրա կեանքը: «Բայց չէ որ այդ զգացմունքը, որն առաջ է գալիս հազուադէպ, երկար չի շարունակուում և նրա հետեանք են լինում աւելի վատ տանջանքներ»:

Կրկնում են սովորաբար կեանք չը հասկացող մարդիկ:

Սէրն այդ մարդկանց համար հանդիսանում է ոչ թէ կեանքի այն միակ և ամենաօրինաւոր ար-

տայայտութիւն, ինչպէս որ նա խեղացի գիտակցութեան համար է, այլ իբրեւ միմէն այն հազարաւոր բաղմատեսակ տրամադրութիւններից, որոնց մէջ մարդս լինում է իւր գոյութեան ընթացքում: Պատահում է, որ մարդս պէճում է, պատահում է, որ նա յափշտակուած է գիտութեամբ և զեղարուեստով, ծառայութիւնով, փառասիրութեամբ և վաստակով. պատահում է, որ նա սիրում է որ և մէկին:

Կեանք չըմբռնող մարդկանց սիրոյ տրամադրութիւնը ներկայանում է ոչ թէ իբրեւ մարդկային կեանքի էութիւն, այլ իբրեւ մի պատահական տրամադրութիւն, որն անկախ է նրա կամքից՝ ինչպէս և միւս տրամադրութիւնները, որոնց մարդս ենթակայ է իւր կեանքի ընթացքում: Յաճախ նոյն իսկ կարելի է կարգալ և լսել դատողութիւններ այն բանի մասին, որ սէրը մի տեսակ անկանոն և կեանքի սովորական ընթացքը խանգարող և տանջող մի տրամադրութիւն է, — նման այն բանի, ինչպէս որ պէտք է թուի արևի ծագումը բուին:

Ճշմարիտ է, այդ մարդիկն էլ զգում են, որ սիրոյ դրութեան մէջ մի ինչ որ առանձին՝ աւելի նշանաւոր բան կայ, քան թէ միւս բոլոր տրամադրութիւնների ժամանակ, բայց զրանք, չը հասկանալով կեանքը, չեն կարող հասկանալ նա և սէրը. ուստի և սիրոյ դրութիւնը նրանց նոյնքան դժբախտ և խաբուսիկ է երևում, որքան և միւս բոլոր դրութիւնները:

Սիրել ... բայց որին ... ժամանակութեամբ և չարժէ, իսկ յաւիտեան սիրել անհնարին է ...

Այս բաները ճշտութեամբ արտայայտում են մարդկանց աղօտ գիտակցութիւնը, որ սիրոյ մէջն է փրկութիւնը կեանքի թշուառութիւնից և այն միակ բանը, որը նման է ճշմարիտ երջանկութեան: Այդ բաներն իրենց մէջ բովանդակում են և խոստովանութիւն, որ կեանք չը հասկացող մարդկանց համար սէրը փրկութեան խարխալ լինել չի կարող: Սիրելու ոչ ոք չկայ և ամեն տեսակ սէրն անցնում է: Այդ պատճառով սէրը կարող էր երջանկութիւն լինել միայն այն ժամանակ, երբ կը լինէր սիրելու առարկան, և կլինէր նա, որին կարելի է սիրել յաւիտեան: Բայց որովհետև այդ չկայ, ուրեմն և սիրոյ մէջն էլ փրկութիւն չկայ և սէրը նոյնքան խաբուսիկ է և նոյնպիսի տանջանք, ինչպէս և բոլոր մնացածը:

Ի հարկէ միայն այսպէս՝ — և երբէք ուրիշ կերպ չեն կարող հասկանալ կեանքն այն մարդիկ, որոնք սովորեցնում և սովորում են, որ կեանքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ անասնական գոյութիւն:

Այդպիսի մարդկանց համար սէրը նոյն իսկ չի համապատասխանում այն հասկացողութեան, որ մենք ամենքս ակամայ միացնում ենք մեր բառի հետ: Նա՛ նրանց ասելով, սիրողին և սիրածին երջանկութիւն պարզեցող բառի գործունէութիւն չէ: Սէրը՝ կեանք ասած բանը անասնական անձնաւորութեան մէջ բնորոշող մարդկանց համար յաճախ այն զգացմունքն է, որի առթիւ իւր մանկան երջանկութեան համար մայ-

բերից մինը խլում է միւս մանկան կաթը նրա մօրից և տանջւում է գիւցման յաջողութեան մասին անհանգստանալուց: Այդպիսի մարդկանց համար սէրն այն զգացմունքն է, որով հայրն իրեն տանջելով, խլում է հացի կտորը սովի ենթակայ մանուկներից, որպէս զի իւր զաւակներին ապահովի. այդպիսիների համար դա այն զգացմունքն է, որով կնոջ սիրողը տանջւում է այդ սիրուց և հարկադրում նրան՝ տանջուել, մոլորեցնելով, կամ խանդոտութեան չնորհիւ կործանելով թէ նրան և թէ իրեն: Կեանք չը հասկացող մարդկանց համար սէրն այն զգացմունքն է, որով մարդը սիրելուց բռնաբարում է կնոջը. դա այն զգացմունքն է, որով մի ընկերութեան մարդիկ միաստում են միւսներին՝ իւրայիններին պաշտպանելու համար. դա նրանց համար այն զգացմունքն է, որով մարդս տանջւում է իրեն սիրած զբաղմունքի վրայ և այդ զբաղմունքով վիշտ և տանջանք է պատճառում իրեն չըջապատող մարդկանց:

Բայց այդ դեռ քիչ է. կեանք ասածը անասնական անձնաւորութեան մէջ ընդունող մարդկանց համար սիրոյ գործունէութիւնն այնպիսի գծաւորութիւններ է ներկայացնում, որ նրա արտայայտութիւնները ոչ միայն տանջող, այլ և անտանելի են դառնում: Սիրոյ մասին չը պէտք է դատել. — ասում են սովորաբար կեանք չը հասկացող մարդիկ. — այլ անձնատուր պէտք է լինել այն նախապատուութեան և աչառութեան զգացման, որն զգում եւ. ահա այդ են իսկական սէր համարում: Նրանք իրաւունք ունին, երբ ասում

են, որ սիրոյ մասին դատել չի կարելի, որ ամենայն դատողութիւն սիրոյ մասին՝ ոչնչացնում է սէրը. բայց բանը նրանումն է, որ սիրոյ մասին կարող են չը դատել միայն այն մարդիկ, որոնք արդէն զբաղեցրել են իրենց գիտակցութիւնը կեանքն հասկանալու համար և հրաժարուել անձնական կեանքի երջանկութիւնից: Իսկ նրանք, որոնք չեն հասկացել կեանքը և ապրում են կենդանական անձի գոյութեան համար, չեն կարող չը դատել: Նրանք անհրաժեշտօրէն պէտք է դատեն, որպէս զի անձնատուր լինին այն զգացմունքի, որն իրենք սէր են կոչում: Այդ զգացման ամենայն տեսակ արտայայտութիւնն անհարին է նրանց համար առանց դատողութեան, առանց անլուծանելի խնդիրներ լուծելու:

Մարդիկ իրօք գերադասում են իրենց մանկան, բարեկամներին, իրենց կնոջը, զաւակներին, իրենց հայրենիքը՝ միւս բոլոր մանուկներից, կանանցից, բարեկամներից և հայրենիքից, և այդ զգացմունքը կոչում են սէր:

Սիրել նշանակում է բարիք գործել: Սէրն այդպէս ենք հասկանում ամենքս և այլապէս էլ չենք կարող հասկանալ: Եւ ահա եւ սիրում եմ չենք կարող հասկանալ: Եւ ահա եւ սիրում եմ կնոջս, զաւակիս և հայրենիքս, այսինքն՝ կնոջս, զաւակիս և հայրենիքիս աւելի բարիք եմ ցանկանում, քան ուրիշ երեխաներին, կանանց և հայրենիքներին: Երբեք չի լինում և լինել էլ չի կարող, որ եւ սիրեմ միայն կնոջս, միայն զաւակիս, միայն հայրենիքս և մարդկանց առհասարակ: Այն երջանկութեան պայմանները, որ նա սիրով ցան-

կանու՞մ է սիրած զանազան անձանց միաժամա-
նակ, իրար հետ այնպէս սերտ են շաղկապուած,
որ սիրոյ իւրաքանչիւր գործունէութիւնը սիրած
արարածներէրից որևէ մէկի համար՝ ոչ թէ միայն
խանդարում է նրա գործունէութիւնն այլոց օգ-
տին, այլ կատարում է ուղղակի ի մեծա միւս-
ներին:

Եւ ահա այստեղ առաջ են գալիս հարցեր՝
թէ յանուն որպիսի սիրոյ և ինչպէս գործել: Յա-
նուն որպիսի սիրոյ զոհարելել միւս սէրը: Որքն
աւելի սիրել և առաւել բարիք անել—կնոջը թէ
ղաւակներին, կնոջն ու զաւակներին թէ բարե-
կամներին: Ի՞նչպէս ծառայել սիրած հայրենիքին,
որ չը խանդարուի այն սէրը, որը տաժում ենք
դէպի կինն ու զաւակները, դէպի բարեկամները:
Վերջապէս ի՞նչ կերպ վճռենք այն հարցերը, թէ
ես ի՞նչ չափով կարող եմ զոհել անձս, որն հար-
կաւոր է այլոց ծառայելու համար: Ես որչափ
պէտք է հոգամ անձիս համար, որպէս զի կարո-
ղանամ՝ ուրիշներին սիրելով, ծառայել նրանց:

Այն մարդկանց, որոնք իրենց հաշիւ չեն
տուել իրենց կողմից սէր անուանած զգացմանց
մասին, այս բոլոր հարցերը թւում են չափ սլարդ,
մինչդեռ նրանք ոչ թէ միայն պարզ չեն, այլ ուղ-
ղակի անյուշակի են: Այս հարցերին պատասխան
տալը միայն այն մարդկանց է հեշտ թւում, որոնք
մոռանում են մարդկային կեանքի իսկական պայ-
մանները:

Եթէ մարդիկ աստուածներ լինէին, այն ժա-
մանակ միայն կը կարողանային սիրել ընտրեալ

մարդկանց, այն ժամանակ միայն մի մասի նա-
խապատուութիւնը միւսից՝ կարող էր իսկական սէր
լինել. բայց մարդիկ աստուածներ չեն, այլ դառն-
ւում են գոյութեան այն պայմաններում, որոնց
ժամանակ բոլոր կենդանի արարածները միշտ
իրարով են ապրում, լափում են իրար թէ ուղիղ
և թէ փոխաբերական մտքով, և մարդս՝ իբրև խե-
ղացի էակ, պէտք է գիտենայ և տեսնի այդ՝ նա
պէտք է գիտենայ, որ մինի մարմնական և քրտն-
կութիւնը ստացւում է ի մեծա միւսի:

Կենդանական շահերի այն ճնշման և կոռի
ժամանակ, որոնք աշխարհիս կեանքն են կազմում,
մարդս չի կարող սիրել ընտրեալներին, ինչպէս
այդ երեակայում են կեանք չը հասկացող մարդիկ:

Մարդս եթէ սիրում է նոյն իսկ ընտրեալ-
ներին, երբէք միմիայն մէկին չի սիրում: Ամե-
նայն մարդ սիրում է և մօրը, և կնոջը, և մանկան,
և բարեկամներին, և հայրենիքը, և նոյն իսկ բոլոր
մարդկանց: Եւ սէրը միայն խօսք չէ. (ինչպէս և
այս բանում համաձայն են ամենքը), այլ ուրիշ-
ներին երջանկութեան համար ուղղուած մի գոր-
ծունէութիւն է. իսկ այդ գործունէութիւնը որ և
է կարգով չի կատարւում, որպէս զի մարդս զգայ
նախ իւր ամենաառաջին սիրոյ պահանջները, յետոյ
աւելի պակաս ուժեղները և այլն և այլն: Սիրոյ
պահանջները գրւում են անընդհատ՝ բոլորը միա-
սին, առանց որևէ կարգի: Այս բոլորիս եկաւ մի
քաղցած ձերուհի, որին ես փոքր ինչ սիրում եմ
և կերակուր է խնդրում, որը ես պահել եմ սի-
րած զաւակներին ընթերցել համար. ինչպէս կշռեմ

Իսկ եթէ մարդիկ իրենց բանականութիւնը գործ են ածում արդարացնելու և մեծացնելու այն կենդանական կամ բարի զգացմունքը, որը նրանք սէր են անուանում և այդ զգացման տօն չափեր են տալիս, այդ դէպքում նա դառնում է ոչ թէ բարի, այլ ընդհակառակն՝ մարդուն դարձնում է ամենակատաղի, չար և սոսկալի անասուն. (սա վաղուց յայտնի մի ճշմարտութիւն է):

Այն, ինչը որ կեանք չըմբռնող մարդիկ սէր են անուանում, դա միայն իւր անձնաւորութեան երջանկութեան որոշ պայմանների նախապատու-
թիւն է միւսներից: Երբ կեանք չը հասկացող մարդն ասում է, որ նա սիրում է իւր կնոջը կամ երեխային, կամ բարեկամին, զրանով ասում է միայն այն, որ նրա կեանքի մէջ՝ կնոջ, զաւակի և բարեկամի ներկայութիւնը մեծացնում է նրա անձնական կեանքի երջանկութիւնը:

Այդ նախապատուութիւնները—նոյնն են սի-
րոյ վերաբերութեամբ, ինչ որ գոյութիւնը—կեանքի վերաբերութեամբ: (Եթէ գոյութիւնը կարելի է կեանք անուանել, ապա ուրեմն և նախապատ-
ուութիւնը կարելի կլինի սէր կոչել): Եւ ինչպէս որ կեանք չըմբռնող մարդիկ գոյութիւնը կեանք են անուանում, նոյնպէս և այդ մարդիկ իրենց անձնական գոյութեան որոշ պայմանների միւս-
ներից նախապատիւ համարելը կոչում են սէր:

Այդ զգացմունքները՝ որոշ անձանց նա-
խապատուութիւնը՝ դիցուք զաւակների, նոյն իսկ որոշ պարապմունքների, օրինակ՝ զիտութեան, զեղարուեստի, մենք նոյնպէս սէր ենք կոչում, բայց

նախապատուութեան այդ իրարից անվերջ տարբե-
զգացմունքները կազմում են մարդկանց տեսանելի և սպասելի անձնական կենդանական կեանքի ամ-
բողջ բարդութիւնը և չեն կարող սէր կոչուել, որովհետեւ նրանք սիրոյ գլխաւոր յատկանիշից զուրկ են՝ զուրկ են այն գործունէութիւնից, որի նպատակն ու հետեանքը երջանկութիւն է:

Այդ նախապատուութիւնների արտայայտու-
թեան կրքոտութիւնը ցոյց է տալիս միմիայն կեն-
դանական կեանքի էներգիան (եռանդը): Մարդ-
կանց մի մասը միւսից նախապատիւ համարելու
կրքոտութիւնը, որը սխալմամբ է սէր կոչում, միմիայն այն վայրի՝ պատուաստի ծառ է, որի վրայ կարող է պատուաստուել իսկական սէրը և պտուղներ տալ: Բայց ինչպէս որ վայրի տունը խնձորենի չէ և պտուղ չի տալիս, կամ տալիս է քաղցրի փոխարէն դառը պտուղներ, այդպէս և աչառութիւնը սէր չէ և մարդկանց ոչ միայն բա-
րիք չի տալիս, այլ առաջացնում է աւելի մեծ
չարիք:

Ճշմարիտ սէրը հնարաւոր է դառնում միայն
այն ժամանակ, երբ մարդս հրաժարւում է անձնա-
կան երջանկութիւնից. ճշմարիտ սիրոյ հնարա-
ւորութիւնը միայն այն մամանակն է սկսւում, երբ
մարդս հասկացել է, որ նրա կենդանական անձնա-
ւորութեան երջանկութիւնն իրեն համար երջան-

կութիւն չէ: Միայն այդ ժամանակ նրա կեանքի բոլոր հիւթերը փոխադրուում են ճշմարիտ սիրոց աղնուացրած պատուաստի մէջ, որն աճում է կենդանական անձնաւորութեան բնի վերայ՝ նրա ամբողջ ուժով:

Մարդիկ անձնականից հրաժարուում են ոչ թէ այն սիրոյ չնորհիւ, որը տաժում են դէպի հայրը, դէպի դաւակներ, կիներ, բարեկամներ և դէպի բարի ու սիրելի մարդիկ, ինչպէս այդ սովորաբար կարծում են, այլ միայն անձնական գոյութեան զուր լինելն հասկանալուց յետոյ՝ մարդս ճանաչում է ճշմարիտ սէրը և ճշմարտապէս էլ կարող է սիրել հօրը, որդուն, կնոջը, դաւակներին և բարեկամներին: Սէրը միւս արարածներին իրենից՝ իւր կենդանական անձնաւորութիւնից զերազատ համարելն է:

Մոռանալ անձնական մերձաւոր շահերը նոյն այդ անձնաւորութեան հեռաւոր նպատակներին հասնելու համար, ինչպէս այդ լինում է սէր կոչուած բանի ժամանակ, որն անձնութեամբ չի աճել և զօրացել, դա միայն անձնական երջանկութեան համար արարածներից մի քանիսին միւսներից զերազատ համարելն է: Ճշմարիտ սէրը գործն զգացմունք գառնալուց առաջ, պէտք է որոշ զրութիւն նշած լինի: Սիրոյ սկիզբն ու նրա արմատը զիտակցութիւն խաւարեցնող զգացման տենչանք չէ (порывъ), ինչպէս որ սովորաբար կարծում են, այլ այն խելացի, պայծառ և այդ պատճառով էլ անդորր մի տրամադրութիւն է, որն յատուկ է երեխաներին և խելացի մարդկանց:

Դա՝ առհասարակ դէպի բոլոր մարդիկ բարեհաճ լինելու տրամադրութիւն է, որը յատուկ է մանուկներին, իսկ հասակաւոր մարդկանց մէջ ծնունդ է առնում անձնութեանից յետոյ և ուժեղանում՝ անձնական երջանկութիւնից հրաժարուելու չափով: Որքան յաճախ ենք լսում՝ «ինձ համար միևնոյն է, ինձ ոչինչ պէտք չէ» բառերը, և միևնոյն ժամանակ տեսնում մարդկանց թշնամական վերաբերմունքը:

Իւրաքանչիւր մարդ այլոց անբարեացակամ լինելու բոլոր թող փորձի ի խորոց սրտի և անկեղծ ասել իրեն՝ «ինձ համար միևնոյն է, ինձ ոչինչ պէտք չէ» և դո՛ւն է ժամանակաւորապէս ոչինչ չը ցանկայ իրեն համար և փորձով կը հասկանայ, թէ ինչպէս՝ հէնց նոյն բոլորին, իրեն անձնութեան անկեղծութեան չափով, կը ոչնչանայ ամենայն չարակամութիւն և որպիսի ուժեղ հոսանքով կը ցայտի մինչ այդ նրա սրտի մէջ փակուած բարեհաճութիւնը դէպի բոլոր մարդիկ:

Իրօք էլ սէրը այլ արարածներին (ուրիշ էակներին) իրենից զերազատ համարելն է, և չէ որ բոլորս էլ այդպէս ենք հասկանում և սէրն այլապէս էլ հասկանալ չենք կարող:

Սիրոյ մեծութիւնն այն կոտորակի մեծութիւնն է, որի համարիչն է իմ համակրութիւնն ու աջակրութիւնը դէպի ուրիշներ՝ անկախ իմ իշխանութիւնից, իսկ յայտարարն է սէրը, որը կարող է անսահման մեծանալ և փրբրանալ այն չափով, ինչ չափով որ նշանակութիւն կը տամ իմ կենդանական անձնաւորութեան:

Իսկ մեր աշխարհի դատողութիւնը սիրոյ և նրա աստիճանների մասին նման է առանց յայտարարների մեծութիւնն ի նկատի ունենալու՝ միմիայն համարիչների չափով՝ կոտորակի մեծութեան մասին դատողութիւն տալուն:

Ճշմարիտ սիրոյ մշտական հիմքն է անձնական երջանկութիւնից հրաժարուիլն ու զրանից առաջ եկած բարեհաճութիւնը դէպի բոլոր մարդիկ: Միայն այդ բարեհաճութեան վրայ կարող է աճել ճշմարիտ սէրը դէպի մարդիկ՝ լինին նրանք օտար թէ մերձաւոր: Միայն այդպիսի սէրն է տալիս կեանքի ճշմարիտ երջանկութիւնն ու վրձնում խելացի և կենդանական գիտակցութեան երեւութական հակասութիւնը:

Այն սէրը, որի հիմքը չի կազմում անձից հրաժարուիլն ու այդ պատճառով միատեսակ բարեհաճութիւնը դէպի բոլոր մարդիկ, միայն անասնական կեանքն է և կենդանայ նոյն և աւելի մեծամեծ զփրախտութիւնների, աւելի մեծ անմրտութեան, քան թէ այդ կեղծ սիրոյ զգացմունքից զուրկ կեանքը: Այն աչառութեան զգացմունքը, որը սէր են կոչում, ոչ միայն չի ոչնչացնում գոյութեան կոիւր, չի ազատում անձնական զուարճութիւնների ետեւից ընկնելուց և չի փրկում մահուանից, այլ աւելի և աւելի խաւարեցնում է կեանքը, կատաղի դարձնում կոիւր, սաստկացնում ազահութիւնը դէպի անձնական և ուրիշների զուարճութիւններ և մեծացնում է անձնական և այլոց սարսափը մահուանից առաջ:

Այն մարդը, որը կեանք ասած բանն կենթադ-

րում է կենդանական անձնաւորութեան գոյութեան մէջ, երբեք չի կարող սիրել, որովհետեւ սէրը նրան կը թուի իրեն անձնաւորութեան հակառակ մի գործունէութիւն: Այդպիսի մարդու կեանքը նրա անասնական գոյութեան մէջն է կայանում, իսկ սէրն ամենից առաջ հէնց այդ երջանկութեան գոհաբերութիւն է պահանջում: Եթէ կեանք չը հասկացող մարդը նոյն իսկ ցանկանայ անկեղծ կերպով նուիրուել սիրոյ գործունէութեան, նա այդ անելու հնարաւորութիւն չի ունենալ, մինչև չը հասկանայ կեանքը և չը փոխի իւր յարաբերութիւնը դէպի նա: Իրեն կեանքը կենդանական անձնաւորութեան գոյութեան մէջ սահմանափակող մարդը, ամբողջ կեանքի ընթացքում մեծացնում է իւր անասնական երջանկութեան բոլոր պայմանները՝ ձեռք բերելով հարստութիւն և պահպանելով այն, հարկադրում է ուրիշներին ծառայել իւր անասնական երջանկութեան և այդ բարիքները մասնադրում է այն մարդկանց, որոնք նրա անձնական երջանկութեան համար հարկաւոր են եղել: Նա ինչպէս կարող է նուիրել իւր կեանքը, երբ այդ կեանքը պահպանւում է ուրիշներից և ոչ թէ իրենից: Նրա համար աւելի ևս դժուար է լինում ընտրել, թէ նախապատիւ համարուած մարդկանցից որին թողնել կուտակուած բարիքն ու որին ծառայել:

Անձնաւորացութեան ընդունակ լինելու համար ամենից առաջ հարկաւոր է տալ այն կարողութիւնը, որը նա իւր անձի երջանկութեան համար զերցնում է ուրիշներից և յետոյ էլ անել անհնա-

րինը՝ — Վճռել, թէ մարդկանցից որին ծառայել իւր կեանքով:

Առաջ քան նա ընդունակ կլինի սիրելու, այսինքն անձնագործութեամբ բարիք գործելու, նա պէտք է դադարի ատելուց՝ չարիք գործելուց, դադարի իւր անձի բարօրութեան համար մարդկանց մի մասը միւսից նախապատիւ համարելուց:

Այն մարդու համար միայն հնարաւոր է իրեն և ուրիշներին բաւականութիւն պատճառող սիրոյ գործունէութիւնը, որն անձնական կեանքի մէջ չի տեսնում բարօրութիւնը, այդ պատճառով հոգս չի անում այդ կեղծ բարիքի համար, և պահպանում է իւրաքանչիւր մարդուն յատուկ բարեհաճութիւնը դէպի բոլոր մարդիկ: Այդպիսի մարդու բարօրութիւնը սէրն է, ինչպէս և բոյսի բարօրութիւնը լուսոյ մէջն է. այդ պատճառով էլ՝ ինչպէս ոչնչով չը ծածկուած բոյսը չի կարող հարցնել և չի հարցնում, թէ որ կողմնաձի և լաւ է արդեօք լոյսը, չը սպասել արդեօք աւելի լաւի, և վերցնում է այն միակ լոյսը, որը կայ աշխարհում ու ձգտում է դէպի նա, այնպէս էլ անձնաւորութեան բարիքից հրաժարուող մարդը չի դատում այն բանի մասին, թէ ուրիշ մարդկանցից խաճ ինչ բանը որ սիրելի էակներին տայ, կամ թէ չկայ արդեօք ուրիշ աւելի լաւ սէր, քան այն, որն այժմ արտայայտում է իւր պահանջները: Այլ նուիրում և նուիրում է գոյութիւնն այն սիրուն, որը մատչելի է նրան և նրա առաջն է: Միայն այդպիսի սէրն է, որ լիակատար բաւականութիւն է տալիս:

Եւ չկայ այլ սէր բացի նրանից, երբ մարդս գնում է իւր անձը բարեկամի համար: Սէրը միայն այն ժամանակն է սէր, երբ նա անձնագործութիւն է: Միայն այն դէպքում, երբ մարդս տալիս է ուրիշին ոչ թէ իւր ժամանակը, իւր ոյժերը, այլ երբ վատնում է իւր մարմինը սիրած առարկայի համար, երբ տալիս է նրան իւր կեանքը, միայն այդ է, որ մենք ամենքս սէր ենք ընդունում և միայն այդպիսի սիրոյ մէջ ենք գտնում երջանկութիւնը, սիրոյ վարձատրութիւնը: Եւ աշխարհս իւր գոյութիւնը պահպանում է չնորհիւ այն բանի, որ մարդկանց մէջ գոյութիւն ունի այդպիսի սէրը: Երեխային կերակրող մայրը իրեն իբրեւ կերակուր է տալիս դաւակներին, որոնք առանց այդ բանի կենդանի մնալ չը պէտք է կարողանային: Ահա դա է սէրը: Նոյն ձևովն էլ իւրաքանչիւր աշխատաւոր մշակն էլ իւր մարմինը տալիս է ուրիշներին իբրեւ կերակուր՝ նրանց երջանկութեան համար, որովհետեւ նա մաշում, յոգնեցնում է իւր մարմինն ու մօտեցնում մահուան: Եւ այդպիսի սէրը հնարաւոր է միմիայն այն մարդու համար, որն անձնագործութեան հնարաւորութեան և այն անձանց մէջ, որոնց նա սիրում է, ոչ մի արդեւք չի նկատում: Այն մայրը, որն իւր երեխային յանձնել է դայակի, սիրել չի կարող. փողերը, սիրել չի կարող:

Սէրը հէնց կեանք է, բայց ոչ թէ անմիտ, տանջանքներով լի և խորտակուող, այլ երանելի և անվերջ կեանք: Եւ մենք ամենքս զիտենք այդ:

Սէրը գիտակցութեան հանած եզրակացութիւնն չէ, նա որոշ գործունէութեան հետեանք չէ. այլ ինքը կեանքի ուրախ գործունէութիւնն է, որն ամեն կողմից շրջապատում է մեզ և ինքնեքս ճանաչում ենք մեր մէջ մանկութեան առաջին յիշողութիւններից մինչ այն ժամանակ, քանի որ աշխարհի կեղծ վարդապետութիւնները չեն խանդարել այն մեր հոգու մէջ և չեն գրկել մեզ այն զգալու հնարաւորութիւնից:

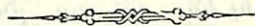
Սէրն աշտուածութիւնն չէ դէպի այն, ինչը որ մեծացնում է մարդու անձնաւորութեան ժամանակաւոր երջանկութիւնը, — ինչպէս օրինակ սէրը դէպի ընտրեալ անձինք կամ առարկաներ, այլ դա ձգտում է դէպի այն երջանկութիւնը, որը մեզանից դուրս է և որը մնում է մարդու մէջ միմիայն անասնական անձնաւորութեան երջանկութիւնից հրաժարուելուց յետոյ:

Կենդանի մարդկանցից որը չը գիտէ այդ երանելի զգացմունքը և գէթ միանգամ փորձած չէ ամենից յաճախ ամենավաղ մանկութեան ժամանակ, երբ նրա հոգին դեռ խճողած չէր այն կեղծ ու պատիւ բաներով, որը խլացնում է կեանքը մեր մէջ, այդ խանդակաթ զգացմունքը, երբ ուզում ես սիրել բոլորին՝ մերձաւորներին, և հօրը, և մօրը, և եղբայրներին, և չար մարդկանց, և թըշնամիներին, և շանը, և ձիուն և վերջին խոտը, երբ միմիայն մի բան ես ցանկանում՝ որ ամենքի համար լաւ լինի, որ ամենքն երջանիկ լինին. դեռ զբանից էլ աւելին՝ ցանկանում ես ինքդ այնպէս անել, որ ամենքի համար լաւ լինի. նուե-

րուել անձամբ, նուիրել ամբողջ կեանքդ, որպէս զի միշտ և ամենքի համար էլ լաւ և ուրախալի լինի: Ահա հէնց այդ է միայն այն սէրը, որի մէջ կայանում է մարդու կեանքը:

Այդ սէրն ահա, որի մէջն է կեանքը, մարդու հոգու մէջ յայտնւում է իրրեւ հազիւ նկատելի քնքոյշ մի ընծիւղ՝ իրեն նմանող կոպիտ և անօգուտ ընծիւղների մէջ՝ մարդկային քմահաճութեանց մէջ, որը մենք սէր ենք անուանում: Մարդկանց՝ նոյն իսկ մարդուն թուում է, որ դա է այն ընծիւղը, որից պէտք է անել այն ծառը, որի տակ պէտք է հանգչին թռչուններ և որ միւս բոլոր ընծիւղներն էլ նոյն բաներն են: Մարդիկ սկզբում նոյն իսկ (աւելորդ) անօգուտ խոտերի ընծիւղներն, որոնք աւելի արագ են աճում, նախապատիւ են համարում և կեանքի միակ ընծիւղը խապատիւ են չորանում է: Բայց աւելի վատն այն է և աւելի յաճախ է պատահում այն, որ մարդիկ թէև լսել են, որ այդ ընծիւղների մէջ գտնւում է մի հատիկ՝ իսկականը, կենսականը, որը սէր է կոչւում. բայց նրանք ոտի տակ տալով նոյն այդ զգացմունքը, սկսում են աճեցնել անօգուտ խոտերի ընծիւղներ և նրանց են սէր անուանում: Խոտերի վատն այն է, որ մարդիկ իրենց կոբայց աւելի վատն այն է, որ մարդիկ իրենց կողադակում. «Ահաւասիկ մենք գտանք այն, մենք զաղակում ենք նրան և կաճեցնենք: Սէր, այժմ ճանաչում ենք նրան և կաճեցնենք: Սէր, այժմ սէր, վսեմ և բարձր զգացմունքը, ահա նա»: Եւ մարդիկ սկսում են տնկել (չիթիլ անել) այն, ուղղել, բռնել և տրորել այնպէս, որ ընծիւղը մեռնում՝

Թառամում է առանց ծաղկելու և հոյն կամ ուրիշ մարդիկն ասում են. «Այդ բոլորը յիմարութիւն է, դատարկ բաներ և զգայականութիւն (սէնտիմէնտալիզմ)։ Սիրոյ ընծիւղն, որն իւր յայտնուելու ժամանակ քնքոյշ է և ոչ մի շփումն չի տանում, հղօր է միմիայն իւր աճած ժամանակ։ Այն բոլորն, ինչ որ մարդիկ կանեն, նրա համար աւելի վատ է։ Նրան հարկաւոր է միմիայն մի բան՝ որ ոչնչով չը ծածկուի գիտակցութեան արեւակը՝ նրան աճեցնող այդ միակ ոյժը։

ԿԱՆԱՆՑ

Ինչպէս որ ասուած է Աստուածաշնչի մէջ, այր մարդուն և կնոջը տրուած է օրէնք. — մարդուն՝ օրէնք աշխատանքի, իսկ կնոջը՝ — օրէնք որդեծնութեան։ Թէև մենք մեր գիտութեան չնորհիւ այդ բոլորը վերացրել ենք nous avons changé tout ça, բայց կնոջ և մարդու վերաբերեալ օրէնքն անփոփոխ է մնում, ինչպէս ստամոքսն իւր տեղում և նրանից չեղուիլն անխուսափելի օրէնքն կը պատժուի մահով։ Տարբերութիւնը միայն նրանումն է, որ սղամարդուն՝ իրեն վերաբերեալ օրէնքից չեղուիլը այնքան շուտ կը պատժուի մահով, որ նրան կարելի է ներկայ անուանել, իսկ կնոջ օրէնքից չեղուիլը կը պատժուի աւելի հեռաւոր ապագայում։ Մարդկանց ընդհանուր խուսափումն այդ օրէնքից նրանց ոչնչացնում է իսկոյն, իսկ կանանց ընդհանուր խուսափումն ոչնչացնում է հետեւալ սերնդի մարդկանց։ Մարդկանց և կանանց տեւալ սերնդի մարդկանց։ Մարդկանց և կանանց մի քանիսի խուսափումն թէև չի ոչնչացնում մարդկային ցեղը, բայց խուսափողներին զրկում է մարդկային բնութեան համապատասխան խելացի կեանքից։ Տղամարդկանց կողմից իրենց օրէնքից խուսափելը սկսուել է շատ վաղուց այն դատարկութեան ժամանակ, որոնք կարողացել են բռնաձալ ուրիշներին վրայ, և հետզհետէ տարածուելով, շարունակուել է մինչև մեր օրերը. իսկ մեր ժամա-

հաւան էլ հասել է անմտութեան, դարձել է իդէալ, որը կայանում է օրէնքից խուսափելու մէջ. իդէալ, որ արտայայտել է իշխան Բլօխինը և որին համակարծիք է Ուրնանն ու ամբողջ լուսաւորեալ աշխարհը.—որ մեքենաները կը դորձեն, իսկ մարդիկ կ'լինին վայելող նեարդերի մի միայն մի կոյտ:

Կանայք համարեան երբէք չէին շեղուել իրենց օրէնքից: Այդ շեղումն արտայայտուում էր կամ անառակութեան և կամ պտուղը ոչնչացնելու մասնակի յանդադործութեան մէջ: Հարուստ շրջանի մարդկանց կանայք միշտ կատարել են իրենց օրէնքը, մինչդեռ տղամարդիկ չէին կատարում իրենցը և այդ պատճառով էլ կանայք զօրացել են, շարունակում են իշխել և միշտ էլ կ'իշխեն օրէնքից շեղուած և այդ պատճառով էլ խելքները կորցրած տղամարդկանց վրայ: Ասում են, որ կինը—(Փարիզի՝ սովորաբար անդաւակ կինը) այնքան կախարդիչ է դարձել շնորհիւ քաղաքակրթութեան ստեղծած միջոցներով օգտուելուն, որ այդ գրաւչութեամբ տիրել է տղամարդուն: Ոչ թէ ճշմարիտ չէ այդ, այլ ուղիղ հակառակն է: Մարդուն տիրել է ոչ թէ անդաւակ կինն, այլ—մայրը, նա, որ կատարել է իւր օրէնքը, մինչդեռ տղամարդը խոյս է տուել նրանից: Իսկ այն կինը, որն արհեստական միջոցներով անդաւակ է դառնում և յափշտակում է տղամարդուն իւր թիկունքներով և գանգուրներով, նա ոչ թէ միայն տղամարդու վրայ իշխող չէ, այլ նրանից անառակացրած, փշաղած տղամարդու աստիճանին հասած կին է, նրա նման օրէնքից շեղուող և խելացի կեանքի մասին հասկացո-

ղութիւն կորցրած մի անձնաւորութիւն է միայն: Այս սխալանքից է առաջ գալիս այն դարմանալի յիմարութիւնը, որը կոչւում է կանանց իրաւունք: Կանանց այդ իրաւունքների բանաձևը (ֆօրմուլան) հետևաւէն է.—հնա, դու իբրև տղամարդ քո օրէնքից՝ իսկական աշխատանքից հեռացել ես, բայց ցանկանում ես, որ մենք մեր իսկական օրէնքի ծանրութիւնը կրենք: Ո՛չ, եթէ այդպէս է, մենք էլ քեզ նման այն՝ աշխատանքի նման բան կանենք, որն ինքդ անում ես բանկերում, նախարարութիւնների մէջ, համալսարաններում և ձեմարաններում: Մենք էլ քեզ պէս՝ աշխատանքի բաժանման ղեկավար տակ, ցանկանում ենք օգտուել ուրիշների աշխատանքով և ապրել միմիայն մեր կրքերին յազուրդ տալու համար: Նրանք այդ ասում են և գործով ցոյց են տալիս, որ իրենք ոչ թէ վատ, այլ տղամարդուց լաւ են կատարում այդ՝ աշխատանքի նմանեցրած զբաղմունքը:

Այսպէս կոչուած «կանանց խնդիրը» ծնունդ է առել և կարողացել է տարածուել միայն այն տղամարդկանց մէջ, որոնք շեղուել են իսկական աշխատանքի օրէնքից: Արժէ միայն դառնալ այդ օրէնքին և այդ խնդիրն այլ եւս գոյութիւն ունենալ չի կարողանալ: Կինն՝ ունենալով իւր իսկական և անխուսափելի աշխատանքն, երբէք չի պահանջիլ հանքերում և երկիր մշակելիս տղամարդու աշխատանքին մասնակցելու իրաւունքը: Մեր շրջանի կինը տղամարդուց ուժեղ էր և ուժեղ է այժմ էլ ոչ թէ իւր գրաւչութեամբ, կամ աշխատանքի նման մի բան կատարելու ճարպի-

կուլթեամբ, ինչպէս որ այդ տղամարդիկն են անում, այլ նրանով, որ նա օրէնքի տակից գուրս չի եկել՝ չի խուսափել, որ նա միշտ կատարել է այն իսկական աշխատանքն իւր կեանքի դնով և մինչև վերջին ծայր լարելով իւր ոյժերը, որից իրեն ազատել է հարուստ դասակարգի տղամարդը։ Բայց ես յիշում եմ և հէնց աչքիս առաջ սկսուեց կնոջ կողմից օրէնքից փախուստ տալը, այսինքն—նրա անկումն և դարձեալ աչքիս առաջ շարունակուում և զօրանում է այն աւելի և աւելի։ Կորցնելով իւր օրէնքը, կինը հաւատաց, որ նրա զօրութիւնը գրաւչութեան կամ փարիսեցիական աշխատանքի նման մի բան կատարելու մէջն է։ Իսկ ինչպէս մէկին, այնպէս էլ միւսին արգելք են դառնում զաւակներ և ահա գիտութեան շնորհիւ աչքիս առաջ տեղի ունեցաւ այն, որ հարուստ դասակարգերի մէջ հարիւրաւոր միջոցներ երևան եկան արդանդի պտուղը ոչնչացնելու համար։ Եւ ահա մայր կանայք, որոնք իրենց ձեռքի մէջ էին պահել իշխանութիւնը տղամարդկանց վրայ, ձեռքից թողնում են այն, որպէս զի չը գիշեն փողոցային կանանց և նրանց հաւասարութիւն։ Չարիքն արդէն տարածուել է և օրէցօր աւելի և աւելի հեռու է տարածուում. նա շուտով կը վարակի հարուստ դասակարգի բոլոր կանանց և այնուհետև նրանք կը հաւասարութիւն տղամարդկանց և նրանց հետ միասին կը կորցնեն կեանքի խելացի միտքը։ Բայց դեռ էլի ժամանակ կայ։

Եթէ միայն կանայք հասկանային իրենց ոյժն ու նշանակութիւնը և գործ դնէին իրենց ամուս-

միններին, եղբայրներին և զաւակներին փրկելու—բոլոր մարդկանց փրկելու համար, որքան հրաշալի բան կլինէր։

Հարուստ դասակարգերի մայր—կանայք, մեր աշխարհի մարդկանց փրկութիւնը՝ նրանց տանջող շարիքներից՝ ձեր ձեռքին է։

Այն կանանց ձեռքին չէ մարդկանց փրկութիւնը, որոնք զբաղուած են բարեկազմ դառնալու հոգսով, տուճիւրներով, սանրուածքով և մարդկանց յափշտակելու աշխատանքով, որոնք պականց յափշտակելու աշխատանքով են զաւակ տանմամբ և անզգուշութեան շնորհիւ են զաւակ բերում յուսահատութեամբ և յանձնում դայեակներին, ոչ էլ այն կանանց ձեռքին, որոնք յաճախում են դասընթացների և խօսում են հոգեոյ խում և նոյնպէս աշխատութեան (дофференциация) կեդրոնների և համակարգութեան (дофференциация) մասին և նոյնպէս աշխատում են զաւակ բերելուց ազատուել, որպէս զի նրանք արգելք չը դառնան իրենց յիմարանալուն, որը նրանք զարգացումն են կոչում. այլ այն մայր—կանանց ձեռքին է այդ կոչումը. որոնք հնարաւորութիւն ունենալով որդեծնութիւնից ազատուելու՝ ուղղակի գիտակցաբար ենթարկւում են այդ յաւիտենական օրիցարար ենթարկում և հասկանալով, որ ենթարկուելու նաց՝ գիտնալով և հասկանալով, որ ենթարկուելու ծանրութիւնն ու նեղութիւնն է իրենց կեանքի կոչումն։ Ահա մեր հարուստ չըջանների այդ կանայքն են, որոնց ձեռքին գտնուում է մեր աշխարհի մարդկանց փրկութիւնը նրանց ճշող դժբախտութիւնից։ Դուք, մայր—կանայք, որ զիտակցաբար ենթարկւում էք Աստուծոյ օրէնքին, դուք միայն գիտէք մեր դժբախտ, այլանդակ և մարդկային

կերպարանք կորցրած շրջանում կեանքի իսկական միտքն Աստուծոյ օրինաց համաձայն և դուք ձեր անձնական օրինակով միայն կարող էք ցոյց տալ Աստուծոյ օրէնքին ենթարկուելու այն բախտաւորութիւնը, որից նրանք զրկուած են իրենց: Դուք միայն գիտէք այն հիացմունքն ու ուրախութիւնը, որոնք համակուած են մարդու ամբողջ էութիւնը, այն երանութիւնը, որը նախասահմանուած է Աստուծոյ օրէնքից չը չկողմող մարդուն: Դուք գիտէք դէպի ամուսին տաժած սիրոյ երջանկութիւնը, որ չի ընդհատուած և չի վերջանում՝ ինչպէս մնացած բոլոր դէպքերում, այլ կազմում է սկիզբ և հիմունք նոր երջանկութեան՝ —սիրոյ դէպի զաւակները: Երբ պարզ էք և հնազանդ Աստուծոյ կամքին, դուք միայն գիտէք այն՝ —ոչ թէ կեղծ և հանդիսաւոր զբաղմունքը, որին մեր շրջանի տղամարդիկ աշխատանք են կոչում, այլ իսկական և Աստուծոյ մարդու համար սահմանած աշխատանքը, գիտէք նրա իսկական վարձատրութիւնները, որոնք նրանից են առաջ գալիս: Այն, դուք գիտէք այդ, երբ սիրոյ ուրախութիւններից յետոյ, վրդովուած, երկիւղով և յուսով սպասում էք յղութեան տանջող դրութեան, որը ձեզ հիւանդացնելու է ինն ամսով, որը ձեզ կը հասցնի անտանելի ցաւերի և տանջանքների, և կը դարձնի մահամերձ: Դուք գիտէք իսկական աշխատանքի պայմանները, երբ ուրախութեամբ սպասում էք այն ամենասոսկալի տանջանքների մօտենալուն, որից յետոյ սկսում է ձեզ միայն հասկանալի երջանկութիւնը: Դուք այդ

գիտէք այն ժամանակ, երբ այդ տանջանքներից յետոյ՝ առանց հանգստանալու, առանց ընդհատելու, ձեռք էք զարկում աշխատանքի և տանջանքների մի ուրիշ շարքի, սնուցանելու, մանկան մեծացնելու գործի, երբ դուք միանգամից հրաժարուած և ձեր զգացման էք հստակեցնում մարդու ամենամեծ կարիքը՝ —քնոյ կարիքը, որը ժողովրդական արածների համեմատ՝ հօրից ու մօրից էլ քաղցր է. և իրար ևտեղի շարունակ ամիսներով ու տարիներով չէք քնում և երբեմն էլ ամբողջ գիշերներով աչք չէք փակում, այլ միայնակ, յոգնած ու թուլացած բազուկներով օրօրում էք ձեր սիրտը մորմուքող հիւանդ մանկան: Եւ երբ դուք անում էք այդ բոլորն առանց որևէ մէկից քաջալերուելու, օտար աչքից անտեսանելի, ոչ ոքից զովասանք կամ վարձատրութիւն չը սպասելով, երբ դուք այդ անում էք ոչ թէ իրրև մի հերոսական գործ, այլ իրրև Աւետարանի առակի դաշտից դարձող մշակը, համարելով, որ դուք կատարեցիք այն, ինչ որ պէտք էր, այն ժամանակ դուք գիտէք, թէ ինչ է կեղծ և հանդիսական աշխատանքը՝ մարդկային փառքի համար և ինչ է իսկականը՝ —Աստուծոյ կամաց կատարումն, որի ցուցումն դուք ձեր սրտումն էք զգում: Դուք, եթէ իսկական մայր էք, գիտէք, որ դեռ այն ոչ ինչ, որ ձեր աշխատանքը ոչ ոք չի տեսնում, ոչ ոք չի գովում, այլ գտնում էք, որ այդ այդպէս էլ պէտք է լինի և որ նրանք, որոնց համար դուք աշխատում էք, ոչ թէ շնորհակալ չեն լինում, այլ յաճախ տանջում, յանդիմանում են ձեզ: Եւ հե-

տեւալ մանկան հետն էլ նոյնպէս էք վարւում,
կրկին տանջւում, կրկին կրում անտեսանելի սոս-
կալի աշխատանք և կրկին ոչ ոքից վարձատրու-
թիւն չը սպասելով, միննոյն գոհունակութիւն էք
զգում:

Եթէ դուք այդպէս էք, ոչ երկու և ոչ էլ
քսան երեսայ բերելուց յետոյ երբէք չէք ասիլ,
որ բաւական է զաւակ բերելը, ինչպէս և յիսուն
տարեկան բանուորը չի ասիլ, որ բաւական է աշ-
խատելը, երբ ինքը դեռ ուտում և քնում է, և
ջղերը գործ են պահանջում: Եթէ դուք այդպիսի
մայր էք, մանկան դիւցնելու և խնամելու հոգան
երբէք չէք բառնալ ուրիշ մօր վերայ, ինչպէս և
աշխատաւոր մշակն իւր սկսած և աւարտելուն մօ-
տեցրած գործն երբէք ուրիշին չի տալ վերջաց-
նելու. որովհետեւ այդ աշխատանքի մէջ դուք դնում
էք ձեր կեանքը և այդ պատճառով որքան շատ է
այդ աշխատանքն, այնքան լի և երջանիկ է ձեր
կեանքը: Իսկ երբ դուք այդպիսի մայր էք, (և այդ-
պիսի կանայք բարեբախտաբար դեռ կան) նոյն
այն օրէնքը՝ աստուածային կամքի կատարումն,
որին դուք ենթարկւում և զեկաւարւում էք ձեր
կեանքում, գործ կը դնէք և ձեր ամուսնու, և ձեր
զաւակների, և ձեր մերձաւորների կեանքում: Եթէ
դուք այդպիսի մայր էք և ձեր անձնական փորձով
գիտէք, որ միայն անձնուրաց, անտեսանելի, ան-
վարձ, կեանքի դնով կատարած և մինչև վերջին
ծայր լարած աշխատանքի մէջն է մարդուս այն
կոչումն, որը նրան բաւականութիւն է պատճա-
ռում, ապա ուրեմն նոյն այդ պահանջները կանէք

և ուրիշներից, նոյն տեսակ աշխատանքի համար
կը քաջալերէք ձեր ամուսնուն, այդ աշխատանքով
կը չափէք և կը գնահատէք մարդկային արժանա-
ւորութիւնը և այդ աշխատանքի համար կը պատ-
րաստէք ձեր զաւակներին: Այն մայրը միայն կը
դաստիարակի իւր զաւակներին որքան կարելի է
շատ զուարճութեան և նրանից աւելի շատ օգ-
տուելու համար, որը զաւակաբերութեան վրայ
նայում է իբրեւ անախորժ պատահարի վրայ. իսկ
իւր սիրոյ զուարճութիւնները, կեանքի յար-
մարութիւնները, կրթութիւնն ու հասարակակա-
նութիւնը համարում է կեանքի միտքն ու նպա-
տակը: Նա կը սնուցանի քաղցրեղէնով, կը զուար-
ճացնի արհեստական միջոցներով, կը սովորեցնի
ոչ թէ այն, ինչ որ նրանց ընդունակ կարող է
դարձնել անձնագոհ, կեանքին վտանգ սպառնացող,
վերջին ծայր ոյժերի լարումն պահանջող տղա-
մարդու և կնոջ աշխատանքի, այլ կը սովորեցնի
այն, ինչը որ կարող է ազատել նրանց այդ աշ-
խատանքից: Ահա միայն այդպիսի՝ իւր կեանքի
նպատակի մասին հասկացողութիւն կորցրած կինը՝
կը համակրի տղամարդու խաբուսիկ և կեղծ աշ-
խատանքի, որի ժամանակ նրա ամուսինն՝ աղա-
տելով իրան մարդու պարտաւորութիւններից,
հնարաւորութիւն ունի նրա հետ միասին ուրիշի
աշխատանքով օգտուելու: Այդպիսի կինը միայն
նոյնանման ամուսին կընտրի իւր աղջկայ համար
և մարդկանց կը գնահատի ոչ թէ նրանով, թէ
նրանք ինչ են, այլ նրանով, ինչ որ նրանց հետ է

կապուած՝—գիրքով, փողով և ուրիշների աշխատանքով օգտուելու գիտութեամբ:

Իսկական մայրը, գործնականապէս գիտեանալով Աստուծոյ կամքը, իւր զաւակներին էլ կը պատրաստի այդ կամքը կատարելու համար: Այդպիսի մայրերի համար՝ իրենց զաւակներին զուգուած, գիրացրած և քնքշացրած տեսնելը տանջանք կլինի, որովհետեւ այդ բոլորը միայն կը դժուարացնի նրա՝ իրրեւ մայր փորձած՝ Աստուծու կամքին ծառայելու գործը: Այդպիսի մայրը ոչ թէ այն կը սովորեցնի, ինչ որ նրա որդուն կամ դստեր հնարաւորութիւն կը տայ աշխատանքից փախչելու և ազատուելու, այլ կը սովորեցնի այն, ինչ որ նեցուկ և օգնական կը լինի նրանց՝ կրելու կեանքի աշխատանքը: Նա կարիք չի ունենալ հարցնելու, թէ ինչ սովորեցնել, ինչու համար պատրաստել մանուկներին: Այդպիսի կինը ոչ միայն չի խրախուսիլ ամուսնուն գէպի այն կեղծ աշխատանքը, որի նպատակը ուրիշների աշխատանքից օգտուելն է, այլ զգուանքով և սարսափով կը նայի այդպիսի գործունէութեան վրայ, որը կրկնակի գայթակղութիւն է մանուկների համար: Այդպիսի կինն իւր դստեր համար ամուսին չի ընտրիլ՝ ի նկատի ունենալով ձեռքերի սպիտակութիւնը, ձևերի քնքշութիւնն ու բարեկրթութիւնը՝ հաստատապէս գիտենալով, թէ ինչ է աշխատանքն ու ինչ է կեղծիքը, միշտ և ամեն տեղ՝ իւր ամուսնուց սկսած, տղամարդու մէջ կը յարգի, կը գնահատի և կը պահանջի իսկական աշխատանք. աշխատանք կեանքի գնով և վտանգով

և կ'անարգի այն կեղծ և հանդիսական աշխատանքը, որի նպատակը իսկական աշխատանքից ազատութիւնն է:

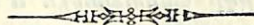
Այդպիսի մայրն ինքը կը ծնի, անձամբ կը գրեցնի, ամենից առաջ ինքը կը կերակրի և կեւրակուր կը պատրաստի զաւակների համար. կը կարի, կը լուսնայ, ինքը կ'ուսուցանի, կը քնի և կը խօսի իւր զաւակների հետ, որովհետեւ զրա մէջն է տեսնում նա իւր կեանքի գործը: Միայն այդպիսի մայրը չի վնասիլ իւր զաւակների համար արտաքին ապահովութիւն իւր ամուսնու զրամներով և զաւակների զիպլոմներով, այլ կը կրթի նրանց մէջ այն անձնագոհ՝ Աստուծոյ կամքը կատարելու ընդունակութիւնը, որը նա տեսել և ճանաչում է իւր մէջ՝—կեանք սպառելու և վտանգի ենթարկելու գնով աշխատութիւնը, որովհետեւ գիտէ, որ միմիայն զբանումն է երջանկութիւնն ու կեանքի ապահովութիւնը: Այդպիսի մայրն ուրիշներից չի հարցնիլ, թէ ինչ պէտք է անի, նա ամեն բան կը գիտենայ և ոչնչից չի վախենալ:

Եթէ անզաւակ մարդն ու կինը կարող են կասկածել այն շաւղի մասին, որի վրայ որ դռնոււմ է Աստուծոյ կամքի կատարումն, մայր—կնոջ համար այդ շաւղը հաստատուն և պարզ կերպով որոշուած է: Եւ եթէ նա խոնարհ և հոգեկան պարզութեամբ կատարել է այն, նա՝ երջանկութեան այն աստիճանին հասած, որին հասնելը միայն տրուած է մարդու, գառնում է ուղեցոյց աստղ այն բոլոր մարդկանց համար, որոնք երջանկութեան են ձգտում: Այն, միայն մայրը կա-

քող է մահուանից առաջ ասել Նրան, Որն իրեն աշխարհ է ուղարկել և Որին ծառայել է իրենից աւելի սիրելի զաւակների ծննդեամբ և դաստիարակութեամբ, այս, միայն նա՝ կատարելով իրեն համար սահմանած ծառայութիւնը, կարող է ասել հանդիստ սրտով։—

«Արդ արձակեա զծառայս քո ի խաղաղութիւն»։ Իսկ ահա հէնց այդ է այն բարձր կատարելութիւնը, որին, իբրեւ՝ ամենաբարձր երանութեան, ձգտում են մարդիկ։ Ահա հէնց այդպիսի՝ իրենց կոչմանը ծառայող՝ կանայքն են իշխում իշխող մարդկանց վրայ, այդպիսի կանայքն են պատրաստում մարդկային նոր սերունդներ և սահմանում հասարակական կարծիքը. և այդ պատճառով այդ կանանց ձեռքին է մարդկանց սպառնացող և արդէն գոյութիւն ունեցող չարիքներից փրկելու մեծ իշխանութիւնը։

Այո, մայր—կանայք, ամենից առաւել ձեռք ձեռքին է աշխարհի փրկութիւնը։

ՔԱՂՈՒԱԾՔ

«Կանանց» վերնագրով յօդուածի վերաբերում թեամբ եղած ընդդիմախօսութիւնների առթիւ զրուած մի մասնաւոր նամակից։

Ահասարակ՝ թէ այր մարդու և թէ կնոջ կոչումն է՝ ծառայել մարդկանց։ Այս ընդհանուր օրէնքի մասին, կարծում եմ, որ բոլոր չք փչացած մարդիկ համաձայն են։ Կնոջ և տղամարդու միջի տարբերութիւնը միայն այն միջոցների մէջն է, որով նրանք կատարում են այդ պարտականութիւնը, որով նրանք հասնում են նպատակին, որով նրանք ծառայում են մարդկանց։

Տղամարդը ծառայում է մարդկանց՝ ֆիզիքական աշխատանքի միջոցաւ ձեռք բերելով ապրելու սնունդ. մտաւոր աշխատանքով—ուսումնասիրելով բնութեան օրէնքները նրանց յաղթելու նպատակաւ, և հասարակական աշխատանքով—ստեղծելով կենցաղավարութեան նորանոր ձևեր և սահմանելով մարդկանց յարաբերութիւնները։ Տղամարդու համար մարդկանց ծառայելու միջոցները շատ բազմատեսակ են։ Մարդկութեան ամբողջ գործունէութիւնը՝ բացի զաւակ բերելուց և նրան դիեցնելուց, կազմում են նրա՝ մարդկանց ծառայելու ասպարէզը։ Իսկ կինը, բացի այն բոլոր

ձևերով մարդկութեան ծառայելուց, ինչպէս այդ անուամբ է տղամարդը, իւր իսկ ֆիզիքական կազմութեամբ անխուսափելիօրէն կոչուած է այն ծառայութեան, որը միայն արտաքսուած է տղամարդու ծառայութեան շրջանակից:

Մարդկութեան ծառայելն ինքն ըստ ինքեան բաժանուած է երկու մասի. մինը՝—մեծացնել գոյութիւն ունեցող մարդկանց երջանկութիւնը, իսկ միւսը՝—չարունակել նոյն մարդկութիւնը: Առաջինը կատարելու համար կոչուած են գլխաւորապէս տղամարդիկ, որովհետեւ նրանք զուրկ են երկրորդին ծառայելու հնարաւորութիւնից. իսկ երկրորդը կատարելու համար կոչուած են կանայք, որովհետեւ այդ բանին բացառապէս նրանք են ընդունակ: Այդ տարբերութիւնը չի կարելի, չը պէտք է և մեղք է (սխալ է) մոռանալն ու ոչնչացնելը: Այդ տարբերութիւնիցն են առաջ գալիս մինի և միւսի պարտաւորութիւնները, որոնք ոչ թէ մարդկանցից են հնարուած, այլ գոյութիւն ունին իրերի բնական գրութեան մէջ: Հէնց այդ տարբերութիւնիցն է առաջ գալիս կնոջ և մարդու առաքինութեան գնահատութիւնը, որը գոյութիւն է ունեցել բոլոր դարերում, գոյութիւն ունի այժմս էլ, և քանի որ մարդկանց մէջ կայ և կը լինի խելք ասած բանը, երբէք չի դադարիլ գոյութիւն ունենալուց:

Միշտ եղել է և կը լինի այն, որ տղամարդն իրեն յատուկ ֆիզիքական, մտաւոր և հասարակական բաղմատեսակ աշխատանքի մէջ անցուցանելով իւր կեանքի մեծ մասը և կինն էլ՝ իրեն

յատուկ աշխատանքի՝ ծնելու և դիեցնելու գործում անցուցանելով իւր կեանքի մեծ մասը, միակերպ կը զգան, որ իրենք անուամբ են այն, ինչ որ պարտաւոր են. և միակերպ յարգանք և սէր կը յարուցանեն ուրիշ մարդկանց մէջն էլ այն պատճառով, որ երկուսն էլ կատարում են այն, ինչ որ հէնց իրենց կազմութիւնից նախասահմանուած է արդէն: Տղամարդու կոչումն աւելի բաղմատեսակ է և ընդարձակ. կնոջ կոչումն աւելի սահմանափակ է և միակերպ, բայց աւելի խորունկ և հէնց այդ պատճառով էլ միշտ եղել է և կլինի այն, որ հարկւրաւոր պարտականութիւններ ունեցող տղամարդն, եթէ փոխի՝ դաւաճանի նրանցից մէկն ու մէկին, կամ նրանցից տասին, չի վատանում, մնասակար մարդ չի դառնում, որովհետեւ դեռ կատարում է իւր կոչման և պարտականութիւնների մեծ մասը: Իսկ կինը, որ աւելի սակաւաթիւ պարտականութիւններ ունի, դաւաճանելով նրանցից մէկն ու մէկին, բարոյապէս այն տղամարդուց աւելի է ընկնում, որը դաւաճանել է իւր պարտականութիւններից տասի դէմ: Այդպէս է եղել ընդհանուր կարծիքը և այդպէս էլ կը լինի, որովհետեւ այդ է գործի էութիւնը:

Աստուծոյ կամքը կատարելու համար տղամարդը պէտք է ծառայի նրան և ֆիզիքական աշխատանքի, և մտքի, և բարոյականութեան շրջանում. նա այդ բոլոր գործերով կարող է ծառայել իւր կոչմանը: Կնոջ համար՝ Աստուծուն ծառայելու գլխաւոր և համարեալ բացառիկ գործը նրա դա-

ւակներն են (որովհետեւ բացի նրանից՝ այդ ոչ ոք չի կարող անել):

Միայն իւր գործերով Աստուծուն ծառայելու համար կոչուած է տղամարդը, իսկ իւր զաւակներով Աստուծուն ծառայելու համար կոչուած է կինը:

Այդ պատճառով կնոջ սրտի մէջ դրուած սէրը դէպի իւր զաւակներ, բացառիկ սէր է, որի հետ գիտակցութեամբ—խելքին զօռ տալով կռուելը միանգամայն զուր է և նա միշտ եղել է և կլինի մայր—կնոջ յատուկ զգացմունք: Այդ սէրը դէպի զաւակներ՝ նրանց մանկութեան ժամանակ, բոլորովին եսականութիւնն չէ, այլ դա աշխատաւոր մշակի սէրն է դէպի իւր այն գործը, որը ձեռք առած, նա արդէն կատարում է: Խլեցէք նրանից այդ սէրը դէպի աշխատանք և աշխատելն անհնարին կը դառնայ: Քանի որ ես կարում եմ կօշիկը, ես այն ամենից աւելի եմ սիրում: Եթէ չը սիրէի, կարել էլ չէի կարողանալ: Եթէ կօշիկս փչացնեն, ես յուսահատութեան կը հասնեմ. բայց այդպէս սիրում եմ մինչև տշխատանքի վերջն, իսկ երբ վերջացրի ու աւարտեցի, մնում է միմիայն նախապատուութիւն, մի կապ՝ շատ թոյլ և ապօրինի: Նոյն բանն է լինում և մօր հետ: Տղամարդը կոչուած է մարդկանց ծառայելու բազմատեսակ աշխատանքով և նա սիրում է այդ աշխատանքը՝ քանի որ կատարում է: Կինը կոչուած է մարդկանց ծառայելու իւր զաւակների միջոցաւ և նա չի կարող նրանց չը սիրել մինչև 3—7 և 10 տարեկան դարձնելը: Ընդհանուր առմամբ մարդը և

կինը Աստուծուն և մարդկութեան ծառայելու գործում բոլորովին հաւասար են, չը նայելով ծառայելու տարբեր եղանակին: Հաւասարութիւնը կայանում է նրանում, որ ծառայութեան մի եղանակը նոյնքան նշանաւոր և կարևոր է, որքան և միւսը, որ մինն առանց միւսի՝ անկարելի է, որ մինը կապուած է միւսի հետ. և իսկական ծառայութեան համար՝ թէ մարդը և թէ կինը պարտաւոր են դիտենալ այն ճշմարտութիւնը, առանց որի նրանցից թէ մէկի և թէ միւսի գործունէութիւնը դառնում է ոչ թէ օգտակար, այլ ուղղակի մարդկութեան ֆէասակար: Այդ մարդը կոչուած է կատարելու իւր բազմատեսակ աշխատանքը, բայց այդ աշխատանքն այն ժամանակն է օգտակար, և նրա ֆիզիքական, մտաւոր և հասարակական գործունէութիւնն այն ժամանակն է բեղմնաւոր, երբ նրանք կատարում են յանուն ճշմարտութեան և միւս մարդկանց երջանկութեան համար: Տղամարդն ինչքան էլ եռանդով աշխատի իւր դուարձութիւններն աւելացնելու ի դուր խելքին զօռ տալով և իւր անձնական օգտի համար կատարած հասարակական գործունէութեամբ, նրա աշխատանքն երբէք բեղմնաւոր չի լինիլ: Նա կը բեղմնաւորուի և օգտակար կը դառնայ միայն այն ժամանակ, երբ ուղղուած կը լինի ոչնչացնելու կարիքից, տգիթիւնից և հասարակական սխալ կազմակերպութիւնից առաջացած մարդկանց տանջանքը:

Նոյնն է և կնոջ կոչումը.—նրա ծննդաբերութիւնը, դիեցունմն ու մանուկներ մեծացնելը միայն այն ժամանակ կը լինի մարդկանց օգտա-

կար, երբ նա զաւակ կը մեծացնի ոչ թէ իւր ուրախութեան, այլ մարդկանց ծառայելու համար, մարդկութեան ապագայ ծառաներ կը պատրաստի նրանցից. երբ այդ մանուկներն դաստիարակութիւնը կը կատարուի յանուն ճշմարտութեան և մարդկային բարօրութեան. այսինքն նա այնպէս կը կրթի իւր զաւակներին, որ նրանք լինին ամենալաւ մարդիկ և ուրիշի համար աշխատողներ:

Ըստ իս իդէալական կլինի այն կինը, որն իւրացնելով իւր ժամանակաշրջանի բարձր հայեացքը, անձնատուր կլինի կանացի և անյաղթելի կերպով իւր մէջ դրուած բնածին կոչմանը՝ կը ծնի, կը դիւցնի (ծիծ կը տայ) և կը կրթի որքան կարելի է շատ զաւակներ, որոնք ընդունակ կլինին նրա իւրացրած բարձր աշխարհայեացքի համեմատ մարդկութեանը ծառայելու:

Իսկ բարձր աշխարհայեացքն իւրացնելու համար, ինձ թւում է, որ կարիք չկայ դասընթացների յաճախելու, այլ հարկաւոր է կարգալ Սւետարանը և չը ծածկել աչքերն, ականջներն, ու զլսաւորապէս սիրտը:

Իսկ որոնք ամուլ են (անզաւակ), մարդու չեն գնացել կամ այրի են, նրանք ինչ անեն: Նրանք շատ գեղեցիկ բան կանեն, եթէ մասնակցեն տղամարդու բազմատեսակ աշխատանքին. բայց անհնարին կը լինի չը ցաւել, որ կնոջ նման անգին գործիքը զրկուել է միայն իրեն յատուկ մեծ կոչման ծառայելու հնարաւորութիւնից:

Մանաւանդ որ՝ իւրաքանչիւր կին, ծննդաբերելուց յետոյ, եթէ միայն ոյժ ունի, ժամանակ

կունենայ տղամարդուն օգնելու իւր աշխատանքի մէջ: Կնոջ օգնութիւնն այդ աշխատանքի ժամանակ շատ թանկագին է, բայց տեսնել զաւակաբերութեան համար պատրաստ երիտասարդ կնոջը տղամարդու աշխատանքով զբաղուած, միշտ էլ ցաւալի կլինի: Տեսնել այդպիսի կնոջը նոյնն է թէ տեսնել թանկագին սեահողը հանդիսավայրի կամ զբօսանքի համար խիճով ծածկուած: Դեռ աւելի ևս ցաւալի կը լինի, որովհետեւ այդ հողը կարող էր միմիայն հաց բուսցնել, իսկ կինը կարող էր մարդ ծնել, որը գին չունի և բարձր է ամեն բանից: Եւ այդ միայն նա կարող է անել:

THE
OFFICE
OF THE
SECRETARY
OF THE
NAVY
WASHINGTON
D. C.
1917

ԳԻՐԳ Է 60 ԿՈՍԵԿ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0327239

13940